

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕСАГА ІРИНА ВАСИЛІВНА

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ВЕРНЕРА МАЙХОФЕРА

081 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі права

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **І. В. Бесага**

Науковий керівник **Рабінович Сергій Петрович**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Бесага І. В. Екзистенціальна філософія права Вернера Майхофера. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2023.

Наукова новизна одержаних результатів полягає передовсім у тому, що пропонована дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням філософсько-правової концепції Вернера Майхофера.

Уперше здійснено цілісне осмислення філософії права В. Майхофера, визначено її місце серед концепцій, сконструйованих на основі філософії екзистенціалізму. Згідно з В. Майхофером, природне право є двовимірним. Цими вимірами виступають: а) екзистенційне природне право, вкорінене в бутті людини як Самості, та б) інституційне природне право, яке постає з буття-як. У першому випадку йдеться про «суб'єктивне право винятків», що виводиться з унікальності та своєрідності індивідуального буття; у другому – про вимоги, які виникають зі спільного для людей світу. Попри існування обох аспектів права, у розумінні В. Майхофера правове буття цілісне й єдине, оскільки у всякому правовому йдеться про трансценденцію за межі індивідуальної реальності, про справжнє-буття-Самістю-у-бутті-як. Концепцію В. Майхофера можна схарактеризувати як таку, у якій: 1) право укорінене в соціальному бутті; 2) визначальним чинником формування права у свідомості людини є «природа речей»; 3) досвід учасників правових ситуацій щоразу заново переосмислюється в процесі переживання конкретного випадку, релевантного в правовому сенсі; 4) позитивне право виступає функціонально допустимим допоміжним інструментом для екзистенційного вирішення правової ситуації; 5) соціальне буття людини є амбівалентним, оскільки може втілювати її справжнє або ж несправжнє існування; 6) соціально-рольовий статус індивіда є визначальним для формування екзистенційної правової вимоги; 7) ступінь соціологізації розглядуваної

концепції відрізняється на першому і другому етапах творчості В. Майхофера. Соціологізована версія екзистенціалістської філософії права (перший, «екзистенціально-соціологічний» етап) і правове філософствування в річищі суб'єктивістських ідей засновників екзистенціалізму (другий, «екзистенціально-кантіанський» етап).

Розкрито підстави єдності онтологічного й деонтологічного аспектів права в концепції В. Майхофера. За Майхофером, правове повинне постає (1) виявленою із соціального образу людини (2) майбутньою справжністю її буття у такому соціальному образі. Німецький правознавець переосмислює кантівський категоричний імператив двома способами: 1) як засіб перевірки виведеного з природи речей повинного (перший етап творчості) та 2) при обґрунтуванні міжлюдського порядку як такого, що віднаходить себе у свідомості всякого розумного індивіда, вміщеного у типову соціальну роль (другий етап творчості). На першому етапі розвитку свого праворозуміння В. Майхофер намагається поєднати онтологічні аспекти виведення правової вимоги з конкретної ситуації з деонтологічними механізмами контролю «правильності» даного з природи життєвої ситуації повинного. На другому етапі мова йде про можливість зміни такого повинного всяким розумним індивідом з огляду на вимоги, що виникають з природи людини. В означений період це має наслідком втрату майхоферівським підходом свого онтологічного статусу.

Запропоновано загальне поняття екзистенційного права. Це терміно-поняття відображає вільне і відповідальне рішення / вчинок людини – процес і результат пережиття нею власної конкретно-історичної соціальної ситуації, релевантної в правовому сенсі. У такому пережитті людині відкривається (1) унікальний правовий смисл такої ситуації і (2) смисл первинно присутнього та відтворюваного у міжлюдській взаємодії порядку, відповідно до чого людина визначає і скеровує свою поведінку.

Визначено особливості взаємодії суб'єктивних та об'єктивних чинників у процесі правоутворення згідно з екзистенціалістською філософсько-правовою

парадигмою. Результатом спроб правових екзистенціалістів вивести право з людського існування у переважній більшості випадків стало наступне пояснення процесу правоутворення: смислова серцевина правової вимоги коріниться у структурі спів-буття людини з Іншими та видобувається із суб'єктивно-об'єктивних факторів: соціальних та історичних фактів, «природи речей» чи загальносвітового порядку. Свій смисл як права ця вимога отримує у свідомості людини в конкретній життєвій ситуації в процесі переживання такої ситуації у її смисловій цілісності. В окремих випадках наведена схема дещо ускладнюється: обов'язковому врахуванню підлягають також вимоги позитивного права (Й. Тиссен, А. Кауфманн).

Визначено два періоди у розвитку праворозуміння В. Майхофера: «екзистенціально-соціологічний» (з 1954 по 1963 роки) і «екзистенціально-кантіанський» (з 1963 року).

На підставі вивчення практики застосування норм інституту «правомірних очікувань» вітчизняним Верховним Судом обґрунтовано можливість використання правових позицій В. Майхофера для розвитку доктринального підґрунтя цієї новітньої юридичної конструкції. Це уможлиблюється, зокрема, з огляду на те, що сучасний підхід Верховного Суду до застосування концепції правомірних очікувань виходить за рамки її легістської інтерпретації.

Удосконалено методологічний інструментарій для характеристики екзистенціалістичних філософсько-правових концепцій шляхом розроблення авторської типологізації концептуальних підходів до вирішення низки екзистенційно значущих філософсько-правових проблем: 1) за місцем розгортання справжнього (екзистенційного) права; 2) за визначальними чинниками формування такого права; 3) за характером правового досвіду, необхідного для вироблення правового рішення; 4) за роллю державних нормативних установлень для вироблення екзистенційного правового рішення; 5) за співвідношенням форм соціального існування людини та її справжнього існування; 6) за значущістю соціальної ролі особи, яка має

сформувати екзистенційну правову вимогу; 7) за ступенем соціологізації концепції.

Удосконалено уявлення про співвідношення екзистенціалістського й соціологічного підходів у філософії права. Для екзистенціалістських філософсько-правових концепцій характерні соціологічно спрямовані трансформації ідей засновників екзистенціалізму і наповнення екзистенціалістської термінології новим змістом за рахунок поширення її на феномени, до яких вона первинно не застосовувалася.

Осмилено відмінності у сприйнятті правової реальності правовими екзистенціалістами й родоначальниками екзистенціального типу філософствування. Родоначальники екзистенціального типу філософствування намагалися осмислити індивідуальні моральні вимоги та/або власне право людини (справжнє право) зсередини ізольованої людської реальності. Дійсне право, у їх розумінні, поставало як індивідуальна етика – турбота людини про своє існування та реалізацію власного життєвого проекту; відповідальність людини розумілася переважно як її обов'язок перед власним «Я». На противагу цьому, прибічники філософсько-правового екзистенціалізму виводили значимість права для людського існування з огляду на соціальність останнього, тобто на особливу роль у людському бутті соціального світу, в якому здійснюється право.

Розкрито майхоферівське розуміння сутності екзистенціального права як виявлену з соціального образу людини відповідну суццю майбутню справжність буття такого суцього. Німецький мислитель не дає загального визначення поняття права. Натомість через екзистенціал буття-як В. Майхофер подає власну характеристику буття-людини-у-праві (за аналогією до гайдеггерівського буття-у-світі). Тим самим задається розуміння права як повинного: правове повинне постає виявленою із соціальної ролі майбутньою справжністю буття такого суцього. На першому, «екзистенціально-соціологічному», етапі творчості філософа права (1954-1963 рр.) згадана справжність визначається через поняття соціального образу –

«начерку», що історично виникає, існує, змінюється і зникає зі смислових взаємозв'язків соціального світу. Право у цьому аспекті є узагальненням тієї повинної поведінки, яка за допомогою «золотого правила» та категоричного імперативу щоразу наново підноситься до рангу поведінкового закону. При цьому, така поведінка є такою, що дана з соціально-рольової природи речей. На другому, «екзистенціально-кантіанському», етапі майхоферівського правового філософствування (після виходу публікації «Природне право як екзистенційне право» (1963)) завдання «слугувати начерком» майбутньої справжності людського буття переноситься з природи речей на спільну для всіх людей, їх розумну природу. З цього часу в концепції В. Майхофера відбувається зміна онтологічної установки на деонтологічну. На цьому етапі міра екзистенційного права – гетерономні вимоги, задані соціальною дійсністю, – замінюється на вимогу суб'єктивної розумності. Відтак право набуває нового змісту: воно інтерпретується як виводиме з природи людини її призначення. Останнє за В. Махофером полягає в тому, щоби змінювати усталені порядки відповідно до власного уявлення про справедливість. Перехід від екзистенціально-соціологічного до екзистенціально-кантіанського праворозуміння пов'язаний з виходом статті «Природа речей» (1958). У цій розвідці філософ звертається до розумності як деонтологічного поняття. Цей перехід вбачається в активному використанні поняття категоричного імперативу та універсалізації правових вимог на противагу вимогам, що впливають із соціальних ролей.

Ключові слова: Вернер Майхофер, праворозуміння, правовий екзистенціалізм, феноменологія права, антропологія права, природне право, природа речей, онтологічний підхід у природному праві, деонтологічний підхід у природному праві, соціологічний підхід у праворозумінні, буття-як, соціальні ролі, правомірні очікування.

ABSTRACT

Besaha I. V. Werner Maihofer's Existential Philosophy of Law. – A qualifying research paper on the rights of the manuscript.

Dissertation for the Doctor of Philosophy in the specialty 081 “Law.” – Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, 2023.

The **scientific novelty** of the obtained results consists primarily in the fact that the proposed dissertation is the first in Ukraine complex study of the philosophical and legal concept of Werner Maihofer.

For the first time, a holistic comprehension of Maihofer's concept of law was carried out, and its place among the concepts constructed based on existentialist philosophy was determined. According to W. Maihofer, natural law is two-dimensional. These dimensions are a) existential natural law, rooted in human existence as the Self, and b) institutional natural law, which emerges from being-as. The first refers to the “subjective right of exception,” derived from the uniqueness and singularity of individual existence; the second refers to the requirements arising from the world common to human beings. Regardless of the existence of both aspects of law, in the understanding of W. Maihofer's understanding of legal being is holistic and unified since, in all legal beings, we are talking about transcendence beyond individual reality, about real-being-Self-in-being-as. W. Maihofer's concept can be characterized as such, in which: 1) law is rooted in social being; 2) the determining factor in the formation of law in human consciousness is the “nature of things”; 3) the experience of the participants in legal situations is each time reinterpreted in the process of experiencing a specific case relevant in a legal sense; 4) positive law serves as a functionally acceptable auxiliary tool for the existential resolution of a legal situation; 5) the social existence of a person is ambivalent, as it can embody its true or false existence; 6) the social and role status of the individual is decisive for the formation of the existential legal requirement; 7) the degree of sociologization of the concept in question differs in the first and second stages of W. Maihofer's work. The sociologized version of the existentialist philosophy of law

(the first existential-sociological stage) and legal philosophizing in line with the subjectivism ideas of the founders of existentialism (the second existential Kantian stage).

The grounds for the unity of the ontological and deontological aspects of law in the concept of Maihofer are revealed. According to Maihofer, the legal shall be manifested by the social image of man, corresponding to the future authenticity of the being of such a being. The German legal expert reinterprets the Kantian categorical imperative in two ways: 1) as a means of verifying the proper from the nature of things (first stage of creativity) and 2) in substantiating the inter-human order as finding itself in the consciousness of every reasonable individual placed in a typical social role (second stage of creativity). The first stage in the development of Maihofer's legal understanding attempts to combine the ontological aspects of deriving a legal claim from a concrete situation with the deontological mechanisms of controlling the "correctness" of a given due to the nature of a life situation. The second stage concerns the possibility of such a decent being changed by any reasonable individual in view of the requirements arising from human nature. In the period in question, this is potentially fraught with the loss of the ontological status of Maihofer's approach.

The general notion of existential law is proposed. This terminological concept reflects a person's free and responsible decision or act – the process and result of experiencing his or her own concrete-historical social situation, relevant in a legal sense. This experience reveals not only the unique legal meaning of the situation but also the meaning of the order that is primordially present and reproducible in interpersonal interaction and under which one determines and directs one's behavior.

The peculiarities of the interaction of subjective and objective factors in the process of law formation corresponding to the existentialist philosophical and legal paradigm are defined. The result of legal existentialists' attempts to derive law from human existence has overwhelmingly been the following explanation of the process of law-making: the semantic core of the legal claim is rooted in the structure of the coexistence of the individual with the Others and is derived from subjective and

objective factors: social and historical facts, the “nature of things” or the world order. This requirement gets its meaning as a right in the consciousness of a person in a specific situation in life in the process of experiencing such a situation in its semantic integrity. In some instances, the given scheme is somewhat complicated: the requirements of positive law are subject to mandatory consideration (J. Thiessen, A. Kaufmann).

Two periods in the development of W. Maihofer's legal understanding are defined: the «existential-sociological» (from 1954 to 1963) and «existential Kantian» (since 1963).

On the basis of a study of the practice of application of the institute of «legitimate expectations» of the Supreme Court justified the possibility of using the legal positions of W. Maihofer for the development of the doctrinal basis of this newest legal construction. This is possible, particularly given that the Supreme Court's contemporary approach to the application of the concept of legitimate expectations goes beyond its legist interpretation.

The methodological tools to characterize existentialist philosophical and legal concepts have been improved by developing the author's typology of conceptual approaches to solving a number of existentially significant philosophical and legal issues: 1) by the place of deployment of genuine (existential) law; 2) by the determinants of the formation of such law; 3) by the nature of the legal experience necessary for the development of a legal solution; 4) on the role of state regulatory institutions for the development of an existential legal solution; 5) on the relationship between the forms of the social existence of the individual and his or her authentic existence; 6) by the importance of the social role of the person who is to form the existential legal claim; 7) by the degree of sociologicalization of the concept.

The notion of the correlation between existentialist and sociological approaches in the philosophy of law has been improved. Existentialist philosophical and legal concepts are characterized by sociologically directed transformations of

the ideas of the existentialist founders and filling the existentialist terminology with new content by extending it to phenomena it was not applied initially.

The differences in the perception of legal reality by legal existentialists and the originators of the existential type of philosophizing are comprehended. The originators of the existential type of philosophizing attempted to make sense of individual moral claims and/or an individual's own right (the true right) from within an isolated human reality. The actual right, according to their understanding, appeared as an individual ethics – the concern of an individual for his or her own existence and the realization of his or her life project; one's responsibility was understood essentially as one's obligation to one's own “Self.” In contrast, proponents of philosophical and legal existentialism deduced the importance of law for human existence, given the sociality of the latter, which means the special role in the human existence of the social world in which law is implemented.

Maihofer's understanding of the essence of existential law as the future authenticity of the being of such a being as manifested in the social image of man is revealed. The German thinker does not provide a universal definition of the concept of law. Instead, through the existentialism of being-as, W. Maihofer presents his own characterization of being-a-human-in-right (by analogy with Heidegger's being-in-the-world). This sets an understanding of law as proper: the legal shall manifest the social role of the future authenticity of being such a thing. In the first “existential-sociological” stage of the philosopher of law's work (1954–1963), this authenticity is defined through the notion of the social image – a historically emerging “outline” that exists, changes, and disappears from the semantic interconnections of the social world. From this perspective, the law is the generalization of that proper behavior which, through the “golden rule” and the categorical imperative, is elevated each time anew to the rank of a behavioral law. That said, this behavior is such that it is given from the social and role-based nature of things. In the second, “existential Kantian” phase of Maihofer's legal philosophizing (after the publication of the “Natural Law as Existential Law” (1963)), the task of “serving as an outline” of the future authenticity of human

existence is transferred from the nature of things to the common to all human beings, their rational nature. From this time on in W. Maihofer's conception, there is a change from an ontological to a deontological attitude. At this stage, the measure of existential law – the heteronomous requirements set by social reality – is replaced by the requirement of subjective reasonableness. Consequently, law acquires a new content: it is interpreted as deriving from human nature of its destination. The latter, according to W. Maihofer consists in changing established orders according to one's own conception of justice. The transition from an existential-sociological to an existential Kantian understanding of the law is connected with the publication of the article “The Nature of Things” (1958). In this exploration, the philosopher turns to rationality as a deontological concept. This transition is seen in the active use of the notion of the categorical imperative and the universalization of legal requirements as opposed to requirements derived from social roles.

Keywords: Werner Maihofer, legal understanding, legal existentialism, the phenomenology of law, anthropology of law, natural law, nature of things, ontological approach in natural law, deontological approach in natural law, sociological approach in legal understanding, being-as, social roles, legitimate expectations.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в який опубліковані основні результати дисертації:

1. Рабінович С. П., Бесага І. В. Філософсько-правова концепція Вернера Майхофера як предмет дослідження в радянському правознавстві. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 2 (4). С. 8–15.

2. Бесага І. В. Поняття природи речей В. Майхофера: екзистенціалістські й соціологічні аспекти. *Право та державне управління*, 1. 2022. С. 8–17. <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.1.1>

3. Бесага І. В. Категорія очікування у правовій концепції Вернера Майхофера. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, № 74 (1), 2022. С. 7–13. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.1>

4. Бесага І. В. Методологічне значення категорії «правомірного очікування» Вернера Майхофера для судової практики Верховного Суду. *Філософія права і загальна теорія права* : наук. журн. / редкол.: С. Максимов та ін. Харків : Право, 2022. № 1. С. 67–79. <https://doi.org/10.21564/2707-7039.1.275628>

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

5. Бесага І. В. Праворозуміння Вернера Майхофера як дослідницька проблема у пострадянській філософії права. *Філософія права і загальна теорія права* : наук. журн. / редкол.: С. Максимов та ін. Харків : Право, 2020. № 1. С. 132–146. <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2020.1.219063>

6. Бесага І. В. Екзистенціалістичні підходи в західноєвропейській філософії права ХХ сторіччя: спроба класифікації. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 5 (41), Vol. 1. S. 174–181.

7. Кюнцлі Р. В., Бесага І. В. Екзистенціалізм та антропологізм у філософсько-правових поглядах Артура Кауфманна. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 10/2022. С. 751–753. <https://doi.org/10.32782/2524->

0374/2022-10/187

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Бесага І. В. Критика філософсько-правової концепції Вернера Майхофера у радянському правознавстві. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні*: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26–27 жовтня 2018 р.). Запоріжжя, 2018. С. 102–106.

9. Бесага І. В. Проблемні аспекти екзистенційної філософії права В. Майхофера: діалектико-матеріалістичний підхід. *Механізм правового регулювання правоохоронної та правозахисної діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні читання)*: збірник тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції молодих науковців (м. Львів, 23 листопада 2018 р.). Львів, 2018. С. 14–16.

10. Бесага І. В. Нормативність правового повинного в працях Вернера Майхофера як об'єкт філософсько-правової критики та інтерпретації. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали XVIII міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (м. Львів, 18–19 квітня 2019 року). ЛНУ ім. Івана Франка. С. 6–8.

11. Бесага І. В. Інтерпретація правових поглядів Вернера Майхофера у філософії права радянського і пострадянського періодів. *Фундаментальні проблеми юриспруденції. Право: мінливий концепт у мінливому світі*: матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Харків, 19–20 квітня 2019 року). Харків, 2019. С. 8–9.

12. Бесага І. В. Діяльність правоохоронних органів і правові очікування людини (на прикладі концепції Вернера Майхофера). *Соціальні, економічні та політичні аспекти діяльності Національної поліції України*: матеріали постійно діючого науково-практичного семінару (м. Львів, 15 листопада 2019 р.). Львів: ЛьВДУВС, 2019.

13. Бесага І. В. Екзистенційне і соціальне в природному праві Вернера Майхофера. *Dynamics of the development of world science: the 7th International scientific and practical conference* (Vancouver, Canada, March 18–20, 2020). Perfect Publishing. P. 267–274.

14. Бесага І. Власний світ, спільний світ і світ права: концепція Вернера Майхофера. *Фундаментальні проблеми юриспруденції IV. Право і світ. Мир і право: тези доповідей Всеукраїнського круглого столу з міжнародною участю* (18 червня 2022 року, м. Харків) / уклад.: Н. Сатохіна. Харків, 2022. С. 11–15.

15. Бесага І. В. Екзистенційне природне право на фундаменті «природи речей» Рене Марчича. *Progressive research in the modern world: the 2nd International scientific and practical conference*. Boston, USA, (November 2-4, 2022) VoScience Publisher. 2022. С. 641–644.

16. Бесага І. В. Екзистенціалістичні і соціально-філософські основи розуміння правового у працях Вернера Майхофера. *Фундаментальні проблеми юриспруденції II. Право і неправо: тези доповідей Всеукраїнського круглого столу* (18–19 вересня 2020 року) / уклад.: С. Максимов, Н. Сатохіна. Харків, 2020. С. 9–12.

17. Бесага І. Вплив історії на формування людини (онтологічна історія буття М. Мюллера). *Проблеми відновлення соціальної інфраструктури та просторового розвитку територій повоєнної України* : тези доповідей Міжнародної наукової конференції (Дубляни-Львів, 27-28 жовтня 2022 року) / упорядник: Р. В. Кюнцлі. Дубляни: ЛНУП, 2022. С. 209–212.

18. Бесага І. Екзистенційне природне право Георга Кона. *Правове регулювання суспільних відносин: перспективні напрями на шляху до сталого розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (28–29 жовтня 2022), м. Київ. – Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 7–9.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1 ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКА ПАРАДИГМА У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА.....	28
1.1. Філософія існування як відповідь на соціально-історичні й епістемологічні виклики Новітнього часу.....	28
1.1.1. Поняттєво-термінологічні застереження.....	28
1.1.2. Огляд літератури за темою.....	29
1.1.3. Екзистенціалізм як неklasична антропоцентрична парадигма XX ст.....	34
1.2. Модифікація екзистенціалістських підходів у західноєвропейській філософії права XX ст.....	49
1.3. Екзистенційне природне право як неklasична природно-правова концепція: типологічна характеристика екзистенціалістської філософії права.....	64
Висновки до Розділу 1.....	82
РОЗДІЛ 2 ПРАВОРОЗУМІННЯ ВЕРНЕРА МАЙХОФЕРА: СВІТОГЛЯДНО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИТОКИ ТА ЗМІСТОВА ЕВОЛЮЦІЯ.....	86
2.1. Ситуація людини у світі як основа екзистенційного та інституційного природного права. «Буття-як».....	86
2.1.1. Індивідуальне людське буття у світі як основа екзистенційного природного права.....	86
2.1.2. Соціальне буття як основа інституційного природного права.....	93
2.2. Категорія природи речей: екзистенціалістичні й соціологічні аспекти.....	102
2.2.1. «Природа» як масштаб фактичної правильності і людської справедливості.....	102

2.2.2. «Природа речей» як форма юридичного мислення і «смысл життєвого відношення».....	108
2.2.3. «Природа речей» як «природа життєвого становища справ».....	111
2.3. Природне право як екзистенціальне право: некласичний юснатуралізм	120
Висновки до Розділу 2.....	128
РОЗДІЛ 3 ТЕОРЕТИЧНЕ І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ВЕРНЕРА МАЙХОФЕРА	130
3.1. Проблеми оцінювання концепції Вернера Майхофера у західноєвропейській філософській юриспруденції.....	130
3.2. Філософсько-правові аспекти праворозуміння Вернера Майхофера як предмет оцінки у радянському правознавстві.....	149
3.1.1. Методологічні особливості оцінки концепції Вернера Майхофера.....	150
3.3 Теоретико-методологічне значення концепції Вернера Майхофера для сучасної української філософії права.....	156
3.4. Поняття очікувань у концепції Вернера Майхофера: теоретичні й прикладні аспекти.....	168
3.5. Значення правових ідей Вернера Майхофера для розвитку вітчизняної судової практики	175
Висновки до Розділу 3.....	185
ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Збройна агресія Росії проти України, супроводжувана брутальними масовими порушеннями природних прав та свобод людини, унаочнила крихкість міжнародних і національного державно-юридичного правопорядків, вкрай загострила як проблеми дієвості норм позитивного права, покликаною забезпечувати реальну зв'язаність міжнародних і національних суб'єктів взятими на себе зобов'язаннями, так і олюднення його змісту.

На цьому тлі необхідність відродити віру в право, довести його дієвість та забезпечити повагу до нього зумовлює потребу руху сучасної української юриспруденції у напрямку перегляду буттєвих основ права, його соціально-антропологічного підґрунтя. Триваюча плюралізація концептуально-методологічного інструментарію сучасної філософії права актуалізує звернення до некласичних дослідницьких стратегій. До останніх належить, зокрема, філософія правового екзистенціалізму, виникнення якої в середині ХХ століття стало гуманістичною відповіддю на правові ідеології тоталітарних режимів та людиноненависницькі практики останніх.

Екзистенціалістичний напрям у західноєвропейському правознавстві представлений іменами Е. Фехнера, Г. Кона, А. Кауфманна, М. Мюллера, Й. Тиссена та ін., праці яких засвідчують різноманіття підходів до вирішення фундаментальних філософсько-правових проблем – праворозуміння, онтологічних основ права, співвідношення правового сущого і повинного, критеріїв справедливості у праві. Однією з розгорнутих концептуальних побудов, створених на основі екзистенціалістської парадигми, стала філософія права видатного німецького правознавця ХХ-ХХІ сторіч Вернера Майхофера (Werner Maihofer (1918–2009)), яка викликає живий інтерес у представників різних типів праворозуміння.

У зарубіжному правознавстві до правових поглядів В. Майхофера звертались: А. Баратта (Alessandro Baratta) – у контексті майхоферівського

обґрунтування «природи речей» та зв'язку його ідей з категоричним імперативом І. Канта), Зай Ву Шим (Zai-Woo Shim) порівнював поняття буття-як Майхофера із вченням Конфуція про виправлення імен; А. Кауфманн (Artur Kaufmann) – під кутом зору онтологічної структури права; С. Лойдольт (Sophie Loidolt) – в аспекті видозміни гайдеггерівської феноменології права у концепції В. Майхофера. Й. Тиссен (Johannes Thyssen) аналізував філософсько-правові аспекти поглядів В. Майхофера; А. Голлербах (Alexander Hollerbach) розглядає ідейні витоки правової та соціальної філософії В. Майхофера, М. Хохгут (Martin Hochhuth) вивчав вплив екзистенціалістських філософських засновків В. Майхофера на його політичну поведінку. Г. Шпренгер (Gerhard Sprenger) здійснював порівняння екзистенціально-онтологічного підходу В. Майхофера з фундаментальною онтологією М. Гайдеггера. Погляди В. Майхофера висвітлюються також у низці інших зарубіжних публікацій, зокрема В. Люйпена (William Luijpen), П. Мінкінена (Pau Minkinen), Г. Дукса (Günter Dux) та ін.

У правознавстві радянського періоду коментування правових поглядів В. Майхофера здійснювалось насамперед з ідеологізованих і критичних позицій. Так, Л. Г. Грінбергом здійснювалось осмислення категорії «природи речей» В. Майхофера як масштабу матеріальної справедливості; В. П. Желтова аналізувала майхоферівську онтологію права, В. Пешка (Vilmos Reschka) дав критичну оцінку поглядам В. Майхофера в частині обґрунтування основ права; В. О. Туманов провів аналіз окремих складових концепції В. Майхофера як різновиду «буржуазної» філософії права. Першим у тогочасній літературі дослідженням поглядів В. Майхофера, звільненим від надміру ідеологічних оцінок стала монографія В. О. Четверніна «Сучасні концепції природного права» (1989), в якій розкривається сутність майхоферівського праворозуміння в його філософсько-методологічних аспектах. Проте загалом ідеологічна заангажованість цього періоду становила перешкоду для неупередженого та різнобічного висвітлення методологічних переваг і недоліків майхоферівської правової концепції.

Відродження інтересу до некласичної філософської юриспруденції, зокрема до екзистенціалістично-правової проблематики і власне до ідей В. Майхофера, на пострадянських теренах пов'язане з розвідками С. І. Максимова, Г. В. Мальцева і О. В. Стівби. С. І. Максимов розглянув методологічні особливості екзистенціально-феноменологічної правової концепції В. Майхофера в аспекті відображення у ній інтерсуб'єктивної моделі правосвідомості. Г. В. Мальцев звертається до праворозуміння В. Майхофера, порушуючи проблему методологічних засад поєднання природно-правових підходів із соціологічними. Означена проблема знаходить подальший розвиток у працях С. П. Рабіновича, яким уточнюється місце філософії права В. Майхофера серед соціологічно орієнтованих концепцій сучасного «юснатуралізму».

Особливо вагоме значення для сучасного дослідження поглядів В. Майхофера мають монографічні праці О. В. Стівби «Правова ситуація як виток буття права» (2006) та «Право і час» (2016), у яких продемонстровано евристичний потенціал майхоферівського праворозуміння і здійснено його оригінальну авторську реінтерпретацію. Екзистенціально-правові ідеї В. Майхофера, насамперед конструкція «буття-як», стають одним із важливих базових елементів концепції темпоральної онтології права О. В. Стівби.

Загалом, попри значну увагу українських і зарубіжних учених до творчості німецького правознавця, на сьогоднішній день у сучасній філософії права відсутнє комплексне філософсько-правове осмислення концепції В. Майхофера, його місця у правовому екзистенціалізмі й європейській філософії права ХХ ст., особливостей його праворозуміння і концептуально-методологічного й практичного значення створених ним філософсько-правових конструкцій. З урахуванням цього системне переосмислення філософсько-правових напрацювань В. Майхофера, їх очищення від ідеологічно забарвленої критики в умовах сьогодення здатне відкрити нові шляхи розвитку філософсько-правового дискурсу в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до Плану науково-дослідної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ за темою «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний № 0116U004758), яка зареєстрована в Українському інституті науково-технічної експертизи та інформації. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 31 жовтня 2017 року).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає у комплексному осмисленні екзистенціально-правової концепції Вернера Майхофера.

Досягнення сформульованої мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- удосконалення методологічного інструментарію для характеристики екзистенціалістичних філософсько-правових концепцій;
- виявлення відмінностей у сприйнятті правової реальності філософами права-екзистенціалістами й родоначальниками екзистенціального типу філософствування;
- розкриття змісту і сутності екзистенціалістського природно-правового підходу у правознавстві;
- уточнити розуміння співвідношення екзистенціалістського й соціологічного підходів у філософії права;
- визначити особливості взаємодії суб'єктивних та об'єктивних чинників у процесі правоутворення згідно з екзистенціалістською філософсько-правовою парадигмою;
- запропонувати загальне поняття екзистенційного права;
- здійснити комплексне осмислення філософії права В. Майхофера, визначити її місце серед концепцій екзистенціалістичного спрямування;
- розкрити підстави єдності онтологічного й деонтологічного аспектів права в концепції В. Майхофера;
- на підставі вивчення практики застосування інституту правомірних очікувань Верховним Судом обґрунтувати можливості використання правових

позицій В. Майхофера для розвитку доктринального підґрунтя цієї новітньої юридичної конструкції.

Об'єктом дослідження є філософсько-правовий екзистенціалізм Німеччини у ХХ столітті.

Предметом дослідження виступає екзистенціальна філософія права Вернера Майхофера.

Методологічна основа дослідження. В основу дисертаційного дослідження покладено систему загальнофілософських підходів, загальнонаукових і галузевих (правознавчих) методів та прийомів.

Провідним загальнофілософським підходом, використаним у роботі, є діалектичний. Діалектичний підхід використовується, зокрема, для осмислення екзистенційного права як динамічного, релятивного та часово і ситуативно обумовленого (*підрозділ 1.2.*), а також для дослідження філософії права В. Майхофера в її розвитку і взаємозв'язку з іншими різновидами юснатуралістичних правових концепцій (*підрозділи 1.2., 1.3., 3.2., 3.3.*). Діалектичний пізнавальний принцип єдності історичного і логічного використано для прояснення соціально-історичної обстановки виникнення та розвитку філософсько-правового екзистенціалізму, становлення на його основі ідей В. Майхофера, а також для встановлення ідейного підґрунтя виказувань коментаторів напрацювань німецького філософа права, що зверталися до його розвідок у радянський та сучасний періоди (*підрозділи 1.1., 1.2., 2.1.-2.3.*), при встановленні ролі історично-соціальних чинників для екзистенціалістичного обґрунтування права у концепції В. Майхофера (*підрозділ 3.2.*).

Герменевтичний підхід застосовувався передовсім для аналізу смислів екзистенціально-правових концепцій, зокрема праць самого В. Майхофера, а також розвідок його коментаторів (*підрозділи 1.1.-1.3., 2.1.-2.3., 3.1.-3.2.*).

Розкриття соціальної сутності людського існування, екзистенційного права та «природи речей» у напрацюваннях В. Майхофера здійснювалося за допомогою соціально-антропологічного підходу (*підрозділи 3.1.- 3.3.*).

Загальнонауковий рівень дослідження представлений передовсім

системним і порівняльним методами. Системний метод слугував систематизації наукових підходів до визначення ключових понять філософії екзистенції та розбудованого на її основі філософсько-правового екзистенціалізму (*підрозділ 1.3.*). Метод порівняльного аналізу застосовано для встановлення спільних та відмінних рис філософії екзистенції та філософсько-правового екзистенціалізму, відмежування останнього від інших некласичних юснатуралістичних вчень, для виокремлення та уніфікації спільних рис у підходах до інтерпретації правової реальності філософами права-екзистенціалістами, а також для внутрішньої диференціації правових концепцій, що мають у своїй основі філософію екзистенції (*підрозділи 1.2., 1.3.*).

Процес виведення Майхофером правової вимоги з природи конкретної життєвої ситуації аналізувався через звернення до методу сходження від конкретного до абстрактного (*підрозділ 3.1.*). Метод сходження від абстрактного до конкретного застосовувався при формулюванні дефініції поняття правомірних очікувань (*підрозділи 3.5.*). Загальнонауковий прийом класифікації слугував розробленню типології концептуально-методологічних різновидів екзистенціалістичного правового філософствування (*підрозділ 1.3.*). За допомогою прийому аналізу виокремлювалися елементи філософсько-правової концепції В. Майхофера (*підрозділи 3.1-3.4.*). Прийом синтезу використовувався для конструювання авторської дефініції поняття екзистенційного права (*підрозділ 1.2.*).

Галузеві (правознавчі) методи тлумачення правових норм і аналізу судової практики використовувалися для встановлення підходу Верховного Суду до тлумачення поняття правомірних очікувань (*підрозділ 3.5.*). Порівняльно-правовий метод було використано під час зіставлення правових позицій Верховного Суду щодо застосування ним інституту правомірних очікувань (*підрозділ 3.5.*).

Наукова новизна одержаних результатів полягає передовсім у тому, що пропонована дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням

філософсько-правової концепції Вернера Майхофера.

Основні результати дисертаційної роботи, яким притаманні ознаки наукової новизни і які виносяться на захист, полягають у такому.

Уперше:

– здійснено цілісне осмислення філософії права В. Майхофера, визначено її місце серед екзистенціалістських правових концепцій. Вимірами природного права у В. Майхофера виступають: (а) екзистенційне природне право, вкорінене в бутті людини як Самості, та (б) інституційне природне право, яке постає з соціально-рольового існування («буття-як»). У концепції В. Майхофера: 1) право вкорінене в соціальному бутті; 2) визначальним чинником формування права у свідомості людини є соціальна природа речей; 3) досвід учасників правових ситуацій щоразу заново переосмислюється в процесі переживання конкретного випадку; 4) позитивне право може слугувати допоміжним інструментом екзистенційного вирішення правової ситуації; 5) соціальне буття людини є амбівалентним, оскільки може втілювати її справжнє або ж несправжнє існування; 6) соціально-рольовий статус індивіда є визначальним для формування правової вимоги; 7) ступінь соціологізації концепції відрізняється на першому і другому етапах творчості В. Майхофера: соціологізована версія екзистенціалістської філософії права (перший, екзистенціально-соціологічний етап) і правове філософствування в річищі суб'єктивістських ідей засновників екзистенціалізму (другий, екзистенціально-кантіанський етап).

– розкрито підстави єдності онтологічного й деонтологічного аспектів права в концепції В. Майхофера. За Майхофером, правове повинне постає (1) виявленою із соціального образу людини (2) майбутньою справжністю її буття у такому соціальному образі. Соціальна роль слугує фактичною й водночас нормативною основою для часового розгортання актуального соціально-історичного буття людини в її май-буття.

– запропоновано загальне поняття екзистенційного права. Цьому терміно-поняттю відповідає вільне і відповідальне рішення / вчинок людини –

процес і результат пережиття нею власної конкретно-історичної соціальної ситуації, релевантної в правовому сенсі. У такому пережитті людині відкривається (1) унікальний правовий смисл такої ситуації і (2) смисл первинно присутнього та відтворюваного у міжлюдській взаємодії порядку, відповідно до якого людина визначає і скерує свою поведінку.

– визначено особливості взаємодії суб'єктивних та об'єктивних чинників у процесі правоутворення згідно з екзистенціалістською філософсько-правовою парадигмою: смислова серцевина правової вимоги коріниться у структурі спів-буття людини з Іншими та видобувається із соціальних та історичних фактів, природи речей чи загальносвітового порядку. Свій смисл як права ця вимога отримує у свідомості людини в конкретній життєвій ситуації в процесі її пережиття.

– на підставі вивчення практики застосування інституту «правомірних очікувань» вітчизняним Верховним Судом обґрунтовано можливості використання правових позицій В. Майхофера для розвитку доктринального підґрунтя цієї новітньої юридичної конструкції.

удосконалено:

– методологічний інструментарій для характеристики екзистенціалістичних філософсько-правових концепцій шляхом розробки системи критеріїв типологізації концептуальних підходів до вирішення екзистенційно значущих філософсько-правових проблем: 1) за місцем розгортання справжнього (екзистенційного) права; 2) за визначальними чинниками формування такого права; 3) за характером правового досвіду, необхідного для вироблення правового рішення; 4) за роллю державних нормативних установлень для вироблення екзистенційного правового рішення; 5) за співвідношенням форм соціального існування людини та її справжнього існування; 6) за значущістю соціальної ролі особи, яка має сформулювати екзистенційну правову вимогу; 7) за ступенем соціологізації концепції.

– уявлення про співвідношення екзистенціалістичного й соціологічного підходів у філософії права. Для екзистенціалістських філософсько-правових концепцій характерні соціологічно спрямовані трансформації ідей засновників екзистенціалізму і наповнення екзистенціалістської термінології новим змістом за рахунок поширення її на феномени, до яких вона первинно не застосовувалася.

– осмислення відмінностей у сприйнятті правової реальності правовими екзистенціалістами й родоначальниками екзистенціального типу філософствування. На противагу фундаторам екзистенціалістської парадигми, прибічники філософсько-правового екзистенціалізму виводять значимість права для людського існування з огляду на соціальність останнього.

отримали подальший розвиток:

– розуміння категорій природи речей та природи людини через введення до наукового обігу їх майхоферівської інтерпретації;

– розкриття змісту й сутності екзистенціалістичного природно-правового підходу у правознавстві.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані у:

– *науково-дослідній сфері* – для подальшого дослідження проблемних питань філософсько-правового екзистенціалізму;

– *правозастосуванні* – для удосконалення доктринального підґрунтя судової практики щодо застосування норм інституту «правомірних очікувань», а також в експертно-аналітичній роботі;

– *навчальному процесі* – при викладанні навчальних курсів філософії права, загальної теорії держави і права, історії вчень про державу і право, а також в окремих галузевих юридичних дисциплінах.

Особистий внесок здобувачки. Сформульовані у дисертаційній роботі положення, висновки та пропозиції ґрунтуються на власних дослідженнях авторки. У статті «Філософсько-правова концепція Вернера Майхофера як предмет дослідження в радянському правознавстві», опублікованій у

співавторстві з С. П. Рабіновичем, здобувачкою виділено особливості методологічних підходів до інтерпретації філософсько-правових поглядів В. Майхофера у радянській науковій літературі, а також виокремлено елементи концепції В. Майхофера та питання, що виступали предметом критики у зазначений період.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження доповідались на шести міжнародних науково-практичних конференціях, чотирьох всеукраїнських конференціях та круглих столах та одному науково-практичному семінарі. Основні положення дослідження висвітлено у доповідях та повідомленнях на таких науково-практичних заходах: міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні» (м. Запоріжжя, 26–27 жовтня 2018), Всеукраїнській науковій конференції молодих науковців «Механізм правового регулювання правоохоронної та правозахисної діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні читання)» (м. Львів, 23 листопада 2018 р), VIII міжнародній студентсько-аспірантській науковій конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» (м. Львів, 18–19 квітня 2019), постійно діючому науково-практичному семінарі «Соціальні, економічні та політичні аспекти діяльності Національної поліції України» (м. Львів, 15 листопада 2019), the 7th International scientific and practical conference «Dynamics of the development of world science» (Vancouver, Canada, March 18–20, 2020), Всеукраїнському круглому столі з міжнародною участю «Фундаментальні проблеми юриспруденції IV. Право і світ. Мир і право» (18 червня 2022 року, м. Харків), міжнародній науковій конференції «Проблеми відновлення соціальної інфраструктури та просторового розвитку територій повоєнної України» (Дубляни-Львів, 27–28 жовтня 2022 року), міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання суспільних відносин: перспективні напрями на шляху до сталого розвитку» (Київ, Львів, Торунь 28–29 жовтня 2022), the 2nd International scientific and practical conference «Progressive

research in the modern world» (Boston, USA, November 2-4, 2022).

Публікації. Основні висновки та результати дисертаційного дослідження відображено у 18 публікаціях, з яких 5 у виданнях категорії «Б», внесених до переліку фахових наукових видань України, одна – у зарубіжному науковому виданні та 11 – у збірниках тез доповідей за результатами участі у науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 222 сторінок, з яких анотації на 10 сторінках, список використаних джерел на 27 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКА ПАРАДИГМА У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

1.1. Філософія існування як відповідь на соціально-історичні й епістемологічні виклики Новітнього часу

1.1.1. Поняттєво-термінологічні застереження. З огляду на складність течії, наявність близьких за звучанням та суміжних за змістом понять, а також для уникнення термінологічних неоднозначностей, доцільно попередньо визначити зміст окремих терміно-понять, які використовуються у тексті дисертації. Отже далі пропонуємо встановити умовні значення для наступних термінів:

«Екзистенціалістська філософія» / *«екзистенційна філософія»* / *«філософія існування»* / *екзистенцифілософія* (від лат. ex(s)istentia – існую). З урахуванням мети пропонованого дослідження у дисертаційній роботі не буде здійснюватися розмежування наведених терміно-понять. Вони використовуватимуться як синоніми (за необхідності, із відповідними застереженнями).

Означення *«екзистенційний»* вживається в тексті на позначення будь-яких феноменів, що мають відношення до екзистенції, походять від неї або зумовлені нею.

Терміни *«екзистенціали»* / *«екзистенціалії»* позначають модуси буття людини в її злитті із світом або, що є тим самим, модуси буття світу у його нерозривному зв'язку з людським існуванням. Відповідно, термін *«екзистенціальний»* позначає в тексті феномени, що мають відношення до екзистенціалу, є похідними від нього.

Терміном *«екзистенціалістський»* далі позначаються погляди, ідеї, підходи, концепції та інші концептуально-світоглядні утворення, яким

притаманні основні сутнісні ознаки філософії екзистенціалізму (зокрема у поєднанні з феноменологією та герменевтикою).

Водночас терміном «*екзистенціалістичний*» позначатимемо широкий спектр філософсько-правових концепцій, які спираються на ті чи інші окремі положення екзистенціалізму – виключно або ж у поєднанні з іншими світоглядно-філософськими течіями, передовсім соціальною філософією.

1.1.2. Огляд літератури за темою. Враховуючи, що ідеї В. Майхофера у сфері філософії права, філософсько-правової антропології, соціальної філософії та соціології права тісно переплітаються за змістом і взаємодіють між собою, до предмета подальшого розгляду має увійти масив тих джерел, які відображають ці ідеї, а також утворюють необхідний для їхнього аналізу дослідницький інструментарій. Далі згадані джерела умовно поділені на кілька груп відповідно до їх значення для дисертаційного дослідження.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають наукові публікації з загальних питань *праворозуміння*. Важливі аспекти цієї проблематики розкривають Т. І. Дудаш [30], А. А. Козловський [52; 54], С. І. Максимов [77-80], Г. В. Мальцев [84; 85], Ю. Є. Пермяков [100], П. М. Рабінович [145-148; 150; 151], С. П. Рабінович [152; 154], О. В. Стівба [186; 187; 193; 196; 197], І. С. Тімуш [205], І. Л. Честнов [223] та ін.

У працях названих науковців визначаються й обґрунтовуються основні проблеми філософії права, висвітлюються філософські та теоретичні аспекти проблем праворозуміння, розкривається питання різновидів, типів та рівнів розуміння права, співвідношення і взаємодія між собою основних дослідницьких підходів у філософському правознавстві. Слід звернути увагу, що в екзистенціалістичній філософії права низка традиційних філософсько-правових проблем набуває специфічного значення: так, зокрема, співвідношення позитивного права і природного права розкривається вже як взаємодія справжнього і несправжнього права. Окремі праці з цієї групи (передусім, роботи С. І. Максимова [79], Г. В. Мальцева [84], С. П. Рабіновича

[154], Н. І. Сатохіної [173], О. В. Стовби [187; 189; 193; 197; 201; 202]) в методологічному ключі торкаються проблематики правового екзистенціалізму і творчого доробку В. Майхофера.

У зв'язку із заявленою темою дисертації значний інтерес викликають феноменологічні напрацювання А. А. Козловського [54] з питань правової гносеології, інтерсуб'єктивна інтерпретація правової реальності С. І. Максимова [79], концепт правової ситуації, а також темпорально-онтологічна методологія осмислення права О. В. Стовби [187; 197], соціологічно-орієнтовані розвідки С. П. Рабіновича [154] щодо обґрунтування методології дослідження проблем юснатуралізму і феномену позитивації природного права. Перспективи застосування екзистенціалістичної методології у правознавстві обстоюють сучасні філософи права А. А. Козловський [54; 55], С. І. Максимов [79], О. В. Стовба [187; 197], Ю. Пермяков [100] та деякі інші.

Другу групу джерел становлять *філософсько-антропологічні й антрополого-правові дослідження*. На висвітленні філософських та юридичних аспектів антропології зосереджені О. Балинська [3], О. Бандура [4-6], В. Бігун [9], Д. Гудима [25], М. Козюбра [58; 59], С. Максимов [77; 79], П. Рабінович [150; 151], Н. Сатохіна [174], М. Попович [104], В. Табачковський [203] та ін. Науковці приділяють увагу вивченню права крізь призму людського існування та сутності людини, досліджують буттєві підстави прав та свобод особистості в соціумі, звертаються до проблемних аспектів існування людини у праві. У розвідках названих авторів розглядаються питання, пов'язані з епістемологічними основами антропології права, включаючи її систему, методологію, предмет та функції, досліджуються взаємозв'язки між антропологією права та філософською антропологією, а також торкаються окремих аспектів аксіології права.

Третю групу джерел складають *розвідки, предметом дослідження в якій виступає філософія екзистенції*. В основу дисертаційної роботи покладено, зокрема, роботи О. Больнова [11; 234; 235], А. Дахнія [28], Г. Ємельяненка

[34], К. Райди [159], О. Сарабун [171] та С. Шевченка [227]. У публікаціях названих філософів розкриваються окремі аспекти філософії екзистенціалізму, зокрема питання автентичності людського буття, відповідальності як модусу вільного самоздійснення людини, постекзистенціалістські тенденції у філософії та гуманітарних науках тощо. Науковці розширюють розуміння філософії людини з екзистенціальної перспективи, аналізують різні аспекти людського існування, його відношення до світу, вільного вибору та відповідальності. Значення джерел цієї групи для дисертації зумовлюється необхідністю методологічно коректної смислової контекстуалізації правового світогляду В. Майхофера.

Окрему групу становлять розвідки, присвячені *питанням юридичної соціології та/або соціології права*. Це насамперед такі науковці як В. Д. Бабкін [2], Є. В. Бурлай [14], А. М. Єрмоленко [35], В. М. Кампо [45], Ж. Карбоньє [46], Н. С. Корабльова [61], Г. В. Мальцев [84], В. П. Марчук [87], С. П. Рабінович [143], С. В. Савчук [170], О. В. Сердюк [175], К. С. Яцино [231] та інші. Необхідність звернення до джерел цієї групи викликана насамперед соціологічною орієнтованістю концепції В. Майхофера, особливою значущістю в цій концепції таких соціологічних понять як соціальна роль, (соціальний) інститут, (соціальні) очікування.

Самостійну групу джерел складають *праці філософів-екзистенціалістів*. Основу екзистенціалізму склали роботи С. К'єркегора (Soren Kierkegaard) [274; 275], Ж.-П. Сартра (Jean-Paul Sartre) [172], К. Ясперса (Karl Jaspers) [263; 264], М. Гайдеггера (Martin Heidegger) [252], М. Бердяєва [7]. На основі ідей цих авторів у середині ХХ ст. виник екзистенціалістичний напрям у правознавстві, представлений передовсім іменами Е. Фехнера (Erik Fechner) [246-249], Г. Кона (Gerhard Cohn) [239], А. Кауфманна (Artur Kaufmann) [267-273], М. Мюллера (Max Müller) [291; 292], Й. Тиссена (Johannes Thyssen) [310]. Виявлення ідейно-концептуальних основ правової думки В. Майхофера, з'ясування місця його концепції з-поміж інших правових концепцій екзистенціалістичного спрямування потребує встановлення смислових

зав'язків між розвідками німецького правознавця, з одного боку, та працями інших екзистенціалістів – його попередників та сучасників, з іншого.

В наступну групу включено публікації, автори яких звертаються до *правової концепції В. Майхофера у зв'язку з проблематикою філософсько-правового екзистенціалізму*. У зарубіжному правознавстві до правових поглядів В. Майхофера звертались А. Баратта (Alessandro Baratta) [233], Г. Дукс (Günter Dux) [244], Зай Ву Шим (Zai-Woo Shim) [303], А. Кауфманн (Artur Kaufmann) [271], С. Лойдольт (Sophie Loidolt) [280], В. Люйпен (William Luijpen) [282], П. Мінкінен (Panu Minkkinen) [290], Й. Тиссен (Johannes Thyssen) [311], А. Голлербах (Alexander Hollerbach) [259], М. Хохгут (Martin Hochhuth) [258], Г. Шпренгер (Gerhard Sprenger) [305] та ін.

У юриспруденції радянського періоду аналіз екзистенціалістських філософсько-правових концепцій і, зокрема, поглядів В. Майхофера, здійснювався Л. Г. Грінбергом [22], В. П. Желтовою [36; 37], В. К. Забігайлом [38], І. Б. Зільберманом [41], В. Д. Зорькіним [43], Г. Кленнером (Hermann Klenner, 1984) [51], К. А. Моллнау (Karl Mollnau, 1974) [67], В. Пешкою [103], Е. Л. Розіним [19], В. О. Тумановим [206], В. О. Четверніним [178] та М. Д. Шаргородським [68; 226]. У пострадянському українському правознавстві питання про визначення місця концепції В. Майхофера серед сучасних напрямків праворозуміння піднімали, зокрема, С. І. Максимов [79], Г. В. Мальцев [84], С. П. Рабінович [91; 154], О. В. Стівба [1874 189; 191; 192] та В. О. Четвернін [224].

Найбільш чітко суперечності між сучасними вітчизняними і західними філософсько-правовими дослідженнями екзистенціалізму, на противагу науковим пошукам радянського періоду, проявилися через обґрунтування ролі наукових знань для правової теорії; врахуванні ролі соціальних і економічних факторів, класового характеру та історичності права. Увагу дослідників привертала ключові елементи концепції німецького правознавця: екзистенціал буття-як, поняття конкретної (правової) ситуації, «природи речей», зв'язок соціального і індивідуального, а також поняття «правомірного очікування».

Основними темами, які піднімалися філософами і правознавцями, були:

1) питання зв'язку майхоферівських теоретичних розробок із ідеями М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, Г. Радбруха (ці питання викликали науковий інтерес насамперед у зарубіжних коментаторів). Предметом їх критичного аналізу ставали передусім проблеми онтологічного і феноменологічного характеру, як-от: (1) правової онтології як регіональної онтології В. Майхофера, її зв'язку з онтологічною диференціацією (А. Кауфманн, Г. Шпренгер та С. Лойдольт); (2) пошуку права у соціальній природі людини (А. Кауфманн, А. Баратта, Й. Тиссен) та (3) співвіднесення екзистенціалу буття-як з гайдеггерівським буттям-з та буттям Самістю (А. Кауфманн, Г. Шпренгер, А. Холлербах, С. Лойдольт);

2) зв'язок ідей В. Майхофера з кантіанством (А. Баратта, С. Лойдольт, В. П. Желтова, Л. Г. Грінберг та В. О. Четвернін);

3) питання відмінності майхоферівського правопорядку від інших соціальних порядків і розмежування «природної» та культурно зумовленої правової реальності (С. Лойдольт, Й. Тиссен, А. Холлербах, Г. В. Мальцев, С. П. Рабінович та О. В. Стовба);

4) можливості використання правової філософії екзистенціалізму В. Майхофера для розв'язання актуальних питань праворозуміння (О. В. Стовба, С. П. Рабінович, С. І. Максимов).

Винятково важливими для дисертації є праці самого В. Майхофера: дисертація «Право і буття. Прологомени до правової онтології» (1954), монографії «Про сенс людського порядку» (1956), «Природне право чи правовий позитивізм?» (1962), «Ідеологія і право» (1969), «Поняття та сутність права» (1973), а також статті «Природа речей» (1958), «Проблема природного права» (1960), «Природне право як екзистенціальне право» (1963) та «Природне право і природа речей» (1965). Публікації «Право і буття.

Пролегомени до правової онтології», «Природа речей» та «Природне право як екзистенціальне право», досліджувані мовою оригіналу¹.

Зрештою, останню групу джерел становлять матеріали практики вищих судових інстанцій України та Європейського суду з прав людини, одержані, відповідно, з Єдиного державного реєстру судових рішень та офіційної бази даних ЄСПЛ HUDOC.

1.1.3. Екзистенціалізм як некласична² антропоцентрична парадигма ХХ ст. Екзистенціалізм [234, с. 233] – найменування філософської парадигми, одного із найбільш впливових напрямів ірраціоналістичної філософії ХХ ст., предметом якого виступає неповторність людського існування.

Філософія екзистенції склалася як цілісна доктрина у Німеччині у 30–40 роках ХХ ст., а згодом у період Другої світової війни отримала подальший розвиток у Франції і загалом поширилася в Італії та Іспанії, США і Японії, в Латинській Америці, Індії та арабських країнах [182, с. 4].

Відомий німецький теоретик філософії екзистенції О. Больнов (Otto Friedrich Bollnow) [11, с. 20] у одній із своїх статей з означеної проблематики наступним чином охарактеризував цю світоглядну течію: «виходячи з історичного підходу, екзистенціалістська філософія – це початок такої філософії, яка з остаточною безумовністю ставить людину з її реальними завданнями та труднощами в центр філософствування. ... Але ця філософія ніколи не може стати цілісною. Не існує такого поняття, як суто екзистенціалістська філософія. Скрізь, де вона повинна бути постійно утримувана як ціле, філософія екзистенції вироджується в позицію зухвалої обмеженості, яка обертається навколо самої себе, не здатна охопити реальність поза людиною і виконати в ній своє завдання» [235, с. 243]. Про

¹ Публікації «Право і буття. Пролегомени до правової онтології», «Природа речей» та «Природне право як екзистенціальне право» вивчалися також за їх перекладами російською, виконаними О. В. Стівбою.

² Тут і надалі це поняття використовуватиметься для позначення філософсько-правових концепцій з кінця ХІХ століття [79].

складність аналізу та багатогранність цього філософського напрямку писали також французькі дослідники Поль Фульке (Paul Foulquié) [250, с. 22], Жюль Шакс-Руй (Jules Chaix-Ruy) [237], Жан Лакруа (Jean Lacroix) [277] та Жанет Коломбель (Janet Colombel) [276]. На особливості філософії екзистенції звертається увага в розвідках сучасних молдовських науковців О. І. Бабія та Г. В. Бергінера [39], польського вченого Єжи Коссака (Jerzy Kossak) [62] та деяких інших.

До представників філософії екзистенції традиційно відносять К. Ясперса та М. Гайдеггера (Німеччина), Г. Марселя, Ж.-П. Сартра, М. Мерло-Понті, А. Камю, С. де Бовуар (Франція), Н. Аббаньяно, Е. Пачі, А. Ведальди (Італія), Н. А. Бердяєва, Л. Шестова (Росія), Х. Орега-і-Гасета, М. де Унамуно (Іспанія), У. Лоурі, У. Баррета, Дж. Еді, Дж. Уальда, К. Ренгардта (США), М. Бубера (Ізраїль), Л. Сенгора (Африка), Н. Китаро, В. Тецууро (Японія), Г. Датта, Д. Кришну (Індія), Абд-аль-Рахмана Бадаві, Таїба Тізіні, Камаль Юсеф аль-Хаджа (арабські країни) [215, с. 209]. Деякі дослідники схиляються до думки, що екзистенціалістсько орієнтованими були також напрацювання німецьких (діалектичних) теологів К. Барта, П. Тілліха та Р. Бультмана [212, с. 1005].

Становлення екзистенціалізму у філософський напрям традиційно пов'язують з виходом у світ у 1927 році книги «Буття і час» (нім. «Sein und Zeit») М. Гайдеггера (Martin Heidegger) та тритомника «Філософія» («Philosophie», 1932) К. Ясперса (Karl Theodor Jaspers) [179, с. 282; 229, с. 4].

Філософія екзистенціалізму асимілювала в собі три філософські складові: філософсько-теологічні роздуми С. К'єркегора (1813-1855), ірраціоналістичну «філософію життя» від Ф. Ніцше до В. Дільтея і феноменологію Е. Гуссерля та М. Шелера [213, с. 539]. Роботи класиків екзистенціалізму – К. Ясперса, Г. Марселя, Н. А. Бердяєва, Л. І. Шестова, М. Бубера, Ж.-П. Сартра, А. Камю, М. Мерло-Понті – також часто відображення ідей німецької класичної філософії в їх переінакшеній, ірраціоналістичній манері та поглядів німецького романтизму початку ХІХ ст. [28, с. 62]. Нерідко екзистенціалісти

звертаються до праць своїх ідейних попередників – філософів і богословів Марка Аврелія, Августина Гіппонського і Б. Паскаля [11, с. 20; 39, с. 83; 184, с. 46; 302, с. 476].

Теоретики екзистенціалізму схильні виділяти в ньому два напрями: релігійний (К. Ясперс, Г. Марсель, Н. А. Бердяєв, Л. І. Шестов, М. Бубер) та атеїстичний (Ж.-П. Сартр, А. Камю, М. Мерло-Понті, М. Гайдеггер, інколи також Л. Лавель) [235]. Такий поділ є досить умовним: серед наукової спільноти існують застереження щодо зарахування до атеїстичної гілки М. Гайдеггера та А. Камю [213, с. 539; 214, с. 755], а також щодо превалювання релігійних мотивів у філософії Г. Марселя та К. Ясперса [70, с. 38-51].

На основі аналізу спеціальної літератури, що присвячена питанням цього світогляду, можна говорити про наступні ключові ідеї філософії екзистенції.

1. Смысловим центром розглядуваної течії є категорія екзистенції (від пізн. лат. *ex(s)istentia*, від лат. *ex(s)isto* – існую; нім. *die Existenz*; фр. *Existence*). Звернемо увагу, що поняття екзистенції (існування) у його інтерпретації екзистенціалістами може бути застосовано лише щодо людини: екзистенція – це завжди і виключно індивідуальне людське існування.

Вже у римського філософа-неоплатоніка Марія Вікторина (IV ст.) з'являється іменник *existentia* у значенні самостійного існування, що є первинним по відношенню до існування субстанції [32, с. 15]. Це поняття, на нашу думку, є ближчим до змісту сартрівської тези «екзистенція переує есенції».

Звертає на себе увагу той факт, що класичне латинське «*ex(s)istentia*» та «*die Existenz*» і «*existence*» (німецькою та французькою мовами відповідно) не можна вважати такими, що мають тотожне значення. Латиномовний варіант у його буквальному перекладі означає не «існувати», а «виходити за межі чого-небудь», «раптово з'являтися» (у більш широкому значенні – «являтися», «показуватися») [32, с. 15].

Саме ранній варіант дієслова *exsisto*, як видається, був використаний

М. Гайдеггером для розроблення терміну Dasein. «Da» у Dasein означає рух у певному напрямі. ». «Sein» – буття взагалі, на відміну від буття людини – екзистенції. Тобто мається на увазі буття взагалі у його конкретності, унікальності, неповторності. У це буття вписане людське існування, тобто екзистенція. Відтак Dasein є терміном, який позначає феномен буття у його максимальній конкретності; його нерозривний зв'язок з людським існуванням (екзистенцією). Екзистенція, яка у М. Гайдеггера є трансцендентальним буттям-у-світі конкретного індивіда, є екзистенціалом та предикатом для Dasein, що виступає по відношенню до інших екзистенціалів як своєрідний екзистенціал-матриця. У такому значенні екзистенція є «буттям того сушого, яке є відкритим / розімкнутим для відкритості / розімкнутості буття (тим способом, яким буття стає видимим, виявляє себе – *І. Б.*)» [15; 221, с. 31-32; 252].

Саме цей підхід М. Гайдеггера взятий за основу у концепціях, що обґрунтовують онтологічний і трансцендентальний характер людського існування, у т.ч., у філософсько-правових розвідках В. Майхофера.

Поняття екзистенції етимологічно походить від лат. дієслова *exsistere*, яке на відміну від дієслова *sistere* (що акцентує момент сталості існування – лишатися, утримувати, тривати тощо) та за рахунок префіксу «ек-», означає процеси порушення сталості, виходу «за межі» (виступати, виходити, виростати тощо) [219, с. 187]. Це вказує на динамічний характер людського існування та відсутність «готової» сутності людини, на протиположність існуванню матеріальних, речей і явищ. Екзистуючи, людина творить свою сутність, реалізує власний «проект» шляхом власного, вільного та відповідального вибору [172, с. 333].

У енциклопедичній статті І. Бичка (2002) цей термін тлумачиться як специфічне людське існування у світі, що характеризується як «поза межове» (трансцендентне) відносно натуралістично-психологічних параметрів буття і як по суті незагальне – однократне, унікальне [219, с. 187].

У філософському словнику за редакцією О. А. Івіна (2004) дається

наступне визначення: екзистенція – філософське поняття, що використовується для позначення «конкретного буття, існування в його простій фактичності» [212, с. 1005].

В енциклопедичному словнику 1991 року екзистенція розкрита як ««внутрішнє», що *постійно перетікає* у зовнішнє, предметне буття (людини)» (тут і далі курсив та текст у дужках мій. – І. Б.) [180, с. 388]. Саме таке розуміння екзистенції розроблено С. К'єркегором – оригінальним данським мислителем, що традиційно вважається родоначальником філософії екзистенції [184, с. 44].

2. З пропонованих визначень вбачається, що екзистенція – це не відірване чи відмежоване від зовнішнього світу існування людини, але натомість її існування в реальних умовах світу, існування, яке відбувається у конкретних соціальних, економічних, політичних тощо обставинах, які безпосередньо обумовлюють індивідуальну життєву ситуацію людини. Особисте існування людини, її «присутність» у світі (тут-буття / ось-буття / сьогобутність; нім. Dasein) можливе в одній із двох форм (модусів): дійсного / справжнього та недійсного / несправжнього існування.

Термін Dasein введений М. Гайдеггером для позначення структури конкретного буття людини, присутності її у світі. Щодо співвідношення цього поняття з поняттям екзистенції, Dasein – це запитує про своє буття суще. Спосіб буття цього сущого М. Гайдеггер називає екзистенцією [15].

З огляду на це суттєво, що термін «екзистенція» використовується для позначення власне справжнього (зустрічається також: автентичного) існування. На противагу цьому екзистенціалістами вводиться поняття несправжнього (неавтентичного) існування – «предметного» існування людини, без усвідомлення унікальності власного «Я», відмови від відповідальності за власний вибір при вирішенні індивідуальних життєвих ситуацій.

Несправжність людського буття отримує своє вираження у феномені *відчуження* (розділення, роз'єднання суб'єкта та об'єкта, втрата людиною її

індивідуальності, підкорення суспільним шаблонам та стандартам). У філософії екзистенції несправжнє буття представлене екзистенціалом «масового буття» (нім. *das Massendasein*; у М. Гайдеггера – «*das Man*»; у М. О. Бердяєва – «світ об'єктивацій»).

При цьому відношення модусів справжнього і несправжнього буття у різних представників екзистенційної філософії розуміється по-різному. Так, наприклад, для Ж.-П. Сартра до автентичності свого буття людина наближається лише в категоричній відмові від стану несправжності. З іншого боку, відповідно до позиції М. Гайдеггера, екзистенція є «буттєвою характеристикою людської реальності, тому, навіть на дні падіння, людина смутно відчуває свій зв'язок з вищим...» [180, с. 389].

3. Таке розуміння екзистенції знаходить свої корені у протиставленні *essentia* та *existentia* сущого, а конкретніше: в екзистенціалістському постулаті екзистенція (існування) передує есенції (сутності). Екзистенція (існування) передує есенції (сутності) (фр. *l'existence précède l'essence*) – ідея, яка отримала своє обґрунтування у Ж.-П. Сартра та отримала відклик у роботах деяких інших представників екзистенціалізму [172].

Доречно також зазначити, що не всі філософи, творчість яких відносять до екзистенціалізму, поділяють згаданий відхід від платонівської традиції початковості сутності по відношенню до існування. До тих, хто не поділяє такого відходу, насамперед належать М. Гайдеггер та К. Ясперс. Так, у «Листі про гуманізм» (1947) – відповіді на запитання французького філософа Жана Бофре (Jean Beaufret) щодо перспектив оновлення змісту поняття «гуманізм» – М. Гайдеггер зазначив: «те, чим є людина, – тобто, згідно традиційною термінологією метафізики, «сутність» людини, – міститься в її ек-зистенції (Ek-sistenz). Так подана ек-зистенція не є, однак, тотожною традиційному поняттю *existential*... . В «Бутті і часі» подана курсивом фраза ««Сутність» *Dasein* полягає у його екзистенції». Але тут йдеться не про протиставлення *existentia* та *essentia*, тому що «ці два метафізичні визначення поняття буття, не говорячи вже про їх взаємозв'язок взагалі, поки ще не були поставлені під

питання» [220, с. 42; 252, с. 325, 330].

Позиція К. Ясперса висловлена у праці «Що таке екзистенціалізм?» (1951). Філософ проводить чіткі паралелі між німецькою філософією екзистенції, до прихильників якої на початках відносив і себе, та французького екзистенціалізму. Останній, за висновком К. Ясперса, є «науковою філософією», що обмежена «теоріями знання та історією філософії». Постулат «екзистенція передує есенції» є принципово несумісним з ясперсівськими поглядами, у яких знайшла продовження лінія «справжньої» давньогрецької філософії (щодо передування сутності людини її існуванню) [264, с. 499-500].

Essentia позначає те головне та визначальне у предметі, що складає його зміст, відмежовує від інших речей, або коротко: сутність речі. Existentia, навпаки, орієнтована на сам факт існування людини, на її безпосереднє «є» (наявність), з акцентуванням уваги на відсутності сталого, наперед заданого «сутнісного» наповнення її існування³.

За такого підходу, екзистенція визначається як специфічний спосіб існування людини у світі: на відміну від самототожного буття речі, людина є «неспівпадінням» сама з собою; вона – не певна «стійка субстанція», а «постійна нестійкість», постійний рух, вихід за свої межі [92].

4. Цей рух спричинений власною життєвою ситуацією людини у світі, постійною необхідністю приймати рішення та нести за них відповідальність. Відтак, екзистенція розкривається як початкова нероздільність, нероз'єднаність світу та людини. Натомість, на думку екзистенціалістів, їхнє роз'єднання та протиставлення як «суб'єкта» та «об'єкта», якраз і є головним недоліком класичної філософії. Відповідно до ідей екзистенціалізму, буття повинно бути досягнуте як певна початкова, безпосередня єдність суб'єкта та об'єкта; *пізнаване та пізнаюче в їхній цілісності повинні співпадати і буття може бути зрозумілим лише саме через себе* [213, с. 539]. З наведеного

³ Зацікавленість проблематикою основної тези екзистенціалізму (існування людини передує її сутності) представниками німецької «філософії екзистенції» та французького «екзистенціалізму» представлена у статті Мандрищук Л. А. [86].

впливає, що філософи-екзистенціалісти відводять об'єктивному світу важливу роль – роль «місця» розгортання екзистенції, нерозривно пов'язаного з нею. У такому розумінні, те, що є «світом», є необхідною буттєвою передумовою здійснення людиною її екзистенційного вибору.

Теза про нерозривний зв'язок екзистенції та світу поділяється усіма філософами-екзистенціалістами. Найбільш систематизований виклад цього питання можемо побачити у М. Гайдеггера у частині розробки екзистенціалу «буття-у-світі». Як вже згадувалося вище, у М. Гайдеггера Dasein реалізується одним з двох шляхів: як справжнє або несправжнє існування. Екзистенціал «буття-у-світі» виражає ту обставину, що людське суще (Dasein) не перебуває у зовнішньому по відношенні до нього просторі, а натомість завжди вже існує у ньому. У бутті-у-світі людина є також і завжди уже пов'язана з іншими людьми (останнє позначається як «буття-з-іншими», нім. Mit-Sein або Mit-Dasein). Саме через те, що буття людини початково не є існуванням самостійним, незалежним у прийнятті рішень та реалізації можливостей, людина може або втратити себе у «das Man», або ж, навпаки, здійснювати власний проєкт, тобто – екзистувати [89]⁴. У інших філософів-екзистенціалістів системні взаємозв'язки Dasein та буття-у-світі не прояснювалися.

5. Справжнє відношення до Іншого у екзистенціалізмі позначають поняттям комунікації. Протиставляючи буденну комунікацію екзистенційній, К. Ясперс стверджує: «Я існую лише у комунікації з іншими» [261, с. 50]; М. Гайдеггер також зазначає, що «особисте буття за своєю суттю є спільним буттям» [253, с. 120]. Названі філософи констатують, що лише у комунікації індивідуальне буття за присутності Іншого одночасно стає відкритим самому собі, і лише у такій «відкритості» воно стає по-справжньому екзистенційним [11, с. 39].

Атеїстичні екзистенціалісти Ж.-П. Сартр та А. Камю заперечують

⁴ М. Гайдеггер також піддавався критиці за спробу побудови системи екзистенціалів (наглядно до цього: П. Гайденко [18]).

Більш детально про екзистенціал «буття-у-світі», його зв'язок з Dasein, іншими екзистенціалами та з екзистенцією див.: Бурханов Р. А., Никулина О. В. [15].

можливість справжнього існування людини у її зв'язку з Іншим (за деякими уточненнями у А. Камю). Іншим шляхом іде релігійний екзистенціалізм. За Г. Марселем, справжнє буття ... це діалог: праобразом відношення людини до буття є її комунікація з іншими людьми перед лицем Бога [213, с. 541].

Тут важливо уточнити, що введення категорії комунікації не є відходом від першоосновної ідеї екзистенціалістської філософії – ідеї окремішності людини. Тут акцент робиться на *відкритості* / *розімкнутості* людини у її існуванні. Там, де свідомо зберігається замкненість людини (у собі), людина не може бути «втягнутою» у життя, переживати його, а відтак – екзистувати.

6. Екзистенціалізм висуває як власне концептуальне ядро *«пережиття* (нім.: *erleben*) *суб'єктом свого буття у світі*». Ці пережиття різноманітні та індивідуальні (страх, тривога, вина, сподівання тощо) [212, с. 1003; 213, с. 539]. Однак екзистенціалістам вони цікаві не самі по собі (не як суб'єктивні психологічні явища), але тією мірою, якою в цих пережиттях дає про себе знати дещо інше, окрім переживаючої людини. У пережитті людиною свого (справжнього) існування виявляється *буття* (релігійний екзистенціалізм) або *її буття* (атеїстичний екзистенціалізм).

Різні філософи-екзистенціалісти, які у своїх напрацюваннях використовували категорію буття, вкладали у неї відмінний зміст. Щоб не ускладнювати розуміння пропонованого тексту, поняття буття буде використовуватися у нейтральному значенні (з відповідними роз'ясненнями за необхідності).

7. Екзистенціалізм є за своєю суттю онтологією. Онтологічне питання було поставлено та найбільш детально розкрито М. Гайдеггером, однак окремих аспектів цього питання торкаються й інші філософи-екзистенціалісти [50, с. 64-67]. З метою уникнення надмірного ускладнення викладу та з огляду на те, що саме гайдеггерівський підхід до осмислення буття покладений в основу робіт В. Майхофера, докладніше ці питання розглядатимуться нижче.

Справжнє існування розгортається виключно у сфері буття, а усі інші традиційні філософські проблеми набувають вторинного значення як окремі

наслідки із вирішення головної онтологічної проблеми: визначення місця, осмислення екзистенції в загальній структурі буття, тобто «конкретизація онтологічної природи людської реальності у відношенні до інших начал світобудови» [212, с. 1003].

Екзистенціалісти позначають терміном «онтологія» взагалі усе те, що відноситься до осмислюваного і такого, що переживається людиною існування [47, с. 5; 179, с. 284-285]. Екзистенція тут мислиться як деякий *міст до буття*, як «специфічна людська форма самовиявлення і самопроявлення дійсної / справжньої реальності» [212, с. 1003; 213, с. 539; 252].

Латинський префікс *ex* («від», «із») у терміні ««ек-зистенція» підтверджує перехідний характер людського існування [212, с. 1003]. Відтак, умовно кажучи, екзистенція – це «місце» проявлення буття.

8. Усіма філософами-екзистенціалістами поділяється головне онтологічне визначення екзистенції – «буття-між» (*inter-esse*), яке належить С. К'єркегору. Цим початково підкреслюється проміжний характер людської реальності, її несамостійність, залежність від чогось *іншого* ніж те, чим є сама людина [180, с. 389].

«Інше» у екзистенціалістів постає як трансценденція (вихід за власні межі; нім. *das Transzendieren*) – у ході здійснення власного проекту, свого способу бути в світі самовизначатися, «даючи собі факти» і беручи їх «на себе» [92]. При цьому єдина відповідь щодо того, до чого саме людина виходить назовні, у філософії екзистенціалізму відсутня. Людина може трансцендувати до Інших, до Бога, до буття тощо.

Важливо, що попри визнання усіма філософами-екзистенціалістами неможливості екзистенції без трансценденції, її природа трактується по-різному. Для прихильників релігійного екзистенціалізму (К. Ясперс, Г. Марсель, Н. А. Бердяєв), трансценденція – це прагнення до Бога, спроба виразити Його. Ці автори по-різному визначають зв'язок людини та Бога. Божественне реально існує лише в акті віри і одночасно з його появою в людському бутті можливо досягнути справжнього існування (Г. Марсель).

К. Ясперс стверджує, що «співвіднесеність екзистенції з трансценденцією здійснюється в акті комунікації, тобто особистісного спілкування в «істині». Трансценденція незбагненна, тому для досягнення її необхідний раціонально не осмислюваний «стрибок» (потрапляння у межову ситуацію – *I. Б.*) [172, с. 387-388]⁵.

З іншого боку для атеїстичних екзистенціалістів трансцендентальним є Ніщо, яке і виступає найглибшою тайною екзистенції [172, с. 344].

9. Досягнення екзистенції (відмова від несправжнього буття) передбачає визначальний *вибір*, через здійснення якого людина переходить від чуттєвого способу буття, детермінованого зовнішніми факторами середовища, до «самої себе», єдиної і неповторної [180, с. 388]. Можливість та навіть необхідність вільного вибору у екзистенціалізмі представлена через категорію *свободи*.

Екзистенція – це первинний та вихідний стан людини, яка вільно вибирає себе у своєму існуванні. За Ж.-П. Сартром, «... людина приречена бути вільною. Приречена, бо не сама себе створила, і все-таки вільна, тому що, одного разу закинута у світ, відповідає за все, що робить» [172, с. 327].

Оскільки сутність екзистенції виражається в «спрямованості-на», в трансцендуванні, то розуміння мислителями екзистенціалістського спрямування свободи визначається, зокрема, особливостями їхнього осмислення феноменів трансценденції й трансцендування, які за своєю суттю є свого роду «місцем перебування» свободи.

10. На протигагу панлогізму, зміст якого полягає в ототожненні буття і мислення, у твердженні, що буття може бути повністю осягнуте мисленням та оформлене у вигляді поняття, екзистенціалізм виходить з непридатності використання методів логіки для самопізнання людини. Однак це не означає, що мислення та екзистенція є поняттями несумісними.

Запроваджене екзистенціалістами поняття «екзистуючого (існуючого) мислителя» (нім. *existierender Denker*) прямо вказує на питання, *яким чином*

⁵ Більш детально щодо розробленого М. Гайдеггером поняття трансценденції див.: М. Гайдеггер [252-256] та Іщенко Н. І. [44].

мислення людини відноситься до її існування. Існуючий мислитель – це той, «мислення котрого обумовлено певними завданнями і складнощами його життя» [11, с. 30]. «Тоді як об'єктивне мислення байдуже по відношенню до мислячого суб'єкта і його існування, суб'єктивний мислитель зайнятий своїм мисленням: адже він існує в ньому» [11, с. 30; 274]. *Дійсною реальністю виступає та, яка переживається, а не пізнається* [11, с. 12] (таким підходом також підкреслюється уже згаданий відхід від картезіанського протиставлення суб'єкта та об'єкта).

Екзистенціалісти вважають, що людське існування сконструйоване таким чином, що постійне розгортання думки у ньому є неможливим. Згідно з О. Больновим, «справжнє, діюче і рішуче існування реалізується абсолютно в іншій площині, аніж мислення, і в момент справжнього здійснення виключає мисленнєве осягнення. Мислення лише як службова ланка деякою мірою задіяне в паузах справжнього існування і через здійснення цього існування завжди руйнується знову» [11, с. 31] (тут також можна простежити непряме відсилання до К. Ясперса, за яким екзистенція можлива лише у «межовій (граничній) ситуації»).

Водночас, такий погляд на відношення між справжнім існуванням і мисленням поділяється не всіма екзистенціалістами. Інший підхід бере свій початок із переосмисленого М. Гайдеггером феноменологічного методу Е. Гуссерля. У гайдеггерівській інтерпретації екзистенція є «інтенціональним буттям» у відношенні до буття реального, «буттям-свідомістю» [219, с. 187]. У філософії екзистенції інтенціональність (спрямованість) існування є «буттям-в-світі», яке є одним з модусів включеності в буття. Інтенціональність закладена в трансцендентності існування, у світовому проєкті існування, який є визначений тим, що вже існує [260, с. 81, 94, 118, 134, 156, 190]. Цей підхід використаний також Ж.-П. Сартром та, до певної міри, М. Мерло-Понті [180, с. 389].

За розглядуваного підходу, екзистенція є феноменом у гуссерлівському розумінні, тобто реальністю, яка сама себе показує (у свідомості людини).

Екзистенція – це «місце» проявлення буття. Екзистенція – це також і «інтенціональне буття» [26], тобто реальність, спрямована на буття. Гуссерлівський світ інтенцій є світом переживань. Екзистенція як феномен буття переживається [26, с. 89-90; 27; 212, с. 1003; 213, с. 539]. Оскільки вона переживається, вона є зрозумілою. Вона є зрозумілою саме в пережитті. Пережиття завжди індивідуальні. Саме ця суб'єктивна компонента – пережиття – і стала основою нерозривного поєднання суб'єкта та об'єкта, мислення і буття.

11. Філософи-екзистенціалісти визнають *скінченність* людини, її смертність важливою характерною ознакою екзистенції. Екзистенція – це існування людини, яка усвідомлює свою скінченність [181, с. 113]. Скінченність людського буття, тією мірою, якою вона відбивається в «закинутості»⁶, утягнутості в певну ситуацію (особливо, в ситуацію «межову»), неминуче повинна відсилати до смерті, що виступає як остаточна, гранична межа людського буття [11, с. 54]. *Часовість, історичність та ситуативність людського існування – модуси скінченності.*

12. Екзистенціалізм, претендуючи на те, щоб бути філософією конкретного, виходить із ситуації фактичності людини, із того, що вона «просто є» [212, с. 1004]. Ця «простота» людського буття виражається через категорію *ситуації*, яка фіксує початкову утягнутість людини у світ. Будучи «закинутою» у світ, особистість від самого початку знаходить себе вміщеною у конкретну ситуацію. Приймаючи рішення у такій ситуації, людина здійснює вирішальний вибір самої себе, реалізуючи при цьому свою свободу.

Особливого значення категорія ситуації набуває у К. Ясперса. На думку цього філософа, лише у моменти найглибших потрясінь (боротьба, страждання, загроза смерті) людина дійсно / по-справжньому існує. Такі моменти отримали назву «межових (граничних) ситуацій».

13. В радянський період екзистенціалізм традиційно відносили до ідеалістичної лінії у філософії. Більшість радянських дослідників

⁶ Щодо етимології та детального змісту даного поняття див.: Малкович П. [83].

екзистенціалізму підкреслюють суб'єктивно-ідеалістичний характер цієї філософської течії через відображення у її постулатах, зокрема, авенаріївської ідеї заперечення об'єктивної реальності, яка існує поза і незалежно від свідомості [177, с. 25; 37]. Деякі вчені вбачають в екзистенціалізмі суміш суб'єктивного з об'єктивним ідеалізмом (В. Нерсесянц, О. Ладоренко, А. Михайлов, Л. Фаркаш). Самі ж екзистенціалісти стверджують, що екзистенціалістська філософія з самого початку повертається проти позиції ідеалізму, для якого «свідомість» є єдиною безпосередньою даністю. На сьогоднішній день, екзистенціалізм характеризують як варіант некласичної філософії антропологічного спрямування [79, с. 111-113; 91; 102, с. 193-196, 201, 234; 154, с. 116; 193; 197; 222, с. 366].

14. Звернення філософів екзистенціалістської спрямованості до понять ситуації та історії створюють враження близькості між екзистенціалізмом та соціальною філософією, однак такий зв'язок є удаваним. Справа в тому, що попри певну спільність термінології, об'єкт та методи дослідження є полярними. Соціальна філософія має своїм об'єктом соціальне людське існування та здійснює його дослідження шляхом врахування комплексу різноманітних причинно-наслідкових зв'язків, що існують у суспільстві. При вивченні суспільства увага соціальних філософів концентрується навколо закономірностей його розвитку, цілях, рушійних силах, змісті та напрямі історичного процесу. Об'єктом же філософії екзистенції виступає оригінальне, неповторне і самодостатнє ізольоване людське буття, зосереджене на власному проєкті, а всяке «соціальне» тут розуміється як перешкода для «справжнього» існування.

15. Екзистенціалізм визначають як некласичну філософію [79, с. 111-113; 91; 154, с. 116; 197]. Як таку його характеризує низка характерних ознак:

1. зміна пізнавальної установки. На відміну від класичного філософствування, некласика не розділяє суб'єкт і об'єкт, пізнаюче і пізнаване. Життєвий світ конституюється методом дослідника, суб'єкт у процесі пізнання не загальний, а індивідуальний. Суб'єкт не може зайняти

позицію зовнішнього спостерігача, але завжди знаходить себе втягнутим у життя (осмислює своє існування зсередини);

2. заперечення можливості охопити світ у його повноті, а відтак – відкидається можливість отримання «завершеного» знання про нього;

3. наголос робиться не на об'єктивному знанні (отриманому засобами природничих наук), а на процесі пізнання та інтерпретації (розуміння). Останнє полягає у «приписуванні значення тому, що пізнається, підведення слів, думок, переживань, дій під загальні цінності, стандарти, норми і т.д.» [42, с. 56]. Обґрунтовується принцип інтерсуб'єктивності;

4. мислення тут розуміється як «самостійна субстанція, що впливає на реальність, надає форму оточуючому простору, панує принцип «всемогутності мислення», суб'єктивістська установка» [42, с. 56]. Перевага надається суб'єктивній інтерпретації реальності. За висновком Д. В. Зикова, «під істиною у неklasичному підході розуміється не тотожність змісту об'єкта та його когнітивної моделі, а суб'єктивні критерії корисності (цінності), конвенціональності, очевидності, несуперечливості» [42, с. 56].

Таким чином, на підставі викладених особливостей, далі ми будемо розуміти під екзистенціалізмом неklasичну антропоцентричну парадигму, що має своєю основою поняття екзистенції – специфічного способу існування людини у світі, який (спосіб) характеризується як оригінальне, неповторне і самодостатнє ізольоване людське буття, зосереджене на власному проєкті вільного, ситуативного та історичного існування людини. Саме таке розуміння зазначених явищ покладено в основу філософії права (правового екзистенціалізму) В. Майхофера.

1.2. Модифікація екзистенціалістських підходів у західноєвропейській філософії права ХХ ст.

Людиноненависницькі практики тоталітарних режимів ХХ ст. і трагедія Другої світової війни позначилися, зокрема, і на західній філософії, для представників якої стала очевидною криза проєкту Просвітництва. У філософії права ця криза відобразилася у недовірі як до етатистського позитивізму, готового виправдовувати юридичні норми будь-якого змісту, так і до класичного юснатуралізму з його постулатами всезагальності, сталості і незмінності природного права. Право, що виражало ідеологію держави, вже більше не могло задовольнити потреби залишеного на відкуп долі індивіда, який пережив та засвоїв досвід війни, а також нездатність керувати власним життям. Відтак виник запит у новому філософсько-правовому дискурсі, який був би антропоцентричним і при цьому розроблявся на основі некласичної епістемології. Однією з відповідей на цей запит стала екзистенціалістська філософія права.

Зміни, які відбувалися у західних непозитивістських («юснатуралістичних») концепціях права ХХ ст.: перехід від статичного до динамічного природного права; від абстраговано-метафізичного і раціонально-теоретичного пізнання сутності правових явищ у площину життєвої конкретики; заміна «вічного» змісту права змістом, що змінюється чи перебуває у становленні, були зовнішніми проявами глибокого парадигмального зсуву, переходу від класичної філософії права до некласичної.

Парадигма, що ідентифікується як екзистенціалістська (екзистенційно-феноменологічна), остаточно склалася у західній філософській думці в 50-ті роки ХХ ст. і стала однією з найбільш помітних спроб виведення образу права із вільного існування людини, з її неповторного буття у світі.

У філософії екзистенції позитивному праву відводилось місце одного із зовнішніх регуляторів, що протистоїть екзистенції. Так, на думку

Сьорена К'єркегора, будь-яка належність до загальних норм, регламентацій чи обмежень перешкоджає людині віднайти свою Самість, «занурює її у фальшиво розмірене життя соціального світу, у громадськість, жахливу абстракцію, всеохоплююче щось, яке є нічим, ефемерним явищем» [36, с. 49; 275].

Близькою до названої є позиція М. Гайдеггера: досягнення справжнього існування є можливим лише у відриві від суспільного життя, тому задачею, яка ставиться перед людиною, є відмежувати себе від суспільного світу, подавити у собі суб'єкта повсякденного існування («das Man»). З огляду на те, що суспільне буття є перешкодою для екзистенції, позитивне право, яке регулює суспільні відносини і функціонує у світі соціального співжиття, являє собою, за М. Гайдеггером, явище, неістотне для справжнього існування [103, с. 161-162].

Більш обачними з цього приводу є висловлювання К. Ясперса. На думку філософа, позитивне право має значення для екзистенції виключно побіжно, як фактор, що впливає на сферу несправжнього буття; як пов'язане із «світом маси». «Правові положення, – пише К. Ясперс, – ніби механістичні і мертві; вони завжди говорять те саме, і, за умови їх дотримання, передбачають калькулювання вчинків» [262, с. 603]. Названий філософ, на відміну від згаданих вище, визнає значимість «об'єктивного», або ж заданого (державою, Богом тощо) права для екзистенції. «Я приходжу до свого буття лише через участь в світі» [263, с. 335] ... «Як природа не може бути знехтувана без того, щоб людина не зруйнувала себе ... так і людина не може відкинути людське суспільство, професію, державу, шлюб і сім'ю без того, щоб не зникнути самій, і вона (людина) лише тоді зможе знайти себе, коли входить в них» [262, с. 838]. Варто вказати, що, у К. Ясперса таке соціальне «я» не розуміється як справжнє чи майже справжнє існування. Воно більшою мірою сприймається як «трамплін», який дозволяє зробити прорив в екзистенцію, яка передбачає подолання звичних обмежень і гарантій [263, с. 320].

Ж.-П. Сартр хоч і прямо не висловлювався з питання взаємовідношення позитивного права і екзистенції, проте його позиція стає очевидною з наступних висловлювань: «Жодна загальноприйнята мораль не може вказати, що робити ... » [172, с. 330]; «Волі людини не встановлено ніяких цінностей чи заповідей, які б могли вказати їй, як правильно вчинити. Вона сама є єдиним абсолютним творцем, «винахідником» всіх цінностей і норм» [287, с. 22].

Несумісність вихідних положень екзистенціалізму і позитивістських правових теорій була також очевидною для правознавців. Так, наприклад, Е. Фехнер пише: «Екзистенціалізм негативно ставиться до будь-якої схематизації, узагальнення, регламентування, якими живе право. Там, де право включає індивіда у соціальну безпеку, звільняє від страху проникнення невідомого, там він (індивід), у розумінні екзистенції, вивільнюється від незаконно поставленої на перший план безпеки, яка перешкоджає йому у його самобутті» [247, с. 307].

Тим не менш, виключити питання права із теоретичних і філософських побудов екзистенціалізму виявилось неможливо. Натомість виникла потреба у виробленні особливого, екзистенціалістського праворозуміння [1; 30; 58; 72; 142; 145; 152; 198; 204; 218]. Мабуть із огляду на це вже у фундаторів філософського екзистенціалізму велася мова про «справжнє право», що протиставлялося державним нормативним установленням та існувало, зокрема, як конкретна мораль⁷ (Ж.-П. Сартр) [172, с. 327], дійсна настанова або безумовна повинність⁸ (К. Ясперс), як буття-винним⁹ (М. Гайдеггер) тощо.

К. Ясперс, наприклад, стверджував, що право існує лише у «напрузі боротьби», а саме – боротьби винятків проти всезагального: «Всезагальне дійсне, яке має форму правових настанов, безособово очікує будь-кого ... Однак, існує дійсна настанова того роду, як я від себе сам вимагаю.

⁷ Нім. konkrete Moral, Ж.-П. Сартр.

⁸ Нім. eigentliches Fordern; das unbedingte Sollen, К. Ясперс.

⁹ Нім. eigentliches Schuldig-sein, М. Гайдеггер.

«Безумовним повинним» для людини є єдино автономна свобода екзистенції, яка слухає сама себе і в цьому перебуває у зв'язку з власною трансценденцією» [261, с. 604].

Про існування справжнього права побіжно говорить і М. Гайдеггер, здійснюючи аналіз феномену вини: «провинність можлива не через правопорушення як таке, а через те, що я винен у тому, що Інший у його екзистенції є поставленим під удар, збитим з пуття або навіть зламаним. Ця винуватість перед Іншим можлива і без порушення «публічного закону» [199, с. 108; 255, с. 282].

З огляду на наведене, вбачаємо за можливе провести диференціацію підходів до розуміння змісту екзистенційного права на рівні фундаторів екзистенціалізму.

А. Радикальний екзистенціалізм. Представники цього напрямку, передусім С. К'єркегор та Ж.-П. Сартр, заперечували наявність будь-якого засобу висловлювання, який би був більш релевантним, ніж вільне та індивідуальне прийняття рішення у сингулярній життєвій ситуації. Останнє є результатом абстрагування від усілякого спільного або суспільного: «людина – перш за все проєкт, який переживається суб'єктивно Ніщо не існує до цього проєкту, немає нічого на розумоосяжному небі, і людина стане такою, якою є її проєкт буття» [172, с. 332]. Таке обґрунтування блокувало розробку нормативних аспектів права, відтак не отримало широкого розвитку у філософсько-правових концепціях.

Б. Помірний екзистенціалізм. К. Ясперс, наприклад, також заперечував абсолютну значимість загальних правил та настанов, однак не відкидав значення соціально-історичних фактів (у тому числі позитивних правових норм) для прийняття екзистенційного рішення [261, с. 319-322, 620-622].

Цікаво зазначити, що у літературі того часу відсутня спільна позиція щодо зарахування до одного з наведених нами варіантів екзистенціалізму М. Гайдеггера. Одні автори намагалися встановити схожість між М. Гайдеггером та К. Ясперсом [234, с. 15; 249, с. 303], інші ж – акцентували

увагу на їх відмінностях та глибоких розбіжностях у вирішенні питань права [199, с. 108-111; 287, с. 23-24; 292, с. 51, 81].

Вищеназване надає змогу виокремити загальні риси поглядів на право, яких дотримувалися засновники філософії екзистенції:

1) спільним моментом, який об'єднує підходи засновників екзистенційної філософії, є те, що право, якщо воно і визнавалося таким, що мало значення для екзистенції, трактувалося як виключно негативне для екзистенції явище – як засіб обмеження, стримування людини перед можливістю справжнього існування; як таке, що не враховує окремішнього існування і сингулярних ситуацій, будучи розраховане на тотожних людей та заздалегідь передбачені діяння [103, с. 162]. Особливо суттєво, що право у цьому контексті розумілося виключно як інституційна нормативна структура, як встановлена державою система правил;

2) на протигагу позитивному праву, філософи-екзистенціалісти допускали існування справжнього, екзистенційного права. Воно являло собою результат вільної та відповідальної, а також, що принципово, – нічим іззовні не обумовленої, реалізації людиною її власного проєкту свого буття;

3) екзистенційне право у фундаторів екзистенціалізму отримувало своє вираження у конкретних рішеннях – вирішеннях конкретних життєвих ситуацій;

4) у згаданих мислителів справжнє право поставало, по суті, як «індивідуальна етика» (В. Майхофер) – як етика турботи людини про своє існування та реалізацію свого життєвого проєкту; справжня відповідальність людини розумілася переважно як її відповідальність не перед суспільством чи державою, а перед власним «Я».

Екзистенціалістськими філософами права не робиться розмежування між «правовою», «етичною», «моральною», «політичною» тощо сферами людського життя. Тому кваліфікація екзистенціалістами будь-якого вільного рішення людини як «правового» призводить до необхідності поширення правового на ті сфери людської діяльності, які регулюються мораллю або

релігією.

Концентрація уваги на пошуку способів існування цінного для екзистенції права філософами права екзистенціалістського спрямування призвела до формування спеціально правового змісту «екзистенційного права».

Перші ознаки проникнення екзистенціалізму в філософію права з'являлися ще у 30-ті роки ХХ ст., але ці спроби носили випадковий характер. Прикладами слугують праці німецьких авторів В. Шьонфельда (порушується питання значимості права для екзистенції, 1927), К. Поляка (дослідження екзистенціалістського правового вчення, 1933), Х. Тіліке (у частині розроблення питання про мислення з політичного існування (нім. *Das Denken aus der politischen Existenz*), 1939) та Ф. Гейде (зв'язок екзистенції з правом) [257; 295; 301; 309].

Більш-менш сформованою екзистенціалістська філософія права стала у 50-ті роки ХХ ст. та отримала своє розповсюдження головним чином у Західній Німеччині [103, с. 184].

Представниками філософсько-правового екзистенціалізму є Е. Фехнер (1903-1991), В. Майхофер (1918-2009), А. Кауфманн (у ранній період його творчості – до 1975 року), (1923-2001), М. Мюллер (1906-1994), К. Ясперс (1883-1969) та Й. Тиссен (1892-1968) (усі – Німеччина), Г. Кон (1887-1956) (Данія), К. Коссіо (1903-1987) (Аргентина), Л. Легас-і-Лакамбра (1906-1980) (Іспанія), Л. Рекасенс Січес (1903-1977) (Мексика), В. Люйпен (1922-1980) (Нідерланди)[16, с. 253; 21, с. 53; 38, с. 20; 79, с. 112; 103; 187, с. 22, 31; 224, с. 71; 294, с.13].

Провідна лінія філософського правового екзистенціалізму, яка поділялася практично усіма його представниками, полягала у пошуку справжнього, «екзистенційного» права¹⁰. Таке право розглядалося як співмірне людині, виведене з її індивідуальної свободи і відповідальності. Воно також

¹⁰ Нім. *Existentielles (Natur)recht; eigentliches Recht, das «wirkliche» Recht* (Г. Кон) або *Wesensrecht* (М. Мюллер).

протиставлялося «недійсному / несправжньому праву» (нім. «eigentlich» *nichtiges Recht* – букв. «справді» нікчемне право, В. Майхофер), нав'язаному ззовні волею держави, панівного класу чи навіть Бога. Головним же питанням для філософів права-екзистенціалістів виступало наступне: чи взагалі існує право, яке зобов'язує, зв'язує індивіда, і якщо існує, то яким чином воно зобов'язує, якщо правове рішення вільно приймається самою людиною? [248, с. 129; 272, с. 104; 289, с. 12, 25].

Відповіді прибічників екзистенціалізму у праві на це питання мають як спільні, так і відмінні риси. Для більш докладного висвітлення цих відповідей звернемося тих положень філософсько-правового екзистенціалізму, що визнаються практично усіма прибічниками цього напрямку.

1. Розвиваючи ідеї засновників філософії існування (передусім К. Ясперса, який, на відміну від індивідуалістичного радикалізму Ж.-П. Сартра та, з певними застереженнями, М. Гайдеггера, виходив з нероздільності «суб'єктивного існування та об'єктивної дійсності») автори екзистенціалістських / екзистенціалістичних філософсько-правових концепцій стверджують, що людське існування протікає у формі визначеного модусом буття-у-світі співіснування (буття-з-Іншими, спів-буття) і, як результат, специфічного буття-у-праві [255, с. 116, 118; 261, с. 53, 60, 480].

За висновком В. Люйпена, «справедливість, зрозуміла як готовність людини діяти у відповідності з вимогами прав та обов'язків, є способом співіснування, способом буття у світі разом з іншими» [79, с. 123; 282]. М. Мюллер виходить з того, що людина вступає у правовідносини не завдяки законам чи певним інститутам. Вона уже перебуває у праві, останнє є невід'ємним від природи людини. При чому, «природність» права полягає у тому, що людина його не встановлює, але уже перебуває у праві, оскільки лише у комунікації з іншими людина може стати сама собою та реалізувати свій «проект». Правила взаємовідносин початково присутні в екзистенції, а не привносяться в уже реалізоване буття [248, с. 232; 291, с. 466-467; 292, с. 366].

2. Розробниками екзистенціалістського підходу до права людській

свідомості приписується здатність до дорефлексивного розуміння даної у бутті справедливості, а її реалізація у суспільних відносинах іменується справжнім, екзистенційним правом [281, с. 158]. Однак тут мова ведеться не про наперед задане повинне, яке у дусі кантіанського підходу існує відокремлено від суцього. Людське існування трактується філософами права-екзистенціалістами, вслід за засновниками філософії екзистенції, як буття-у-світі, яке також є світом права. Людина початково, як ми вже згадували вище, «перебуває у праві» і з огляду на реальність останнього реалізує себе у взаємовідносинах з іншими.

За М. Мюллером, буття людини протікає як реалізація нею її свободи: «людина в кожній конкретній історичній ситуації, в кожній соціально-історичній спільноті певною мірою усвідомлює свободу і відповідно до цієї міри створює у власній свідомості історично дійсний образ людських відносин» [292, с. 366]. Е. Фехнер стверджує, що становище людини у світі тут розуміється як «дане між відомістю і невідомістю, між вплетеністю в буття і винесеністю за його межі, між прихованістю і відкритістю» [246, с. 306]. Саме на людині лежить тягар «виведення буття із його прихованості» [246, с. 387], що також означає покладення на людину завдання з прояснення змісту поки «скритої» у бутті правової вимоги.

3. Спільним вихідним моментом, який об'єднує більшість екзистенціалістських філософсько-правових підходів, є також ідея «конкретної життєвої ситуації». Право розглядається правознавцем-екзистенціалістом як результат інтуїтивного, ірраціонального пережиття людиною певних конфліктів, вирішення конкретної ситуації [60, с. 28; 178, с. 30]. Індивід, переживаючи екзистенційним чином ситуацію, усвідомлює (через пережиття) закладений у ній порядок та додумує його до кінця – приймає та реалізує рішення, яке і виступає як екзистенційне право.

Так, на думку Г. Кона, вказівку на те, як має бути вирішений той чи інший юридичний конфлікт не варто шукати у законі чи інших приписах загального характеру. Право у кінцевому результаті має бути виведене зі самого

конфлікту і визначатися обставинами конкретної ситуації. Іншими словами, джерелом «справжнього права» є не закони, а самі життєві випадки – ситуації, які є завжди «конкретними, одиничними, непередбачуваними та такими, що не піддаються обліку» [103, с. 175; 239; 248, с. 257].

Попри наявність спільних рис у підходах правознавців до конструювання екзистенціалістських філософсько-правових концепцій, способи їх обґрунтування різнилися, подекуди доволі суттєво. Окрім цього, такі концепції набували додаткових оригінальних ознак, які були результатом застосованої методології, способу постановки і вирішення питань права, а також особистих переконань і вподобань прихильників екзистенціалістської філософії права. Розглянемо більш детально способи екзистенціалістського обґрунтування права – втілення у власних концепціях вихідних ідей філософсько-правового екзистенціалізму (названих вище). Останнє також надасть змогу виокремити специфічні ознаки екзистенціалістської філософії права, що притаманні окремим напрямам чи концепціям.

1) В екзистенціалістській філософсько-правовій літературі ми знаходимо три підходи до збереження зв'язку сфер справжнього існування та «масового» буття.

Перший з них пов'язаний з пошуком «точок дотику» обох сфер, акцентуванням уваги на значимості для екзистенції окремих соціальних факторів [36, с. 51; 103, с. 163-164]. Так, наприклад, Е. Фехнер вбачав між цими сферами «елементарні зв'язки та взаємопроникнення» [247, с. 308-311]: «справжнє існування є неможливим поза повсякденним буттям (буттям з іншими) у тому значенні, що до нього приходять з нього ж і від нього знову повертаються, згодом знову повертаються до «існування» і т. д.. Людське буття (Dasein) являє собою можливе існування» [247, с. 308]. Звідси випливає, що і право має значення для екзистенції. Воно захищає та упорядковує ті ділянки людського існування, в яких формується суспільне буття як передумова самобуття людини: «Екзистенція не здійснюється – як ми уже бачили – в падінні у соціальну сферу, але екзистенція також не є певним

хронічним станом, що знаходиться поза сьогобутністю чи над нею. Вона відбувається як прорив із сьогобутності, в повсякденність якої екзистенція постійно повинна знову повертатися, щоб наважитися на новий прорив» [103, с. 163-164; 247, с. 308-232]. Подібне твердження зустрічаємо і у М. Мюллера, для якого справжнє існування немислиме поза соціальним спілкуванням [291, с. 466-467].

Для другого підходу характерним було намагання «піднести до справжньої» сферу соціального спілкування. Воно здійснювалося шляхом введення нових екзистенціалів або через оновлення змісту поняття «комунікації». Наприклад, Л. Легас-і-Лакамбра стверджує, що людина уже у своїй усамітненості несе у собі соціальне буття [278, с. 181, 284]. В. Майхофер вводить поняття «*Alsein*» як опосередковуючу ланку між емпіричним буттям і екзистенцією [287, с. 114]. Буття людини в світі, згідно з трактуванням цього дослідника, включає в себе два моменти: а) одиничність і неповторність цього буття і б) вплив на людське буття того світу, в якому воно здійснюється [43, с. 812]. Е. Фехнер називає майхоферівський підхід «зміщенням акцентів». У цьому підході, на відміну від фехнерівського (переходу від масового буття до індивідуального) за основу береться рух від ізольованого індивіда назовні, у співсвіт. Таку характеристику, як видається, можна застосувати для позначення окремого підходу до обґрунтування зв'язку сфер справжнього існування та «масового» буття, а не лише позиції В. Майхофера [248, с. 231].

Прихильники третього підходу виходять з того, що право локалізоване в суб'єктивній «ізольованій» людській реальності [255, с. 126; 262, с. 320].

Попри відмінності у цих підходах, висновки зазначених авторів збігалися: як справжнє, так і несправжнє існування здійснюються у світі, тому для кожного способу існування визначальним є ставлення людини до права: вільний та індивідуальний пошук права узгоджуються із екзистенцією, а сліпе підкорення державно-юридичним настановам (позитивному праву) – з несправжнім існуванням людини.

2) Філософи права-екзистенціалісти по-різному вирішують питання

пов'язаності права як із вільним та відповідальним рішенням Самості, так і з емпіричними соціальними факторами. Визначальним для авторів екзистенціалістсько-правових концепцій було при цьому обґрунтувати об'єктивність такого права. Для цього проводиться чітке розмежування між формальними і нав'язаними ззовні нормами та індивідуальним, вільним та відповідальним рішенням самої людини¹¹.

3) Відмінності у постановці питання антропо-соціальної та історичної обумовленості права.

Поняття історичності у філософів права екзистенціалістського спрямування отримує свій зміст як конкретно-історично дійсний образ людських відносин. Звернення до історичної природи права було обумовлене необхідністю заперечити існування вічного і незмінного природного права, обґрунтувати право як релятивне, плинне і залежне від волі і діяльності людини, а також продемонструвати наявність об'єктивних факторів розвитку права, виявити його соціально-буттєві джерела [248; 286].

З цього приводу А. Кауфманн стверджує: «подібно до того, як людина весь час перебуває у дорозі, завжди прагне до мети свого земного буття, як іманентне отримує свій смисл лише за допомогою трансцендентного, так і право завжди перебуває на шляху до справжнього права» [267, с. 32]. Втілене у позитивному законі природне право набуває свого історичного буття (не буття «взагалі», але буття конкретного) шляхом його реалізації у конкретних життєвих ситуаціях [270, с. 131].

Для А. Кауфманна онтологічна структура права як суцього стає видимою лише у єдності сутності права (буття, природного права) та його існування (повинного, позитивного права). Відтак, філософ стверджує, що сутність права – це імпліцитна присутність у позитивній нормі природної правовості, а існування права з урахуванням зв'язку природного права і права позитивного – це потенційна можливість реалізації природного права, втіленого у

¹¹ Більш детально про визначальні чинники формування справжнього права йтиметься у підрозділі 1.3.

позитивній нормі. Історичне буття права за такого трактування постає як реалізація згаданої можливості у конкретній життєвій ситуації [270, с. 476-479].

Розуміння німецьким правознавцем історичної природи права найбільш повно викладено при формулюванні концепту «правової персони». За А. Кауфманном, саме у понятті «персони» (die Person) «здійснюється співвідношення відмінностей сутності та існування (права – *I. Б.*), оскільки ... тут історичність людського існування з його здатністю до трансценденції переноситься у площину правого.

Персона у А. Кауфманна – це не екзистенційна особистість і не класичний суб'єкт права. Вона – своєрідна сукупність, згусток правових відносин. Людина існує як «персональні» відносини, а право – це те, що належить їй в цих відносинах як «персоні» [49, с. 213; 273, с. 442].

Висвітленню питання історичності права присвячені розвідки західногерманського дослідника М. Мюллера, який надає інтерпретацію історії як прогресу екзистенційної свободи [292, с. 366]. М. Мюллер намагається обґрунтувати укоріненість права у бутті, та водночас заперечити можливість будь-якої рефлексії щодо нього та довести цінність права для екзистенції. «Метаісторія» М. Мюллера також зосереджується на аналізі історичного та соціологічного підходів до права з позицій онтологічних природно-правових¹² доктрин. Ідеальний статус його концепції зберігається у зв'язку з тим, що право виводиться не з аналізу історичних фактів, але з онтологічного змісту того, що історично відбувається.

У філософсько-правових побудовах екзистенціалістів звернення до категорії історії несе подвійне смислове навантаження: безпосередня інтерпретація історії як процесу реалізації людиною її буття-у-світі (суб'єктивне ставлення, історичне сприйняття та оцінювання власної життєвої ситуації) та як об'єктивний часовий фактор, який, поряд із екзистенційною суб'єктивністю, задає масштаб справжньому праву.

¹² Тут і надалі це поняття використовуватиметься у широкому значенні [154; 224].

4) Відмінності серед концепцій екзистенціалістської філософії права прослідковуються також при визначенні змісту екзистенціалістського трактування міжлюдської комунікації. Обґрунтовуване К. Ясперсом, М. Гайдеггером та Г. Марселем поняття «екзистенційної комунікації» не розумілося як соціальний феномен¹³. Проблемою екзистенційних відносин у спільному бутті найбільш глибоко займався К. Ясперс. Він здійснює розмежування між повсякденною та екзистенційною комунікацією. Перша, за висновками філософа, має місце у сфері безекзистенційного існування та виступає лише як фон для справжньої комунікації [261, с. 345]. К. Ясперс також стверджує, що «у світі соціального нема істинних зв'язків і тому людям ще більше необхідна якась впевненість, опора. Право і є цією опорою» [261, с. 607].

Як вже згадувалося раніше, представники філософсько-правового екзистенціалізму будували власні концепції на підставі ідеї взаємозв'язку сфер існування справжнього (екзистенції) та несправжнього (соціального буття). Відповідно, переоцінці піддається і категорія комунікації, яка тепер стає одним з вагомих проявів цього зв'язку. «Між окремими екзистенціями, – пише Й. Тиссен, – виникає відношення порозуміння, яке називається комунікацією. Саме цей спосіб спільності між окремими індивідами (Самостями – *I. B.*) ми використовуємо для аналізу суспільного життя у державі і праві» [310, с. 35]. М. Мюллер стверджує, що лише у комунікації з іншими людина може стати сама собою і здійснити свій проєкт: «у будь-якій спільності партнерів у її членів існують обов'язки і, відповідно, – права. Основне право індивіда – у будь-якому партнерстві бути розглядуваним не лише як партнер, у своїй типовій соціальній ролі, але також і як особистість, тобто у своїй «Самості»» [291, с. 466-467].

5) До специфічних ознак окремих концепцій екзистенціалістської

¹³ Показовими тут також є висловлювання В. Майхофера, який охарактеризував відмінність між підходами основоположників екзистенціалізму та представників екзистенціалістської філософії права як перехід від індивідуальної етики до етики ситуаційної. *Maierhofer W. Recht und Sein.* [287, с. 22].

філософії права також варто віднести намагання їх авторів представити право як динамічний та процедурний феномен. За висновком А. Кауфманна, той факт, що екзистенційне право є часово і ситуативно обумовленим, що воно має не статичний, але динамічний характер, ... на сьогоднішній день стає все більш і більш актуальним [270, с. 492].

Правознавці екзистенціалістського спрямування гостро критикували правові концепції, що виводять право з понять чи логічних категорій (окрім правового позитивізму, критика стосувалася концепцій, які виводять правове повинне із уявної ідеї, апіорного поняття, вищої норми і т. д.).

Оскільки екзистенція завжди перебуває у процесі становлення, право в екзистенціалістській філософській юриспруденції знаходиться постійному русі. Звідси постає інтерпретація права, згідно з якою воно не може бути наперед даним та змістовно визначеним, натомість, його необхідно шукати та переживати. Правова вимога щоразу конструюється заново відповідно до отриманого людиною досвіду пережиття правового, до існуючої конкретно-соціальної ситуації. Так, Е. Фехнер стверджує, що екзистенційне природне право знаходиться у процесі постійного руху [206, с. 363-364; 249, с. 258]. На зміну класичному природному праву, за висновком німецького правознавця, прийшло вчення про природне право зі змістом, що перебуває у становленні [226, с. 129; 248, с. 261].

Радянський і російський правознавець В. О. Четвернін стверджує, що «екзистенціалісти оголошують усі загальні принципи фікцією та пов'язують поняття істинного права саме з конкретними змістовними формулюваннями» [224, с. 72]. Погоджуючись, загалом, із таким висновком, вбачаємо за необхідне навести деякі уточнення, що пов'язані, зокрема, із розглядуваною ознакою динамічності екзистенційного права.

Філософи права-екзистенціалісти у своїй переважачій більшості наголошують саме на процесі (процедурі) отримання екзистенційного права та його реалізації. Недотримання згаданої процедури має наслідком втрату виведеним правовим рішенням статусу екзистенційного та справедливого.

Однак, на що варто звернути увагу, справедливість тут мислиться як «людська готовність діяти у відповідності з вимогами прав та обов'язків; спосіб співіснування, буття разом з іншими і світі» [79, с. 123], як «вільна самореалізація людини, що усвідомлює власну сутність – свободу» [291, с. 466-467].

У той же час, ряд правознавців наголошують на необхідності введення додаткових критеріїв, які б дозволяли встановити власне матеріальну, змістовну справедливість прийнятого індивідом рішення, змістивши центр тяжіння з «процесу отримання» на «змістовне наповнення» екзистенційного рішення (Г. Кон, А. Кауфманн) [49, с. 217; 238, с. 132].

Про динамічність екзистенційного природного права можна говорити і з позиції динамічного праворозуміння. Вітчизняний правознавець О. В. Стовба, формулюючи вихідні риси концепту «динамічного праворозуміння», акцентує увагу на близькості його положень з ідеями окремих філософів права-екзистенціалістів: а) перебування права у постійному становленні (Е. Фехнер), б) локалізацію права в середовищі людського співіснування (Г. Кон, В. Майхофер), несубстанційність права (А. Кауфманн) [196].

Таким чином, можна сформулювати наступне визначення поняття права, як його бачать представники екзистенціалістської філософії права: право – це унікальне, вільне і відповідальне рішення людини, яке приймається в процесі пережиття нею конкретно-історичного акту міжлюдської взаємодії, релевантному у правовому сенсі, та реалізується на практиці із ризиком «не відбутися» у реальному людському співжитті. Пропоноване визначення є результатом (певною мірою штучного) узагальнення позицій більшості представників правового екзистенціалізму, воно має бути розширене і доповнене в залежності від конкретних поглядів того чи іншого правознавця.

1.3. Екзистенційне природне право як неklasична природно-правова концепція: типологічна характеристика екзистенціалістичної філософії права

Можливість побудови філософсько-правових концепцій на основі екзистенціалізму викликала поглиблений інтерес вже у працях засновників філософії екзистенціалізму. У їхніх роботах йшла мова про існування справжнього права в його протиставленні публічному закону [261, с. 239; 287, с. 23-30]. Назване розрізнення мало наслідком звернення до ідеї природного права та розроблення на цій основі низки концептуальних підходів до осмислення екзистенційного права [224, с. 71-85; 226, с. 129; 247, с. 306-308; 249, с. 261].

Праці представників екзистенціалістської філософії права засвідчують різноманіття підходів до вирішення низки філософсько-правових проблем (співвідношення суцього і повинного, онтологічних основ права, критеріїв правового і справедливого та ін.). Водночас репрезентація внутрішньої неоднорідності екзистенціалістської філософії права і систематизоване представлення її течій вимагає вироблення відповідних класифікацій.

Як видається, першим кроком для вирішення цього завдання може бути розгляд концепцій екзистенціалістського / екзистенціалістичного спрямування як непозитивістських, або ж концепцій «неklasичного природного права», «юснатуралізму» [154; 224] (терміни, які можна вважати поширеним типологізаційним маркером для позначення згаданого напрямку). Підхід до права, що розвинувся з екзистенціалізму, перейняв парадигмальні риси останнього як неklasичної філософії. Відтак, філософсько-правовий екзистенціалізм характеризують як неklasичний (постklasичний, І. Л. Честнов) різновид природно-правових концепцій [80; 79; 187; 223].

У сучасній філософії права уже здійснювалася емпірична та логіко-теоретична класифікація різновидів юснатуралізму [78; 79; 84; 154; 187; 197; 224]. Дослідники класифікували їх за методологічними та гносеологічними

установками, порушуваними питаннями тощо. Розроблені класифікації дозволяють, по-перше, уточнити те місце, яке займає екзистенціалістський підхід до розуміння права серед інших підходів природно-правового спрямування, а також можуть бути використані для аналізу окремих різновидів цього підходу.

Так, зокрема, Г. В. Мальцевим запропоновано поділ природно-правих доктрин на онтологічні і деонтологічні, що дозволяє принципово розмежувати підходи до вирішення проблеми співвідношення суцього і екзистенційного «повинного» [84, с. 107]. За цим критерієм більшість концепцій філософів права-екзистенціалістів є онтологічними [84, с. 107]. Їхні автори активно використовують категорії «природи речей», порядку речей тощо, зміст яких відображає не лише об'єктивно існуючий культурний стан справ, але і людську суб'єктивність, яка творить та змінює об'єктивну дійсність, надаючи їй динамізму.

Показовим тут є, зокрема, підхід М. Мюллера, який у філософсько-правовому контексті намагається надати обґрунтування онтичній історії правових фактів (Fakten-Geschichte) у онтологічній історії правового буття (Seins-Geschichte) [224, с. 60; 291, с. 366]. Поряд із цим окремі екзистенціалістичні розробки набувають деонтологічного звучання (Л. Легасі-Лакамбра та Л. Рекасенс Січес; окремі автори відносять до деонтологічних також концепції А. Кауфманна та В. Майхофера) [224, с. 80; 315].

Спірним залишається віднесення Е. Фехнера до представників названого підходу: з одного боку, за Е. Фехнером, приймаючи рішення людина натикається на той очевидний факт, що буття має певний порядок (загальносвітовий порядок речей). Усвідомлюючи цей порядок, людина отримує здатність приймати рішення відповідно до нього, утримувати цей порядок від розпаду. Прийняття істинного рішення означає «виведення буття з його прихованості» [247, с. 325]. З іншого боку, німецький правознавець виходить з того, що «філософія екзистенціалізму заперечує заданість направляючої міри і таким чином повністю передає вирішення ситуації

свободі людини. Відповідність прийнятого рішення вищеназваному буттєвому порядку виявляється лише при подальшій реалізації цього рішення у сфері емпіричного [248, с. 253]. Водночас, самим Е. Фехнером не робиться жодних висновків, чи існує в «прихованості буття» вже готове правове рішення, чи його кінцеве оформлення все ж таки залежить від вільного рішення Самості чи інших факторів, як це стверджували деякі інші екзистенціалістські філософи права (наприклад, А. Кауфманн чи М. Мюллер).

Певним ускладненням пропонованого розуміння «онтологічності» права можна вважати підходи, у яких діяльність свідомості не обмежується лише розумінням людиною свого буття-у-світі, яке дане через феномени. Але така діяльність свідомості додатково пов'язується з різними моментами: обов'язковому врахуванню підлягають також вимоги позитивного права (Й. Тиссен, А. Кауфманн).

Так, А. Кауфманн намагався поєднати правовий позитивізм та природно-правові вчення. На думку цього правознавця, позитивізм охоплює лише екзистенційну правову реальність (спосіб існування права). Природно-правові концепції, своєю чергою, ведуть мову лише про есенційну справедливість, яка складає сутність права та мислиться як похідна від певного ідеального буття. Ця справедливість «прагне» до реалізації в конкретному суцюзі, яке є соціальними відносинами. З огляду на це названа ідеальна справедливість виявляється первинною і незалежною від закону і від соціальної матерії. Коли ж у конкретному правовому рішенні досягається злиття есенції та екзистенції, можливість справедливості актуалізується, а у соціальному бутті втілюється природне право [224, с. 107; 269, с. 100-108]. Вироблення правового рішення вимагає попереднього тлумачення як обставин конкретної життєвої ситуації (буття), так і норми (повинного), на підставі яких в їх сукупності в ході «дедуктивно-індуктивного мислення» приймається «правильне рішення», а відтак, здійснюється право [49, с. 217; 185, с. 203].

У таких концепціях великого значення набуває творча воля суб'єкта правозастосування (Г. Кон, з окремими застереженнями – Л. Легас-і-Лакамбра,

Л. Рікасес Січес).

С. І. Максимов включає правовий екзистенціалізм до інтерсуб'єктивних неklasичних юснатуралістичних доктрин, протиставляючи останні правовому позитивізму, об'єктивізму (соціологічні концепції) та суб'єктивізму (класичні концепції природного права) [79, с. 34, 82, 112; 154, с. 140, 212; 187, с. 22, 31]. Самі ж неklasичні теорії обґрунтування права дослідник поділяє на екзистенційну феноменологію (М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майхофер), екзистенційно-феноменологічну герменевтику (А. Кауфманн, В. Гессемер, П. Рікер) та комунікативну філософію (К. О. Апель, Ю. Габермас) [79, с. 82, 112].

О. В. Стовба також розглядає екзистенціалізм як різновид інтерсуб'єктивної філософії права (поряд із герменевтикою, феноменологією і комунікативно-дискурсивним напрямом) [187, с. 25], водночас не включає цю течію до числа природно-правових, визнаючи такими лише класичні різновиди юснатуралізму [187, с. 33, 38-40]. С. П. Рабінович, вважаючи екзистенціалізм одним із неklasичних природно-правових підходів у філософії права, відносить цей напрям до постklasичної філософської антропології права, звертаючи в такий спосіб увагу на його людиномірність [154, с. 76-77, 164]. Якщо в сучасній філософії права пропонується класифікувати юснатуралізм на основі того, на якому з ключових понять робиться акцент: «природа», «розум», «природа людини» [78, с. 30], то, натомість, екзистенціалістична філософія права веде мову про пріоритет існування людини щодо її сутності («природи»). Отже, за пізнавальною парадигмою цей напрям належить до неklasичних антропологічних доктрин, які засновуються на категорії «існування» людини.

За структурним елементом правової реальності, в якому втілюється право, екзистенціалізм належить до концепцій, зорієнтованих не на правові норми чи ідеї, а на судові та адміністративні рішення та на реальні правовідносини, в яких втілюється право [224, с. 72].

Важливе значення мають також класифікації напрямів філософії права,

запропоновані В. І. Кузнецовим [71, с. 324-328]. Розрізняючи цілеспрямованість та предметність як способи дослідження права, правознавець вказує, що цілеспрямованість охоплює описові, імперативні та критичні напрями філософії права. З такого погляду екзистенціалістичні філософсько-правові концепції видається можливим віднести переважно до описових [71, с. 327]. Предметність, у свою чергу, включає напрями філософії права, які можна охарактеризувати як «унарні» (ті, які претендують на вивчення права самого по собі, тобто з позиції його автономного існування) та «бінарні» (ті, які вивчають вправо в контексті його взаємин з реаліями, що не є правом). Філософсько-правовий екзистенціалізм, який розглядає право у його нероздільній єдності з людською реальністю, можна віднести до бінарних напрямів. Останні В. І. Кузнецов розрізняє: 1) за специфікою змісту: класи і підкласи специфічних напрямів та, відповідно, значення їх специфічності [71, с. 332].

Варто вказати, що філософсько-правові концепції екзистенціалістичного спрямування автор не виділяє у самостійний клас чи підклас. Причиною цього, на нашу думку, є те, що такі концепції не мають єдиного, чітко вираженого значення специфічності. Таким виступають у сукупності воля, почуття, бажання людини у взаємозв'язку з суспільно-історичними процесами; 2) за значенням рольового характеру: генеративні напрями (позаправові реалії виступають як чинники, що породжують, детермінують право чи впливають на нього) та герменевтичні напрями (ці реалії використовуються дослідниками як базис чи горизонт для розуміння права). Значна частина концепцій філософсько-правового екзистенціалізму може бути віднесена до генеративних напрямів, водночас деякі концепції є герменевтичними (А. Кауфманн, Й. Тиссен); 3) за ознакою темпоральності: пре-екзистенційні, пост-екзистенційні, ко-екзистенційні. Екзистенціалістичні філософсько-правові концепції виходять з одночасного існування права та позаправових реалій, а отже, можуть бути охарактеризовані як ко-екзистенційні.

Для загальної типологічної характеристики філософсько-правового екзистенціалізму мають значення також класифікації, запропоновані сучасним польським філософом права Р. Токарчиком. Вчений виходить з існування телеологічних та каузалистичних, раціоналістичних та ірраціоналістичних природно-правових вчень [154, с. 144; 312, с. 184]. Враховуючи характерну для правового екзистенціалізму обумовленість права індивідуальними емпіричними чинниками, його слід віднести до напрямку каузалізму.

Не зважаючи на те, що екзистенціалістичні філософсько-правові концепції мають своєю ідейною основою релігійний екзистенціалізм, вони більшою мірою відповідають змісту світських доктрин. Щодо третьої дихотомії, то, на нашу думку, орієнтація правового екзистенціалізму на отримання права (правового рішення) в межах неповторної одиничної ситуації, дозволяє віднести цей напрям до реалістичних і водночас унеможливорює формування характерної для утопічних доктрин ідеальної моделі соціального устрою.

Дещо складнішим видається питання про визначення місця екзистенціалістичної філософії права на шкалі раціоналізм/ірраціоналізм. У радянському правознавстві усталеним є наголос на ірраціоналістичності екзистенціалізму [24, с. 126-127; 224, с. 71-85, 123]. Проте, як стверджує більшість прихильників правового екзистенціалізму, для прийняття правового рішення необхідно не лише екзистенційно пережити конкретну правову ситуацію, але й уловити зміст обставин такої ситуації та феноменологічно додумати цей зміст до кінця [278, с. 181, 284; 281, с. 158; 287]. Згідно ж із окремими концепціями, при прийнятті правового рішення можуть враховуватися норми позитивного права (А. Кауфманн), що є, вочевидь, вже результатом логічної мисленнєвої діяльності [49, с. 217; 185, с. 205]. Отже, можна виснувати про використання правознавцями екзистенціалістичного спрямування як раціоналістичного, так і ірраціоналістичного підходів.

Ще однією важливою класифікацією є систематизація доктрин за змістом природно-правових положень [312, с. 183-184]. Р. Токарчик виділяє

абсолютистські та релятивістські, доктрини зі сталим та зі змінним змістом, деонтологічні та недеонтологічні, емпіричні і спекулятивні, матеріальні і процедурні [312, с. 183-184].

Екзистенціалістичні філософсько-правові концепції можна віднести до релятивістських та, відповідно, доктрин природного права зі змінним змістом. Право у екзистенціалізмі не наділене атрибутами вічності та незмінності, воно існує як оригінальне та індивідуальне вирішення правового конфлікту. Таке позначення є, на нашу думку, доволі умовним, оскільки філософсько-правовий екзистенціалізм не є близьким до ідей неокантіанського «природного права зі змінним змістом». Такої ж думки дотримуються філософи права-екзистенціалісти. Як писав Е. Фехнер, «Ми не визнаємо ні природного права з встановленим змістом, ні природного права зі змінним змістом, як це стверджували у кінці ХІХ ст. і як це стверджують інколи і зараз. Мова йде про природне право зі змістом, що перебуває у становленні, природне право, в якому людина займає вирішальне місце, за допомогою якого вона переживає нове і маловідоме їй» [248, с. 261].

У світлі поділу доктрин на спекулятивні та емпіричні, філософсько-правовий екзистенціалізм є, все-таки, ближчим до останніх. Філософи права відкидають можливість застосування умоглядних рішень для розв'язання правових конфліктів. Вони обґрунтовують онтологічну основу екзистенційного та/або об'єктивності виведеного права через його відповідність досвіду правового (Г. Кон), нормам позитивного права (Й. Тиссен, А. Кауфманн) або через усвідомлення загальносвітового порядку речей (Е. Фехнер).

Щодо останньої запропонованої Р. Токарчиком диференціації доктрин, то філософсько-правовий екзистенціалізм варто ідентифікувати як процедурний. «Процедурність» таких доктрин, на нашу думку, впливає із акцентування правознавцями уваги саме на процесі отримання права (виведення його з об'єктивних фактів та кінцеве оформлення у свідомості людини), а не на його змістовному наповненні, у тому числі, його «правильності» чи справедливості.

За критерієм природно-правового зобов'язування виділяють концепції статичні і динамічні, класичні і сучасні, політичні (зовнішньо зобов'язуючі) та етичні (внутрішньо зобов'язуючі). Екзистенціалістичні філософсько-правові доктрини можна визначити як динамічні, сучасні та етичні [312, с. 183-184].

Віднесення концепцій екзистенційного природного права до внутрішньо зобов'язуючих доктрин зумовлене як ідейною спрямованістю їх основи – філософії екзистенції, так і персональним, «приватним» характером виведення правового рішення.

Поряд із цим слід відзначити, що у пострадянській філософії права поки що не здійснювалося емпіричної класифікації концептуально-методологічних різновидів екзистенціалістичного правового філософствування. Така класифікація необхідна для систематизації напрямів розробки ідей екзистенціалізму у правознавстві, демонстрації можливостей поєднання цих ідей з іншими течіями у філософії права і унаочнення методологічних відмінностей у вирішенні проблем праворозуміння, які існують між напрямками.

З урахуванням цього наводимо власну спробу розробки згаданої класифікації на матеріалах західноєвропейських філософсько-правових концепцій ХХ сторіччя.

Видається доцільним виокремити наступні класифікаційні критерії.

1. *Буттєве місце розгортання справжнього (екзистенційного) права.* За цією підставою можна виділити два підходи: для одних філософів права екзистенційне право локалізується в структурах людської свідомості, для інших – розгортається в соціальному бутті як процесі і результаті міжлюдської взаємодії.

Перший підхід характеризує погляди засновників екзистенціалістичної філософії (передусім, Ж.-П. Сартра, К. Ясперса та, за суттєвими застереженнями, М. Гайдеггера). Спільним моментом, який об'єднує їх підходи, є те, що «справжнє право» («конкретна мораль» (Ж.-П. Сартр), «дійсна настанова», «безумовна повинність» (К. Ясперс), або «буття-винним» (М. Гайдеггер))

постає тут процесом і результатом реалізації свободи автономного індивіда [172, с. 327; 287, с. 17-21].

Щодо М. Гайдеггера, то у сучасній філософсько-правовій літературі стверджується, що його «буття-винним» не може трактуватися як стан свідомості, але лише як «модус людського існування». Саме за такого трактування, на думку дослідників, виникає можливість віднести побудовані на ідеях М. Гайдеггера концепції до екзистенціалістичних філософсько-правових [199; 255, с. 281-282].

На противагу згаданим «батькам-засновникам» екзистенціалізму, які намагалися осмислити право немов би зсередини ізольованої індивідуальної людської реальності, представники західноєвропейського філософсько-правового екзистенціалізму (М. Мюллер, Е. Фехнер, Г. Кон, В. Майхофер та ін.) виводили значимість права для людського існування з огляду на соціальну реальність останнього. Важливого значення тут набуває вже роль у людському бутті того світу, в якому здійснюється право. При цьому екзистенційне право коріниться у структурі людського буття як спів-буття з Іншими (до уваги береться не внутрішній світ індивіда, а соціально-історичні обставини правової ситуації). Феномен, який позначається терміном «право» отримує своє довершення у первинних дорефлексивних структурах людського буття. Останні слугують знаряддям осмислення даного у природі міжлюдських зв'язків пор'ядку. Цей підхід до визначення місця екзистенційного права характеризує пошук способу обґрунтування права на основі його зв'язків із соціальними та історичними процесами. На нього спиралися, так чи інакше, практично усі представники філософсько-правового екзистенціалізму.

2. Визначальні чинники формування справжнього права. В екзистенціалістській філософії права такими чинниками постають:

а) *морально-психологічні якості індивіда* – його воля, рішучість до екзистенційного віднайдення права. Так, згідно з німецьким філософом права Е. Фехнером, зустріч людини з правом і пов'язана з цим необхідність вибору – прийняття одного з багатьох можливих рішень, є «межовою ситуацією», яка

актуалізує екзистенцію і сприяє «вилученню буття з його прихованості». «Ми нашоувхуємося на волю там, де починаємо запитувати про сили, за допомогою яких можна впоратись з невідомістю, що дана разом з межевою ситуацією. Ми повинні з нас самих вивільнити рішення, здійснюючи його з власної рішучості та за персональної участі» [249, с. 261-263].

На думку цього правознавця, прийняті людиною у конкретній ситуації правильні правові рішення «пов'язані з її (людини) поглядом на майбутнє, в якому, окрім суб'єктивного, міститься і об'єктивне» [247, с. 325]. Останнє ж, на думку філософа права, криється у площині трансцендентного: приймаючи рішення, людина натикається на той очевидний факт, що буття має певний порядок ... » [247, с. 325]. Усвідомлюючи останній як загальносвітовий порядок речей, людина отримує здатність приймати рішення у відповідності до нього, утримувати його від розпаду. Але факт відповідності чи невідповідності правового рішення згаданому порядку виявляється лише при подальшій його реалізації у сфері емпіричного. Звідси виникає ризик прийняття неправильного рішення [43, с. 722; 248, с. 261-261].

б) життєвий досвід та спеціальні юридичні знання. У розумінні данського правознавця Г. Кона, вільне і рішуче вирішення індивідом конкретної ситуації не виступає гарантією адекватності її розв'язання. Тому, як вказує правознавець, правове рішення необхідно шукати лише шляхом звернення до фахівців у сфері права – суддів. Правильним рішенням у такому випадку буде таке, яке прийняте шляхом «занурення наділеного широким практичним досвідом і знанням людей індивіда у конкретну правову ситуацію і пошук рішення, яке буде найбільш прийнятним за даних обставин» [239, с. 75, 77].

На думку Г. Кона, правильне правове рішення віднаходиться у конкретних випадках наступним чином: наділений великим життєвим досвідом і спеціальними знаннями колегіальний суд, переживаючи екзистенційним чином певну ситуацію, занурюючись в неї, висуває по чергово можливі варіанти рішення. Так відбувається доти, доки суд не прийде до

висновку, проти якого взагалі або майже неможливо заперечити. В результаті саме такий висновок і може бути прийнятим і оголошеним у якості правильного рішення. Цей індивідуальний правовий висновок (а не загальна норма) і являє собою право. Правознавець не повністю відкидає значення правових норм, однак відмовляє їм у застосуванні виключно з формальних підстав. Г. Кон стверджує, що норма права не здатна вийти за межі власного змісту, а правильне судове рішення не залежить від можливості бути виведеним із так званого об'єктивного права [239, с. 75, 77];

в) *жива залученість людини в правову ситуацію, пережиття нею цієї ситуації*. Так, аргентинський правознавець К. Коссіо, розглядає екзистенційне право як інтуїтивне пережиття індивідом свого акту свободи як «екзистенційного повинного» [224, с. 71].

г) *соціально-історичні факти чи «природа речей», при цьому саме екзистенційне право отримує своє довершення у свідомості людини*. Другий підхід найбільш наочно представлений в німецького філософа права М. Мюллера, який вважав, що буття-в-праві здійснюється у сфері емпіричного та визначається цим останнім. Усвідомлення людиною своєї свободи залежить від таких зовнішніх умов, як конкретна соціальна спільнота і соціальна ситуація, в якій досягається комунікація між партнерами [292, с. 366]. Інший німецький правознавець – В. Майхофер виводить екзистенційне право із «природи речей», якою вважає «природу» життєвого становища справ. «Ми віримо, – пише німецький правознавець, – що тут [284, с. 78-80] (у свідомості – *I. B.*) існує міст ... <...> Як ми вважаємо, він веде з очікувань та інтересів, даних з життєвого становища справ, до виведених з них вимог до зустрічних Інших ...» [284, с. 64, 76]. В. Майхофер стверджує, що шлях через названий «міст» «від буття до повинного» можна пройти як чисто дорефлексивно, так і через звернення до «наукових» методів (передусім мова ведеться про дедукцію повинного з природи речей) [284, с. 64, 76].

д) *екзистенційний спосіб інтерпретації обставин життєвої ситуації і законодавчих норм* (А. Кауфманн, Й. Тиссен). Прихильники цього підходу

відводять учаснику життєвої ситуації роль інтерпретатора. На особу покладається завдання «екзистенційним чином охопити правові норми» і пов'язати їх з «існуванням» [269, с. 132; 310, с. 6-13].

Так, Й. Тиссен бачить об'єктивність правового рішення у тому, що особистість, переживаючи екзистенційним чином ситуацію і охоплюючи її, враховує також наявність (позитивних) юридичних норм, сприймаючи їх як можливий матеріал для формулювання рішення у конкретній ситуації. Норми позитивного права стають живими, будучи сприйнятими екзистенційним чином [290, с. 8]. А. Кауфманн, своєю чергою, вважає, що «становлення права відбувається трьома сходинками. Перша сходинка позначає абстрактно-загальний правовий принцип (природний закон), друга сходинка – позитивна норма, третя – рішення у конкретній ситуації» [269, с. 132]. Формування права здійснюється, з одного боку, через конструювання самої правової ситуації – формування юридично значимого становища справ (Sachverhalt); з другого боку, інтерпретація законодавчих норм вимагає їхньої конкретизації у світлі окремого випадку, формування нормативного каркасу, до якого можна пристосувати реальність (нім. Tatbestand). За висновками А. Кауфманна, випадок і норма не збігаються, оскільки перебувають на різних категоріальних рівнях: на рівнях «буття» і «повинного» [49, с. 217]. Узгодження випадку і норми, фактичного і правового не існує як наперед дане. Його необхідно виробити шляхом створення такого збігу з точки зору юридичного розуму. Кореляція є можливою лише після того, як норма збагатиться нормативними елементами, а справа – емпіричними особливостями, і лише тоді вони зможуть ідентифікуватися один з одним [49, с. 217].

3. Характер правового досвіду, необхідного для вироблення правового рішення. За цим критерієм можна вирізнити: а) підходи, у яких екзистенційним вважається рішення, що виведене з унікальної актуальної ситуації, яка переживається людиною. Так, Е. Фехнер вважав, що існують такі правові сумніви, які не можна вирішити через звернення до попередніх пережитих ситуацій та правових рішень, що у них приймалися. На думку

правознавця, екзистенційне право виникає лише у правовій ситуації, що потребує нового вирішення [247, с. 253].

та б) підходи, у яких набуває значення досвід пережиття правових ситуацій у минулому. Г. Кон стверджував: «наділений значним життєвим досвідом і спеціальними знаннями колегіальний суд, переживаючи екзистенційним чином певну ситуацію, занурюючись у неї, почергово висуває відмінні рішення, допоки не дійде висновку, проти якого взагалі або майже неможливо заперечити. Як результат, такий висновок може бути оголошений як правильне рішення» [239, с. 113].

4. *Роль державних нормативних установлень для вироблення екзистенційного правового рішення.* За цим критерієм напрями екзистенціалістського правового мислення можна розподілити на:

а) ті, в яких позитивне право – необхідний засіб створення екзистенційного правового рішення («екзистенціалістсько-інституціоналістичні»). Так, для А. Кауфманна реальне право може бути виведене лише зі зв'язку та полярної напруги природної правості та позитивності з урахуванням історичної природи права: воно повинне бути конкретним та історичним. «Усе право має закон як передумову. Правове рішення не може бути дане без норми, без масштабу правильності. Онтологічно право має перевагу, логічно, навпаки, первинним є закон» [269, с. 132].

б) ті, в яких позитивне право виступає функціонально допустимим допоміжним інструментом для екзистенційного вирішення правової ситуації. Наприклад, Г. Кон стверджував, що законодавчі положення повинні у кожному окремому випадку доводити свою правильність і авторитетність [238, с. 52; 193, с. 137]. Й. Тиссен, наприклад, допускає, що особистість, яка переживає ситуацію, враховує, поряд з багатьма факторами, також існуючі правові норми, які завдяки цьому «оживають» [310, с. 8]. Близькими до цієї позиції є погляди Е. Фехнера, М. Мюллера, К. Коссіо та В. Майхофера [224, с. 81; 284, с. 172-174].

в) ті, у яких загальні нормативні приписи загалом вважаються індиферентними для формування екзистенційного правового рішення (К. Ясперс).

У зв'язку з розглядуваним критерієм також виникає питання про можливість виокремлення філософсько-правового екзистенціалізму в окремий тип праворозуміння. Екзистенціалістські підходи у філософії права у цілій низці випадків не передбачає деякого особливого розуміння правової «щойності», не пропонують відповіді на питання, *що* саме слід вважати правом. (Хоча Е. Фехнер та В. Майхофер надають власні визначення поняття права, їх навряд можливо використати для специфікації праворозуміння екзистенціалістської філософії права: це зумовлено як наявністю значної кількості концепцій екзистенціалістського спрямування, що мають суттєві розбіжності, а тому не підлягають уніфікації, так і поступовою зміною у поглядах власне Е. Фехнера та В. Майхофера). З огляду на це з перспективи класичної філософсько-правової гносеології такі підходи можуть виявитися принципово сумісними з легістською чи соціолого-позитивістською правовою «щойністю». Однак особливість екзистенціалізму полягає в наголосі на значущості для людини специфічного способу (модусу) існування як її справжнього, автентичного індивідуального буття у різних сферах діяльності, зокрема юридичній. Екзистенційний спосіб буття здатен «втягувати» в екзистенцію, екзистенціалізувати кожне емпіричне суще, яким можуть бути, зокрема, соціальні інститути і норми, встановлені державою.

Відтак у некласичній філософії права питання «що» є право трансформується в питання про те, «як» воно є [197, с. 164]. Зміна гносеологічної установки, некласичне переосмислення проблеми розуміння права дозволяє по-інакшому відповісти на питання про типологічну самостійність екзистенціалістичного праворозуміння та про зв'язок із легістським та соціологічним підходами у філософії права. Справа в тому, що у екзистенціалістичних природно-правових концепціях спосіб буття людини (екзистенція) переноситься на спосіб існування права. Останнє постає як

динамічний феномен, як процес отримання та реалізації правового рішення у конкретній життєвій ситуації [197, с. 165].

5. *Співвідношення форм соціального існування людини та її справжнього існування.* В екзистенціалістичній філософсько-правовій літературі знаходимо три підходи до визначення такого співвідношення:

а) соціальне існування людини є виключно існуванням відчуженим та несправжнім;

б) обидві сфери мають певні точки дотику (для екзистенції визнаються значимими окремі соціально-інституційні фактори, зокрема право);

в) соціальне буття людини є амбівалентним, оскільки може втілювати її справжнє або ж несправжнє існування;

Перший підхід характеризує погляди засновників філософії існування з явно вираженою гіперболізацією змісту індивідуального та суб'єктивного. Поряд із цим значна частина філософів права-екзистенціалістів підтримують другий підхід, визнаючи значимими для екзистенції окремі соціальні фактори, зокрема право (Е. Фехнер, Й. Тиссен). Так, наприклад, Е. Фехнер вбачав між цими сферами «елементарні зв'язки та взаємопроникнення» [247, с. 308-311]: «справжнє існування є неможливим поза повсякденним буттям (буттям з іншими) у тому значенні, що до нього приходять з нього ж і від нього знову повертаються, згодом знову повертаються до «існування» і т. д.. Людське буття (Dasein) являє собою можливе існування» [247, с. 308]. Звідси, на наш погляд, випливає, що і інститути позитивного права можуть мати значення для екзистенції: адже вони захищають та упорядковують ті ділянки людського існування, в яких формується суспільне буття як необхідна передумова самобуття людини.

Найбільш яскравим вираженням третього підходу можна вважати ті концепції, що виходять з існування проміжної ланки між існуванням справжнім і несправжнім. Наприклад, В. Майхофер вводить поняття «Alssein» як опосередковуючу ланку між емпіричним буттям і екзистенцією. При цьому, у В. Майхофера, соціальне буття може виступати таким же справжнім, як і

буття індивідуальне [287, с. 114]. Буття людини в світі, згідно з трактуванням цього дослідника, включає в себе два моменти: а) одиничність і неповторність цього буття і б) вплив на людське буття того світу, в якому воно здійснюється [43, с. 812]. Л. Легас-і-Лакамбра стверджує, що людина уже у своїй усамітненості несе в собі соціальне буття [278, с. 181, 284]. Подібне твердження зустрічаємо і у М. Мюллера, для якого справжнє існування немислиме поза соціальним спілкуванням [291, с. 467].

б. *Значущість соціальної ролі особи, яка має сформувати екзистенційну правову вимогу.* За даним критерієм можна вирізнити: а) концепції екзистенціалістичної філософії права, у яких правове рішення може бути виведене Самістю незалежно від її соціальної ролі (більшість концепцій філософів права-екзистенціалістів) та б) ті концепції, де соціально-рольовий статус індивіда є визначальним для формулювання екзистенційної правової вимоги: наприклад, у Г. Кона таким виступає статус судді, у В. Майхофера – будь-яка соціальна роль, що дозволяє локалізувати Самість у світі соціального [239, с. 113; 291, с. 69-83].

Значна увага до соціологічних категорій [2; 13; 20; 35; 46; 61; 74; 85; 87; 88; 98; 170; 175; 175; 183; 231] також потребує більш детального висвітлення у контексті порівняння екзистенціалістичного природно-правового та соціологічного підходів у правознавстві.

Як вже згадувалося вище, онтологічне трактування екзистенційного природного права має наслідком необхідність історичних і соціологічних підходів до нього. Застосування соціологічного підходу у межах підходу юснатуралістичного видається за можливе, коли осмислення соціально-правової реальності набуває метафізико-ідеалістичного спрямування [154, с. 60]. Тобто, мова йде про такі концепції, що мають своєю основою не емпіричні дослідження і опис соціального буття права, а виходять з природно-правових категорій (наприклад, «природи речей», «природної справедливості» тощо). При цьому, мова йде виключно про онтологічні різновиди юснатуралізму.

Категорії природи речей, порядку речей, загальносвітового порядку, природи людини надають можливість екзистенціалістичному природно-правовому підходу зберігати зв'язок з соціальними та історичними чинниками [154, с. 166] за одночасного збереження ідеалістично-метафізичної основи.

7. *Ступінь соціологізації концепцій.* Пропонований типологізаційний критерій надає змогу встановити глибину зв'язків екзистенціалістичного природно-правового та соціологічного підходів до права.

Першу групу складають радикально індивідуалістичні та суб'єктоцентричні концепції. До її представників варто віднести засновників екзистенціалістського підходу у західноєвропейській філософії, передусім С. К'єркегора та Ж.-П. Сартра. Останні, хоч і прямо не висловлювалися з питання взаємовідношення права і екзистенції, однак дотримувалися позиції, що «будь-яка належність до загальних норм, регламентацій чи обмежень перешкоджає людині віднайти свою Самість, занурює її у фальшиво розмірене життя соціального світу, у громадськість, жахливу абстракцію, всеохоплююче щось, яке є нічим, ефемерним явищем» [275]. Зазначалося також, що «волі людини не встановлено ніяких цінностей чи заповідей, які б могли вказати їй, як правильно вчинити. Вона сама є єдиним абсолютним творцем, «винахідником» всіх цінностей і норм» [172, с. 330].

В наступну групу входять ті філософи права-екзистенціалісти, що хоч і не розробляли детально питання соціологічних чинників, але і не відкидали їх вплив на формулюванні правової вимоги. У межах даного підходу доцільно розрізняти два підвиди концепцій:

а) ті, у яких міститься пряма вказівка на значення об'єктивних чинників (Е. Фехнер [249, с. 233], М. Мюллер [292, с. 366], Й. Тиссен [310, с. 8], А. Кауфманн [269, с. 132] тощо) та

б) ті, у яких вказується на об'єктивні чинники, що впливають на виведення «справжнього» права, але такі не відрефлексовуються як власне соціологічні. Так, наприклад, Г. Кон стверджує, що «взяті у цілісності та нероздільності вільне мислення судді, його життєвий досвід, його знання в

спеціальній області, що підлягає розгляду, а також фактичні обставини справи та норми права і є тим підґрунтям, що повинне бути покладене у правове рішення для забезпечення його об'єктивності» [239, с. 132]. Водночас, як видається, «суддя» – це ніщо інше як соціальна роль людини, а її життєвий досвід – результат самореалізації у сфері соціального. Відтак, формулювання екзистенційного права у Г. Кона по суті виявляється більш соціологізованим, аніж у тих авторів, що лише побічно визнають значимість об'єктивних факторів [239, с. 132].

Останній блок охоплює погляди тих філософів права-екзистенціалістів, що, за висловом Г. Мальцева, «підходять близько, практично впритул до соціології права» [85, с. 123], створюючи соціологізовані версії екзистенціалістичної філософії права. Показовою тут є позиція В. Майхофера, який розвиває нормативний принцип природи речей з онтологічної структури суспільного життя – сингулярних життєвих ситуацій та соціальних ролей, що у них зустрічаються. Ціннісну структуру таких ролей складають «очікування» – обґрунтовані сподівання на те, що людина, що перебуває у певній соціальній ролі, буде вести себе як належить їй у такій ролі. Обґрунтовані очікування переростають у нормативну вимогу до поведінки інших [284, с. 76]. В. Майхофер зупиняється біля тієї межі, за якою екзистенціалістична філософія права може перерости в позитивістську соціологію: правове рішення у нього є результатом аналізу не соціальних фактів як таких, але людської екзистенції, що постає як природа життєвих ситуацій і соціальних ролей.

Екзистенціалістська філософія права, базуючись на вихідних постулатах екзистенціалізму, тим не менш, відрізнялась від неї у сприйнятті правової реальності. Родоначальники екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, М. Гайдеггер) намагалися осмислити індивідуальні моральні вимоги та/або власне право людини («справжнє», «дійсне» право) зсередини ізольованої людської реальності. Дійсне право, у їх розумінні, поставало як «індивідуальна етика» – турбота людини про своє існування та реалізацію

власного життєвого проекту; відповідальність людини розумілася переважно як її обов'язок перед власним «Я». На противагу цьому, прибічники філософсько-правового екзистенціалізму (Е. Фехнер, В. Майхофер, А. Кауфманн, М. Мюллер, Й. Тиссен, Г. Кон, К. Коссіо та ін.) виводили значимість права для людського існування з огляду на соціальність останнього, тобто на особливу роль у людському бутті соціального світу, в якому здійснюється право. Так, «індивідуальне право» («індивідуальна етика») перетворюється на соціологізоване «ситуаційне право» або ж на «ситуаційну етику» (В. Майхофер). Останнє розуміється вже не як індивідуальна настанова, що формулюється самою людиною для забезпечення її існування, але як змістово конкретна вимога до поведінки Іншого, що виводиться з міжлюдського буття як спільного буття-у-світі. Тому для екзистенціальних філософів права стало необхідним обґрунтовувати існування права на основі його зв'язків з соціальними та історичними процесами.

Висновки до Розділу 1

1. Для екзистенціалістських філософсько-правових концепцій характерні соціологічно спрямовані трансформації ідей засновників екзистенціалізму і наповнення екзистенціалістської термінології новим змістом за рахунок поширення її на ті феномени, до яких вона первинно не застосовувалася.

2. Екзистенціальне трактування права – це його осмислення як плінного, динамічного й унікального феномену, який відтворюється в ході людської діяльності і при цьому ризикує не відбутися у реальному людському співжитті. З огляду на це існують підстави для постановки питання про розширення хронологічних рамок «динамічного праворозуміння» за рахунок включення до нього представників західноєвропейського філософсько-правового екзистенціалізму середини ХХ ст.

3. Правовий екзистенціалізм став своєю рідною неklasичною антропоцентричною версією природного права, взявши на озброєння такі

онто-гносеологічні засади як: емпірична конкретність, часовість (процесуальність) правового буття, триваючого становлення та розвитку змісту поняття справедливого – на противагу класичному юснатуралістичному розумінню права як універсального, сталого та незмінного.

4. Результатом спроби вивести право з людського існування у переважній більшості випадків стало наступне пояснення процесу правоутворення: смислова серцевина правової вимоги виявляється видобутою з деяких об'єктивних факторів: соціальних та історичних фактів, природи речей чи загальносвітового порядку. Своє оформлення як «права» ця вимога отримує у свідомості людини у процесі акту вільного вибору (позиція більшості екзистенціалістів-феноменологів права).

5. Порівняння розглянутих вище концептуальних підходів до вирішення низки екзистенційно значущих філософсько-правових проблем дозволяє типологізувати ці підходи:

– за місцем розгортання справжнього права: а) право, локалізоване в суб'єктивній людській реальності; б) право, укорінене в соціальному бутті – процесі і результаті міжлюдської взаємодії.

– за співвідношенням форм соціального існування людини та її справжнього існування: а) екзистенція та сфера соціального існування мають певні «точки дотику» – для екзистенції визнаються значимими окремі соціально-інституційні фактори, зокрема право (Е. Фехнер, Й. Тиссен); б) соціальне буття людини є амбівалентним, оскільки може втілювати її справжнє або ж несправжнє існування (у строго екзистенціалістсько-філософському розумінні) (В. Майхофер, М. Мюллер, з окремими застереженнями – А. Кауфманн).

– за характером правового досвіду, необхідного для вироблення правового рішення. За цим критерієм можна вирізнити: а) підходи, у яких екзистенційним вважається рішення, що виведене з унікальної актуальної ситуації, яка переживається людиною (Е. Фехнер, В. Майхофер); б) підходи, у

яких набуває значення досвід пережиття правових ситуацій у минулому (Г. Кон).

– залежно від визначальних чинників формування справжнього права вирізняються підходи у яких: а) першорядне значення мають воля, рішучість до екзистенційного віднайдення права (Е. Фехнер); б) першочерговому врахуванню підлягають життєвий досвід та спеціальні юридичні знання (Г. Кон). в) на передній план вноситься жива залученість людини в правову ситуацію, пережиття нею цієї ситуації (К. Коссіо); г) основа права коріниться у «природі речей», загальносвітовому порядку, історичних та соціальних фактах, вплив людини на формування права є мінімальним (В. Майхофер, М. Мюллер); д) право є результатом попереднього тлумачення обставин конкретної життєвої ситуації і позитивної норми без урахування притаманної людині «свободи вибору» (здатності до правотворення) (А. Кауфманн, Й. Тиссен);

– за роллю державно-юридичних нормативних установлень для вироблення екзистенційного правового рішення: а) позитивне право – необхідний засіб створення екзистенційного правового рішення («екзистенціалістсько-інституціоналістичні») (А. Кауфманн); б) позитивне право – допоміжний засіб для вирішення конкретної ситуації, який не має безпосереднього значення для формулювання правової вимоги (В. Майхофер, Г. Кон, Й. Тиссен, Е. Фехнер, К. Коссіо та ін.); в) позитивне право взагалі не має значення для прийняття правильного рішення у конкретній ситуації (К. Ясперс).

– за значущістю соціальної ролі особи, яка має сформулювати екзистенційну правову вимогу: а) концепції, у яких правове рішення може бути виведене Самістю незалежно від її соціальної ролі (більшість концепцій філософів права-екзистенціалістів) та б) концепції, де соціально-рольовий статус індивіда є визначальним для формування екзистенційної правової вимоги (Г. Кон, В. Майхофер).

– ступенем соціологізації концепцій: а) радикально індивідуалістичні та суб'єктоцентричні концепції та б) концепції, у яких питання соціологічних чинників не розробляли детально, але їх вплив на формуванні правової вимоги не відкидався. У межах даного підходу доцільно розрізняти два підвиди концепцій: (1) ті, у яких міститься пряма вказівка на значення об'єктивних чинників (Е. Фехнер, М. Мюллер, В. Майхофер, Й. Тиссен, А. Кауфманн тощо) та (2) ті, у яких вказується на об'єктивні чинники, що впливають на виведення «справжнього» права, але такі не відрефлексовуються як власне соціологічні (Г. Кон).

Наведені розрізнення мають методологічне значення для аналізу окремих концепцій екзистенціалістського (екзистенціалістичного) спрямування. Опертя на означені класифікаційні критерії уможливорює диференційований підхід до розкриття змісту екзистенціалістичної філософії права, представленої різними концептуальними напрямками, дозволяє унаочнити суттєві відмінності між ними у рішенні філософсько-правових проблем.

6. Серед філософів права-екзистенціалістів також не отримали єдиного вирішення питання про джерело справжнього права, роль людської волі у процесі конструювання правової вимоги, суб'єкта формування такої вимоги та про критерії справедливості екзистенційного рішення. Відмінні відповіді на ці питання також дозволяють вирізнити окремі види філософсько-правових екзистенціалістських концепцій: «конкретне природне право» (В. Майхофер), природне право «зі змістом, що перебуває у становленні» (Е. Фехнер), «історичне природне право» (А. Кауфманн) тощо.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОРОЗУМІННЯ ВЕРНЕРА МАЙХОФЕРА: СВІТОГЛЯДНО КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИТОКИ ТА ЗМІСТОВА ЕВОЛЮЦІЯ

2.1. Ситуація людини у світі як основа екзистенційного та інституційного природного права

2.1.1. Індивідуальне людське буття у світі як основа екзистенційного природного права. Філософсько-правові розвідки В. Майхофера, подібно до їх ідейної підоснови – «Буття і часу» М. Гайдеггера, відведені частковому розгляду питання людського буття у світі. Концепція людського буття використовується філософом права як з метою прояснити онтологічну структуру всякого порядку, так і для обґрунтування нормативності міжлюдського існування. Таким чином висвітлення майхоферівського розуміння ситуації людини у світі (або ж соціальної природи людини) є необхідним для розгляду питання змісту екзистенційного природного права.

2.1.1.1. Внутрішня і зовнішня сторони власного світу індивіда. Поняття «індивід» у екзистенціалізмі має специфічне значення. На його позначення використовується навіть спеціалізований термін – «Самість» (нім. *das Selbst*). Однак, для спрощення викладу пропонованого матеріалу нами буде використовуватися термін «індивід». Як синонім умовно подекуди буде вжито також терміно-поняття «особистість» і «людина».

У праці «Право і буття» В. Майхофером робляться висновки, що сьогобутність (також присутність, тут-буття, нім. *Dasein*) є буттям (людини) у світі – світі, як просторі екзистенції, в якому людина реалізує власний життєвий проєкт [287, с. 83]. Світ тут розуміється як світ природи і культури, також як спільний світ (нім. *Gesamtwelt*) людей.

Термін *Dasein* введений М. Гайдеггером на позначення структури нашого буття – тобто онтологічної структури «того сущого, яке ми самі завжди є»;

присутності людини у світі. Щодо співвідношення цього поняття з поняттям екзистенції, *Dasein* – це онтологічний устрій суцього, яке запитує про своє буття. Спосіб буття цього суцього М. Гайдеггер називає екзистенцією. Відносини «людина-світ» М. Гайдеггер позначає екзистенціалом «буття-у-світі». При цьому світ не розуміється як сукупність суцього (окремо існуючі люди і речі), але як «цілісність смислів», що «завжди уже накинута на суще» і які перетворюють таке суще на «світ», тобто на космос (у розумінні упорядкованості та взаємної відповідності)¹⁴.

Dasein здійснюється не у замкнутому просторі, але є результатом виходу за межі власного у-собі-буття (нім. *eigenste Selbst*) у зовнішнє «тут» (нім. *da* – у розумінні *Da-sein* (тут-буття)) у світі. Останній є зрозумілим людині через пропонувані ним буттєві можливості. З огляду на ці можливості, світ виступає як «простір розгортання власного буття» [287, с. 84, 86] (реалізації свого екзистенційного проєкту. – *I. Б.*) [287, с. 83]. «Як людина в осмисленні (нім. *Besinnung*) себе у власному внутрішньому світі є спрямованою до власного «Я» як «ядра», так само у діяльності (нім. *Betätigung*) в зовнішньому світі вона шукає перед «всяким іншим» саму себе. Все, що зустрічається людині у світі, вона схоплює і осягає як засіб самовизначення» [287, с. 83]. Таке осягнення перетворює світ у «власний світ» (нім. *eigene Welt*)¹⁵, у «шкаралупу власного буття» [287, с. 83].

Індивідуальне розгортання буття людини (нім. *Individualentfaltung*) в екзистенціалізмі представлено через розуміння екзистенції як трансценденції – постійного виходу за власні межі і водночас перебування у процесі становлення. Саме з цього німецький правознавець робить висновки, що

¹⁴ Детально про це див.: Хайдеггер М. [220, с. 7, 12, 52, 58, 59, 64, 85, 86]. Стовба О. В. [186, с. 20–21]; Бурханов Р. А., Никулина О. В. [15]; Шпренгер Г. [228, с. 25].

¹⁵ Словосполучення «*eigene Welt (des Daseins)*», виходячи зі загального контексту – паралельно вжитого словосполучення «*seine (des Daseins) Welt*» (з нім. – її (сьогобутності) світ), нами перекладено як «власний світ (сьогобутності)». Однак допускається також його переклад як «справжнього світу» – ситуації відповідності буття суб'єкта (людини) буттю світу. Таке трактування є наслідком послідовного втілення ідеї нероздільності суб'єкта та об'єкта, а також впливає зі змісту запозиченого у М. Гайдеггера концепту сьогобутності (нім. *Dasein*) [287, с. 83].

людське буття не може бути «самодостатньою, такою, що виникає з самої себе сутністю». Натомість воно є тим, що у «долучуваності (придатного для оформлення власного буття – *I. Б.*) Зустрічного шукає та знаходить свій еквівалент» [287, с. 84].

За В. Майхофером, «власний» світ утворюється через «протягання прояву власного буття» (розгортання індивідуального буття) в оточуючий світ речей (нім. *Umwelt der Sachen*) та спів-світ особистостей, персон (нім. *Mitwelt der Personen*) [287, с. 86-94]. Людина привносить у цей оточуючий її світ відношення до свого внутрішнього Я. У розумінні В. Майхофера, *Dasein* охоплює внутрішню і зовнішню сторони людського індивідуального існування. Постійний перехід меж від внутрішнього до зовнішнього і зворотнім чином творять «простір власного (персонального) світу». Німецький правознавець тут влучно зауважує, що ті речі і люди, які не мають значення для конкретного індивідуального буття, існують для людини «*на світі*», але не «*у (її – I. Б.) світі*» [287, с. 91].

Все, що людина зустрічає при переході у зовнішній персональний світ (надалі також – Зустрічне), є пізнаваним та зрозумілим виходячи з *обставин* (нім. *Bewandtnis*) такого Зустрічного: його «підручності» як певного «знаряддя» (зустрічні речі) та його «сучасності» як певного «Хтось» (Зустрічні люди). З огляду на згадані обставини, Зустрічне у світі, виходячи з *відповідних йому* (нім. *entsprechende*) буттєвих можливостей сьогобутності, набуває певного значення (нім. *Bedeutung*) як придатного чи непридатного слугувати *засобом самовизначення*. Таке значення, у свою чергу, є визначеним через відповідну *потребу* (нім. *Bedürfnis*) у Зустрічному чи навпаки, потребу Зустрічного у людині. Так існує необхідність у їжі, житлі тощо як персональних речах, а також потреба у людях, які виступають як певні «Хтось» і цим доповнюють людську незавершеність: для того, щоб реалізувати себе, наприклад, як «батько», необхідно, щоб існував Хтось, хто реалізує себе як «дитина» [287, с. 84-86]. (Звернемо увагу, що сформульовані В. Майхофером тези у цій частині на перший погляд є близькими за звучанням

до соціально-потребового підходу до права, що на даний час тематизується у публікаціях П. М. Рабіновича. Водночас про відмінності вказаних підходів буде сказано дещо далі)¹⁶.

Саме ця *відповідність* названих засобів буттєвим можливостям людини, призначає відповідне Зустрічному *місце* (топос) у «власному» оточуючому світі або спів-світі, а також, зворотнім чином, включає людину в «чужі» світи» [287, с. 44-49]. Ця «структура відповідності» перетворює світ на: а) власний оточуючий світ і на б) спів-світ, одночасно конституюючи сьогобутність у світі як те, що вона є [287, с. 85]. Відбувається «редукція спільного світу до власного світу» потреб (у речах) та власного світу особистих зв'язків [287, с. 85].

Пояснення змісту «*відповідності*» знаходимо у розділі 2 «Буття і права». Тут воно пояснюється з онтологічної площини та викладено наступним чином: лише те, що в сущому (світі) «*відповідає*» розуму в зустрічному сущому (людині) і таким чином може його «*окликнути*» закликати /назвати (нім. *anzusprechen*), дає сприйняти (нім. *vernehmen*) себе тут і зараз як буття самих речей. Лише там, де буття суб'єкта і буття об'єкта *відповідають* одне одному, сущому «*відкрито*» / «*розімкнуто*» буття. Це, на думку В. Майхофера, дозволяє стверджувати, що лише у справжньому існуванні людини можливе «звернення» як до самого себе, так і до буття, яке «збувається» між людиною і світом і, у випадку «справжності», є їй розімкнутим (зрозумілим). Фактично тут йдеться про таку важливу ознаку екзистенції як «розімкнутість» людини у її існуванні. Паралельно прослідковується і риса екзистенціалізму як некласичного підходу до праворозуміння: нероздільність суб'єкта, який пізнає, та пізнаваного об'єкта – світу.

За висновком В. Майхофера, з представленої точки зору на людське буття стає очевидним, що «світ не байдужий» у відношенні до людини (до процесу індивідуалізації буття, як це стверджувала філософія екзистенції). Натомість він (світ) «переживається як змістовна єдність підпорядкованої людській

¹⁶ До цього див.: Рабінович П. М. [146; 148; 149].

«незавершеності» відповідності (як її друга половина – *I. Б.*)» [287, с. 85]. Таким чином, у розумінні німецького філософа, людина перебуває у взаємозв'язках світу культури, займає у ньому відповідне їй місце. Разом з цим мислитель доходить висновку про єдність смислових зв'язків світу. У такому світі здійснюється реалізація наданої індивіду свободи у певних відношеннях до «власних речей» та «власних зв'язків з Іншими». Всяке індивідуальне розгортання у світі передбачає таке «власне (індивідуальне) оточення». Без нього людина не може «само-стійно» зайняти своє місце у світі, «привести себе у становище» серед усього Зустрічного. Відтак, для людини стає можливим «підпорядкувати» зустрічні їй речі своїм індивідуальним потребам та вступити у комунікацію з зустрічними їй людьми для використання всього Зустрічного як засобу власного самовизначення [287, с. 93-94].

На відміну від персональних речей, люди, які доповнюють існування один одного, є також центрами автономного персонального світу – Самостями, що у зовнішньому світі розгортають власне існування. Як такі, вони не можуть бути «підкорені» нав'язаній іззовні волі (без того, щоб втратити свою індивідуальність), але, натомість, лише залучені до співоформлення (*Mitgestaltung*) всякого власного індивідуального буття. Інші люди не розглядаються з тої ж позиції, що «персональні речі», тобто як такі, що наділені певними теоретично встановленими властивостями. Радше вони зустрічаються індивідуальному буттю як такі, що вони «чимось займаються» – як виконуючий певну роботу «Хтось». Однак «(займаються) не як хто-небудь, але ... Хтось» (як наділений значенням для чиеїсь сьогобутності : «зустрічна людина є те, що вона є для мене: для інших вона може бути чоловіком, батьком, братом, другом, покупцем, орендарем і також суддею – для мене вона «хороший» або «поганий» сусід, для іншої людини – інше» [287, с. 91-92]. Всякий Зустрічний як такий знаходить «своє» місце у смисловому взаємозв'язку персонального світу конкретного індивіда. В такому світі зустрічній людині, з огляду на займану нею позицію до індивіда, відводиться

якесь певне, унікальне для нього значення. Інший виступає не лише посередником у персональному розгортанні індивіда, але і кантівською «ціллю в собі» [265, с. 52].

Міжлюдські відносини / комунікація є єдиною ланкою персональних світів. Вони формують певну «всеохоплюючу спільність» [287, с. 92-93]. Остання, незалежно від того, чи є вона природно заданим, чи довільно обраним зв'язком, складає вільне утворення людських відносин та існує до будь-якого позитивного закону чи іншого державного установа.

За висновками В. Майхофера, без наявності вільного простору для вираження себе людина не в змозі зайняти становище у світі. Відтак, без цього вона не може здійснити свій проєкт. Без такої «інзистенції», тобто власного постійно займаного місця у персональному світі – вона як індивідуальність не існує (не екзистує), оскільки не має свого «Да» [287, с. 86]. Фактично мова йде про екзистенцію у певному «тут». Йдеться про локалізацію у персональному світі незавершеного людського буття, яке із займаного людиною місця знаходить відповідності її потребам у Зустрічному та через діяльність людини у світі поєднується з цим Зустрічним як із власною «другою половиною».

Простір власного світу є не лише «зовнішньою реальністю індивіда», але і виявом його індивідуальності (нім. *Personalität*). Такий простір є вираженням внутрішнього світу людини у зовнішньому світі речей і людей [287, с. 88, 93]. Водночас це стає свідченням особистого буттєвого вираження «внутрішнього» «Я», яке перебуває у становленні, у зовнішньому світі людей та речей.

Так В. Майхофер тлумачить екзистенціалістські твердження щодо буття індивідуальною особистістю – буття Самістю.

2.1.1.2. Право з буття Самістю як екзистенційне природне право. Персональний світ речей і спів-світ людей, з яким нерозривно пов'язане індивідуальне буття, описується В. Майхофером як «природне становище» [287, с. 96]. Йдеться про «залишок» гетерономного світу, який упорядковує всяке правове і державне існування людини згідно з її власним, індивідуальним буттям. Таке упорядкування відбувається в тому автономному

власному світі, у якому людина дана «в упорядковуючій цілісності власної відповідності зовнішньому тут-буттю» [287, с. 97].

Ця попередня упорядкованість, первинна локалізація людини у світі порядків, яку В. Майхофер описав як «до-правове індивідуальне буття» [287, с. 97], є «невід'ємним станом індивідуальності, в якому людина «постійно» залишається після зустрічі з гетерономним порядком світу, як залишок власної само-бутності (індивідуальності. – *I. Б.*), якій пізніше у соціальній ролі випадає на долю захист закону. Йдеться про захист індивідуального буття таким, яким воно «гарантоване в конституціях як основне право вільного розгортання особистості, а також у свободи права власності і договору» [287, с. 96-97]. За В. Майхофером, весь державно-юридичний порядок перетворюється на порядок захисту процесу вільного розгортання індивіда від обмежень іззовні. Стверджується, що право індивідуального буття людини є «екзистенційним природним правом»: суб'єктивним «правом винятків», що впливає з унікальності індивідуального буття. Всякі вимоги, що випливають з позитивного права, отримують своє обґрунтування лише з індивідуального буття [287, с. 97]. Власне справжнє існування людини, а не вимоги з «природи» людини, Бога чи волі держави, виступає у якості масштабу для позитивного права.

(На жаль, В. Майхофер нерідко відтворює словосполучення «суб'єктивне «право винятків» без додаткових роз'яснень. Водночас таке твердження неминуче викликає запитання у читача, особливо вихованого на традиціях легізму, адже правила та винятки виражають нормативний аспект правової реальності; суб'єктивне ж право онтологічно має іншу природу, будучи легальною *можливістю* поведінки особи) [147].

В. Майхофер стверджує, що право індивідуального буття (або право буття Самістю) є екзистенційним «природним правом»: суб'єктивним «правом винятків», що впливає з унікальності буття Самістю. Всілякі вимоги іззовні, отримують своє обґрунтування лише з індивідуального буття. Таке право (вимога вільного індивіда) у зовнішньому світі перетворюється на боротьбу з

вимогами Інших, таких самих індивідів, яких людина зустрічає у світі [287, с. 100-101].

Таким чином екзистенційне природне право В. Майхофера є намаганням виразити первинну укоріненість права у людському існуванні, способом прояснити нормативну природу людського буття. Останнє розкривається як таке, що не може бути виключно суб'єктивним, але натомість завжди є суб'єктивно-об'єктивним, а відтак і таке, що не може бути розглянуте поза (екзистенційним) правом: світ індивіда завжди також є уже і світом права (хоча останній є розкритим однобоко, зі позиції індивідуального, а не соціального, одиничного, а не колективного). Така інтерпретація всякого індивідуального буття як пов'язаного зі світом, а отже, і з порядком, що у ньому закладений, поки не дозволяє робити висновки про нормативність чи обов'язковість «Das-ein-recht» [287, с. 98] – «екзистенційного природного права» – права винятків, суб'єктивного, виводимого з унікальності та своєрідності індивідуального буття. Однак екзистенційне право у його інтерпретації з позиції індивідуального існування дозволяє побачити цінність такого права для екзистенції [287, с. 98]. Екзистенційне право, як виводиме з унікальності і своєрідності індивідуального існування, є вираженням екзистенційних прагнень індивіда, а відтак – підставою його персональної відповідальності.

2.1.2. Соціальне буття як основа інституційного природного права.

2.1.2.1. Соціальне буття у структурі світу. Діяльність у В. Майхофера виступає з'єднувальною ланкою не лише внутрішньої і зовнішньої сфер персонального світу, але є також переходом меж індивідуального світу взагалі. Поза індивідуальним світом розташований спільний світ – задана та визначена природою і культурою система. В неї індивід повинен увійти, щоб отримати можливість здійснювати згадану «діяльність», і у яку індивідуальне буття має бути включене певним чином, щоб вийти за межі персонального світу – «досягнути ззовні-у-світі» (in-der-Welt-hinaus) [287, с. 102-103].

Індивідуальне розгортання особи у світі є не лише «становленням світу Самості» у цілісності підпорядкованої її життєвим потребам відповідності, у структурі якої людина творить свій персональний простір. Dasein у світі має не лише таку «зовнішню внутрішність»: просторове і часове становище історичного і скінченного власного буття особи як індивідуальної особистості. Воно є одночасно «переходом» у спільний світ, де людина виступає вже не як індивідуальна і незрівнянна, але як «одна з інших», як «суб'єкт» [287, с. 102-103, 110]. Спільний світ не є вільним (незаповненим) простором, в якому індивід може творити себе на власний розсуд, але заданою і визначною структурою, у яку людина включається (локалізується) певним способом. Останній є визначеним через наявні у сторін (світу та індивіда) буттєві можливості і потреби та їх взаємну відповідність [287, с. 102].

Вихід за межі персонального світу німецький правознавець описує через феномени «об'єктивації», «локалізації» та «конкретизації».

Саме це дає підстави В. Майхоферу вести мову про (право)порядок «порядок як локалізацію», визначене місцезнаходження, топос (нім. Ordnung gleich Ortung). За В. Майхофером, порядок, розглянутий як локалізація, є передумовою типологізації, порівняння і узагальнення: постійного повторення подібного, однаковості [287, с. 98, 105-106, 113].

А) Феномен об'єктивації. Буття-як. Розгортання індивіда з внутрішнього у зовнішнє індивідуальне буття через діяння – вибір і визначення придатного для самовизначення Зустрічного і зворотній відсилці до власних буттєвих можливостей індивіда у В. Майхофера отримало назву «об'єктивації» [287, с. 103]. На відміну від буття Самістю, соціальне існування розкривається з іншого ракурсу: автономна свобода індивіда вміщується у рамки пропонованих світом можливостей, обмежується і визначається ними. Їх використання вимагає від індивіда зайняти певне «становище» (нім. der Stand) у світі, оскільки без такого взаємодія є неможливою. Це «становище» німецький правознавець визначив поняттям «соціального образу / ролі». Саме з такого – типового і повторюваного у світі образу – індивід може виконувати

певні вимоги та висувати їх до Інших, що також знаходяться в подібній ролі. Також він може використовувати зустрічні речі за їх призначенням. На відміну від ультиматумів, які можливі в індивідуальному існуванні, домагання соціальних персон є збалансованими, спрямованими на рівноцінну самореалізацію залучених у комунікацію суб'єктів [287, с. 105].

«Об'єктивація» привносить індивідуальне буття у певне, порівняне та пов'язане «з Іншими» «місце» (соціальний образ). З цього образу виростає нове буття індивіда як «одного з Інших» – ситуаційне *буття-як* (нім. *Alssein*) – буття як чоловіка чи дружини, як продавця та орендаря, як громадянина і сусіда, як «приналежного» до певної професії, національності, конфесії, співставної з Іншими і водночас відмінної від них [287, с. 114]. Таке «місце» вибирається не довільно, але існує у взаємозв'язках світу природи і світу культури як «пуста форма», що вловлює (локалізує) і конкретизує будь-який прояв індивідуального буття. Вона надає індивіду місце серед Інших, робить його «одним з Інших» [287, с. 105]. Вимогам цієї «форми» у своїй поведінці підпорядкований індивід [287, с. 109-110, 115]. У соціальній ролі людина віднаходить себе включеною у певний соціальний (у В. Майхофера позначається також як культурний) порядок, виведений зі зв'язків світу природи і культури, існуючий до всякого позитивного закону.

За висновками правознавця, всяке індивідуальне здійснення власного проєкту може досягнути «справжності» лише через входження у певний соціальний образ. У ньому всяка індивідуальність відступає на другий план, а людське буття перетворюється у надіндивідуальне буття – співбуття. Тоді як «одне з Інших» таке співбуття існує за законами спільного світу [287, с. 103].

Що долається шляхом такого підходу, то це, безсумнівно, екзистенціалістський суб'єктивізм. Індивідуальне буття, оформлене за вимогами соціальної ролі, втрачає свою суб'єктивність та існує як узгоджене та зрозуміле для Інших, як «одне з Інших». Саме в цьому пункті, на наш погляд, філософія екзистенції у В. Майхофера отримує перші зв'язки з соціальною філософією.

На початку «Права і буття» В. Майхофер звертає увагу на намагання прихильників екзистенціалізму обґрунтувати обов'язковість права, виведеного з індивідуального буття. На думку правознавця, використаний Ж.-П. Сартром та К. Ясперсом перехід від «стань індивідуальним» до «стань таким, як належить» (або «стань надіндивідуальним») через застосування ними категоричного імперативу вже виходить за межі екзистенціалістської максими індивідуальності. Саме тому німецький правознавець, який також використовує у власній концепції «золоте правило» у його кантівській інтерпретації для прояснення «надіндивідуального» буття, розділяє індивідуальний і соціальний світи, буття Самістю та буття-як. Тим самим, Майхофер залишає індивідуальне буття індивіда таким, що підпорядковується вимогам з його автономної свободи, а соціальне буття – вимогам спільного світу [287, с. 23-26, 117].

В об'єктивації «розкривається», проявляється суб'єктивне індивідуальне буття у зовнішньому світі (і як зовнішньому персональному світі, і як спільному світі). Поряд із цим, зворотним чином, всяке проявлення сьогобутності у світі «падає назад» на неї: визначає таку у її бутті. Зворотній процес такого проявлення у В. Майхофера отримав назву *Entäußerung* («відчуження», пер. з нім. О. В. Стовба). Становлення людини у зворотному відсиланні зі свого зовнішнього персонального світу до внутрішнього світу здійснюється уже не у відповідності до автономного закону власного світу людини, але – згідно з гетерономним законом спільного світу. Таким чином здійснюється постійний процес становлення сьогобутності: від індивідуального буття, що керується власною суб'єктивністю, назовні у об'єктивний світ і у зворотному напрямку до свого «ядра», але вже з ««багажем» вимог закономірностей цього світу» (нім. *Gesetzlichkeiten*).

(Прикметно, що трактування сутності природного права як закономірностей відносно нещодавно здійснювалося у вітчизняному правознавстві) [154].

За В. Майхофером, лише у такому постійному переході можлива екзистенція: «всяке індивідуальне розгортання може досягти справжності у світі лише через входження у певний соціальний образ, буття і смисл якого вибираються і визначаються не довільно людиною, але віднаходяться нею у світі, із взаємозв'язку якого вона визначена» [287, с. 105].

Б) Феномен локалізації. Через соціальний образ людина віднаходить себе вбудованою у певний порядок: простору і часу, буття і смислу. Названі категорії беруться вже не у тому, суб'єктивному значенні, яким вони наділені для індивідуального існування – буття Самістю. Вони розглядаються як такі, що мають значення для спільного існування і тим самим урівнюють індивідів, локалізують їх смислових взаємозв'язках спільного світу. Мова, в першу чергу, йде про приналежність індивіда до певного соціального стану, статі, покоління, професії, національності, конфесії тощо [287, с. 105-110].

Соціальний образ виникає, існує, змінюється і зникає виходячи з актуальної соціально-історичної ситуації [287, с. 106]. Саме тому, як стверджує В. Майхофер, мова йде не так про існуючий соціальний образ, як про його «начерк» (нім. Entwurf) [287, с. 121].

В) Феномен конкретизації. Згідно з В. Майхофером, всі прояви людини мають наслідком конкретизацію: «осідання незрівнянного і своєрідного в локалізованому порівнянному та однорідному, в якому все унікальне постає «певним чином» як «постійне повторення подібного»» [287, с. 113]. Людина уже розуміється не як індивід, але як «одна з Інших», як суб'єкт (у найбільш звичному для юристів розумінні цього терміну) [287, с. 110]. Як такий він віднаходить себе втягнутим у певний порядок, у т.ч. правопорядок, приймає його як свою «другу природу». Таким чином, всякий прояв людини має не лише аспект власної волі індивіда, але також чужої волі «усіх інших» [287, с. 112].

Буття людини як «однієї з Інших» включає її у відносини з іншими людьми. Такі міжлюдські відносини мають наступну структуру: а) реальну і персональну Внутрішність (нім. Innerlichkeit) відношення. Мається на увазі,

яким чином людина розмикає себе у своєму бутті та смислі з індивідуальної точки зору. А також б) реальну та персональну Зовнішність (нім. *Aeusserlichkeit*), чиє буття та смисл визначаються із соціального погляду Іншого. Останнє необхідно розуміти таким чином, що зовнішня сторона відносин не визначається суб'єктивно, але «відповідно до об'єктивної націленості та осмисленості взаємозв'язків соціального світу»: з позиції «всякого «розумного індивіда»: «персоніфікованого» Іншого» [287, с. 112-114].

Такі відносини набувають вже власне правових рис – нормативно-інституційної фіксації перетворення індивідуального «власного» буття індивіда у колективне «спільне» буття з Іншими (О. В. Стовба) [197, с. 174-175]. Втім, перетворення автономної особистості у соціальну персону (або ж «суб'єкта права») ще не робить з неї «суб'єкта позитивного права».

2.1.2.2. Соціальна персона у праві. Інституційне природне право. Буття-як у В. Майхофера виступає буттям індивіда «одним з Інших». Таке буття реалізується за законами спільного світу, який є структурою визначеною та заданою з природи і культури. Таким чином людина завжди віднаходить себе у певній ролі і виконує вимоги, що впливають з цієї ролі. Однак буття-як не є недійсним / несправжнім буттям (як це первинно стверджувала філософія екзистенції). У бутті з іншими йдеться про справжність цього буття-як, як «здійснення накресленого з охопленого смислового взаємозв'язку соціального світу соціального образу» [287, с. 117]. Як стверджує німецький філософ права, «входячи у певний соціальний образ, я «стаю собою»: перевершую максимум автономного власного світу і підпадаю під гетерономні вимоги (нім. *heteronome Forderungen*) спільного світу, з якого справжність буття будь-якого соціального образу визначена як певний Хтось: як орендар чи покупець, лікар чи суддя, батько чи сусід» [287, с. 117]. Справжність соціального існування визначається не ступенем повноти вираження внутрішнього у зовнішньому, індивідуального у соціальному, але рівнем відповідності займаному соціальному образу у його актуальних зв'язках у світі природи і культури

[287, с. 109]. У бутті-як розкривається лише одна сторона Іншого. Людині зустрічається один актуальний (у конкретний момент та за конкретних обставин) соціальний образ Іншого («є людина, яка нам зустрічається як лікар, у цій зустрічі вона цілком «інша», ніж коли ми маємо з нею справу як з подорожнім, сусідом, чоловіком або другом у будь-якому, цілком іншому «зв'язку»») [287, с. 47]. (Тут фактично міститься відсилка до майхоферівської «регіональної онтології», до його пояснення феномену «розімкненості» лише однієї із сторін людського буття). «Персонально» індивід завжди залишається «закритим». У той же час розриву індивідуального і соціального, внутрішнього і зовнішнього не відбувається: людське буття у світі філософ права розуміє як «буття Самості у бутті-як» [287, с. 114].

За В. Майхофером, буття-як складається з певних відсилок і відповідностей, які виступають зв'язуючим елементом людей у різних соціальних позиціях (таким чином зустрічаються покупець і продавець, адвокат і клієнт як структури різного порядку – відносини влади і підпорядкування; громадянин і громадянин як структури рівного порядку) [287, с. 119-120]. Таким чином В. Майхофер підходить до визначення вертикальної і горизонтальної структури порядку (у т. ч. правопорядку). Разом з цим він ставить питання «правильності права» (нім. *Richtigkeit des Rechts*) з буття-як.

З двоякої (вертикальної і горизонтальної) структури устрою соціального світу слідує також двоїста фундаментальна структура світу права: «пануючий» і «товариський» елементи будь-якого правопорядку [287, с. 121]. Право, яке має «силу» у цих різних площинах, задає їм подвійний масштаб: масштаб «розподільної справедливості» («кожному своє») і масштаб «зрівнюючої справедливості» («всякому рівне»). Однак мова тут йде про упорядкування не оригінальної індивідуальної форми буття Самістю, а «того соціального образу, про «начерк» (ескіз типів правового буття у певній якості: судді, громадянина тощо – *I. Б.*) якого йдеться у кожному праві: як створення проекту, як забезпечення здійснення справжнього буття-як» [287, с. 121]. Іншими словами,

повторювана міра права виступає умовою можливості буття Самістю в бутті-як, або ж, що є тим самим, – справжнього буття-як. Право упорядковує зв'язки, що сутнісно належать до соціальних ролей як певних накреслених із смислового взаємозв'язку соціального світу «форм». Соціальний образ як «начерк», що історично виникає, існує, змінюється і зникає зі смислових взаємозв'язків соціального світу, слугує втіленням права, правопорядку. Він є «на-кресленням, у-безпеченням і з-дійсненням справжності буття-як» [287, с. 121].

З цим В. Майхофер також робить вирішальні та підсумкові висновки «Буття і права»: всяка сьогобутність як постійна напруга автономного та гетерономного у людині – як індивіди та як (соціальної) персоні – підпорядкована подвійному закону: «будь собою» екзистенціалістської максими і «стань загальним» категоричного імперативу. Останнє має на увазі підпорядкування не двоєдиному закличу: «стань собою» і «стань всезагальним», але водночас різним вимогам цієї «загальності» в людині. Як стверджує філософ, «вже в «простому» житті сьогобутність у соціальній формі буття-як підпорядковується різноманітним вимогам: бути «справжнім» сином батькам, нареченим нареченій, батьком дитині, лікарем пацієнту, сусідом сусіду» [287, с. 124]. Ці відносини щоразу вимагають від людини «зовсім іншої справжності» – вони перебувають у динамічному русі, залишаючись неповною мірою узгодженими. Вони одночасно виступають цілісністю життя людини у бутті-як. Таке буття постійно відсилає до буття Самістю як до підстави всякої індивідуальної відповідальності [287, с. 125].

Хоча у В. Майхофера питання зв'язку індивідуального і соціального існування поставлено на передній план, пояснення «справжності» буття Самості у бутті-як викладається цим філософом права дуже обмежено. Увага більшою мірою акцентується на відмінностях справжнього буття Самістю та справжнього буття-як (при цьому, в окремих частинах праці, справжність буття-як визначається у як міра відповідності дій індивіда соціальному образу, який він займає).

Таким чином, екзистенціальне право, до якого нас підводить В. Майхофер у «Праві і бутті», не є правом автономної та ізольованої особистості. Натомість воно є правом, що виникає з соціально-культурного становища справ. Фактично, мова йде про право з буття-як як «інституційне природне право». За В. Майхофером, таке право є повинною поведінкою, заданою певним соціальним інститутом (власності, сім'ї тощо) як окремо взятим правовим становищем справ. «Право з буття-як» виникає з конкретної життєвої ролі людини у соціально-історичному «тут і зараз».

Право також не наділене самостійним буттям, але його існування складає більшою мірою життя самих людей; воно являє собою звернену до Інших зовнішню сторону людського існування. Право стає видимим людині лише у випадку «справжнього буття-як» (нім. *Eigentlichkeit des Alsseins*) – слідування нею тій повинній поведінці, яка вже дана у взаємозв'язках соціального світу. Продиктовані вимоги соціального образу – результат вибору як уже історично заданих варіантів поведінки, так і їх персональних варіацій (з огляду на конкретність ситуації). Такий вибір не є довільним, він існує в колізіях обов'язку, який продиктований не стільки внутрішнім голосом Самості, скільки загальноприйнятими вимогами соціального образу, які є обов'язковими для людини як «однієї з Інших» [287, с. 123]. Правова (повинна) поведінка у життєвій ситуації не є наперед визначеною, вона натомість формується¹⁷ щоразу, у кожній наступній ситуації вибору наново при узгодженні індивідом власної поведінки з вимогами тих соціальних ролей, які він актуально займає із постійним відсиленням до власного буття Самістю [287, с. 124].

В подальшому, у публікації «Природа речей» В. Майхофером здійснюється конкретизація наведених положень. Правознавець відмежовує «повинну поведінку в конкретній життєвій ситуації» від «права». Натомість правом він іменує лише *результат узагальнення тієї повинної поведінки, яка дана з природи життєвого становища справ* (повторюваних ситуацій).

¹⁷ Детально про процес формування повинної поведінки з йтиметься у підрозділі 2.2.

Такі висновки дозволили В. Майхоферу в подальшому видозмінити власний підхід до визначення права. А саме – відділити «екзистенційне природне право», яке до цього часу розглядалося виключно з позиції екзистенціалістської філософії (як необумовлене зовнішніми чинниками вільне та відповідальне рішення екзистенційної Самості), від «інституційного природного права з буття-як»¹⁸.

2.2. Категорія природи речей: екзистенціалістичні й соціологічні аспекти

Для того, щоб наповнити природне право конкретним змістом, В. Майхофер звертається до концепції «природи речей». Інтерес філософа права до цієї категорії пов'язаний, перш за все, з тим, що вона «здатна послабити жорсткий дуалізм буття та повинного (нім. *das Sollen*), дійсності та цінності» [298, с. 247].

Феномен «природи речей» у німецького правознавця розкривається через низку уявлень та ідей.

2.2.1. «Природа» як масштаб фактичної правильності і людської справедливості. «Природа» у її інтерпретації В. Майхофером існує у діалектичних зв'язках інтелектуалізму і волонтаризму, «природи речей» і «природи людини». В. Майхофер на основі екзистенціалістського поєднання суб'єкта (людини) і об'єкта (світу) вбачає за можливе відобразити в єдності названі, у певному сенсі антонімічні явища у власній концепції «конкретного природного права».

У неодноразово повторюваних спробах вивести право з одиничних життєвих ситуацій, В. Майхофер звертається до ідеї природи речей¹⁹.

¹⁸ Детально про це йтиметься у підрозділі 2.3.

¹⁹ Майхоферівське розуміння категорії «природи речей» викладено у доповіді, прочитаній під час Конгресу IVR у Саарбрюккені (2-4 жовтня 1957 року), а також у розширеному варіанті цієї доповіді у Maihofer W. *Die Natur der Sache. Die Ontologische Begründung des Rechts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965. S. 52–86.

Правознавець у розгляданій праці веде мову про мислення з «природи речей»: «основоположний для конкретного природного права правового становища справ природно-правовий метод дедукції та аргументації з «природи» або «розумного становища справ»: *regum natura* (з лат. природа речей) або *naturalis ratio* (з лат. природний розум)» [284, с. 53-54, 57, 61, 76-83]. Виведення закону поведінки із структури «повинного життєвих ролей» (нім *Sollensstruktur der sozialen Lebensrollen*), або, що фактично є тим самим, вимог з життєвих ситуацій, через «золоте правило» і через категоричний імператив В. Майхофер називає «методом наукового пізнання».

Суттєву роль у В. Майхофера відіграє категорія мислення. З огляду на традиційну для некласики нероздільність суб'єкта і об'єкта саме у мисленні правознавець вбачає те знаряддя, яке може слугувати з'єднувальною ланкою, «мостом між буттям і свідомістю, а також між буттям і повинним: тим повинним, якого вимагає буття, і тим повинним, якого вимагає свідомість» [284, с. 61].

Терміни «природний» і «розумний» використовуються В. Майхофером як синоніми у тих випадках, де мова йде про правомірні очікування та інтереси або про «розумне становище справ». Там, де йдеться про «розумного» індивіда, а також у тих місцях, де філософ права веде мову про виведені через «золоте правило», перевірені через категоричний імператив та, як результат, – «розумні» вимоги і обов'язки, – поняття розумності береться В. Майхофером у неокантіанському розумінні [284, с. 53, 75-83]. Більш видимим розрізнення «природності» і «розумності» стає у розвідці «Природне право як екзистенційне право» (1963) [286, с. 13]. Тут поняття розумності виступає атрибутом «природи людини». У цій публікації, поряд з уподібненням природності до розумності, Майхофер прирівнює розумність (особи) до справжності її існування та, водночасно, до буття людини однією з Інших.

Природа речей, за В. Майхофером, вміщує в собі «всьяке конкретне природне право окремо взятого правового становища справ: інститутів, та,

водночас, абстрактне природне право загальних правових засад – принципів, які виводяться з тваринних чи моральних сутнісних визначень «природи людини» (чи її розуму)» [286, с. 53]. Надаючи власної інтерпретації поглядам С. фон Пуфендорфа і Ф. К. фон Савіньї, філософ права доводить до кінця їхню думку про те, що «абстрактні природно-правові визначення з природи людей співпадають з конкретними природно-правовими висновками з природи речей» [286, с. 54]. Природа речей у В. Майхофера трактується як «інституційний наслідок з природи людини» [286, с. 54]. На підставі екзистенціалістського визначення «природи» людини як вільного створіння, філософ права розглядає окремі правові інститути²⁰ як результат виявлення цієї свободи. Таке «облаштування свободи через правові інститути» В. Майхофер іменує буттям-як [286, с. 54; 287, с. 177].

У статті «Природне право як екзистенційне право» філософ дещо виходить за рамки попередньо сформульованого ним визначення «природи людини». В. Майхофер частково відокремлює «висновки» з «природи людини» від «наслідків» з «природи речей» [284, с. 54]. «Природа людини» розглядається двояко. По-перше, як «природа», яка історично породжується у тих відносинах, де людина вступає у попередньо задані та повторювані соціально-рольові відносини для здійснення свого буття у світі (тотожно «природі речей»)²¹ [75; 192; 286, с. 22–23], по-друге, як екзистенціалістсько трактоване «призначення» людини змінювати усталений порядок, перетворювати світ у «співмірний людині» [286, с. 26–27].

Таким чином, попри нерозривний зв'язок та взаємообумовленість «природи речей» і «природи людини», кожна з названих категорій отримує і самостійне значення. Зв'язки 1) «природи речей» і «природи людини»;

²⁰ Звідси й «інституційне природне право» В. Майхофера [287; с. 117–122]. «Recht und Sein»). Щодо поняття «інституційності» у В. Майхофера див. [287; с. 120].

²¹ У цьому аспекті цікавими є висновки О. В. Стівби. Філософ права, посиляючись на багатозначність німецького слова «die Sache», при перекладі названої публікації В. Майхофера використовує замість «природи речей» конструкцію «природи справи/діла» [75; 192].

Віддаючи належне змістовній складовій такого варіанту перекладу, у рамках даної розвідки буде використано традиційне позначення «природи речей».

2) «природи речей» і фактичної правильності (нім. *sachliche Richtigkeit*) / людської справедливості (нім. *menschliche Gerechtigkeit*); 3) фактичної правильності і людської справедливості [284, с. 61, 84] для В. Майхофера стають наріжним каменем подальших досліджень [284; 286, с. 27].

У «Природі речей» В. Майхофер деталізує своє розуміння права, яке первинно було розкрито ним у дисертації «Право і буття». Засади майхоферівського праворозуміння зводяться до наступних тез:

1) право не наділене власним буттям, його існування більшою мірою складає життя самих людей, розглянуте з певного ракурсу. Майхофер вважає, що окремі правові інститути є результатом виявлення природи людини. При цьому він посилається на Ф.-К. фон Савіньї, який вважав, що такі правові інститути є результатом вияву природи людини та її морального призначення для свободи і гідності», («облаштування людської свободи за допомогою правового інституту»)²² [299, с. 55; 300, с.18];

2) згаданий ракурс – звернена до Інших зовнішня сторона «інституційної конкретизації індивіда» – це пов'язане із соціально-рольовими відносинами буття-як [284, с. 55; 287, с. 114];

3) з окремо взятих соціальних життєвих ролей і становищ не слідують жодного порядку. Натомість останній стає видимим при аналізі тієї соціальної ситуації, релевантної у правовому сенсі, у якій ці ролі зустрічаються;

4) соціальні ситуації (або ж життєві становища справ) як типові способи людської поведінки у відношенні до світу несуть у собі свою міру і порядок (поділюваний В. Майхофером підхід Г. Дернбурга) [241, с. 87; 284, с. 55]. Цей закладений у речі порядок В. Майхофер, слідуючи за Дернбургом, називає «природою речей»;

5) «природа речей» вміщує у собі буття, смисл та цінність соціальних ролей;

6) ціннісна структура соціальних ролей охоплює «природні», а тому

²² До цього див.: Savigny F.C. von [299, с. 55; 300, с. 18].

«розумні» і «правомірні», очікування²³ та інтереси [154, с. 552-555];

7) з правомірних очікувань та інтересів існує «місток» (яким В. Майхофер називає мислення), який веде до повинного – «виправданих» вимог і обов'язків соціальних ролей [284, с. 71–72];

8) пізнання повинного здійснюється як «донауковим», феноменологічним способом, так і «науковим», «природно-правовим методом дедукції і аргументації з природи речей» (поняття «наукового» та «донаукового» виділено курсивом у тексті розвідки В. Майхофера);

9) останній розділений на два кроки мисленнєвої операції: а) пошук через «золоте правило» відповідних правомірним очікуванням та інтересам виправданих вимог і обов'язків (повинного) та б) перевірка (шляхом застосування категоричного імперативу) виведеного з природи речей повинного на його здатність слугувати «загальним законом поведінки» [284, с. 79].

На наш погляд, В. Майхофер у цій частині не повністю дотримується заявленої онтологічної спрямованості власного підходу до права. Окрім виведення повинного з «природи речей», німецький правознавець звертається до повинного у його кантіанській інтерпретації. Таке «дублювання» повинного В. Майхофером створює додаткові підстави для критики його концепції. В. Майхофером нічого не говориться про те, яким чином здійснюється поєднання з одного боку повинного, яке є, зокрема, вираженням екзистенційної свободи індивіда із універсальним повинним Канта з іншого боку. Так само залишаються без авторського коментування наслідки гіпотетично виявленої невідповідності вимог та обов'язків, даних з природи життєвої ситуації, «загальному закону поведінки».

«Природа» як «природа речей» і «природа людини» у В. Майхофера є рівно як основою порядку, так і мірою правильності індивідуального рішення. Однак правом філософ іменує лише результат узагальнення тієї повинної

²³ Важливі висновки щодо змісту категорії «правомірного очікування» знаходимо в розвідках С. П. Рабіновича [153; 156; 157].

поведінки, яка дана з природи життєвого становища справ (повторюваних ситуацій). При цьому, В. Майхофер не зазначає, на кого покладається завдання з такого узагальнення. Правове рішення, або ж вимога у конкретній ситуації у такій інтерпретації правом не є. Такий підхід пояснюється тим, що у концепції В. Майхофера екзистенційне право винятків (право з буття Самістю) можливе лише у поєднанні з інституційним правом (правом з Буття-як). Останнє є правом з людського буття, яке «здійснюється за встановленою розміткою і цим самим забезпечує та утврджує існуючий порядок» [284, с. 53-55, 66; 287, с. 120-122].

Як стверджує В. Майхофер, право при цьому не є статичним матеріалом, який можна лише знайти, але не змінити. У такій природно-правовій інтерпретації, право існує і розвивається у діалектичній напрузі «природи речей» і «природи людини», воно є «здійснюваним начерком історичного (само)визначення людини у її відношенні до інших людей» [286, с. 38]. При цьому мається на увазі, що на людину покладається завдання не лише відповідати своїй суті як когось у певній ролі («дійсно», «по-справжньому» існувати; слідувати «природі» тих відносин, у яких вона бере участь). Натомість йдеться про те, щоби також втручатися в установлений порядок, змінюючи його на «гідний людини порядок» (бути людиною взагалі, а не кимось іншим) [286, с. 26–27].

Філософ права у своїх розвідках використовує конструкцію «соціальні життєві ролі і становища». При цьому правознавцем зазвичай не проводиться детальне розмежування між поняттями «ролі» і «становища». Так, у «Праві і бутті» «входити у становище» виступає синонімом «займати певну соціальну роль» [287, с. 47, 86, 93, 101], у «Природі речей» В. Майхофер ставить знак рівності між «життєвими становищами» і «соціальними ситуаціями» [284, с. 71]; у розвідці «Природне право як екзистенційне право» він здійснює певне розмежування через наведення прикладів: покупець і продавець як соціальні ролі і самооборона як приклад становища. Однак додаткові пояснення змісту цих понять відсутні [286, с. 23].

З огляду на те, що у текстах розвідок німецького правознавця поняття «становища» використовується і в інших стійких терміносполученнях, таких як «екзистенційне» / «життєве» / «культурне становище справ», а також те, що поняття «становища» у терміносполученні «соціальні життєві ролі і становища» не несе додаткового смислового навантаження, у тексті дисертації для спрощення сприйняття подекуди буде використано конструкцію «соціальні життєві ролі».

2.2.2. «Природа речей» як форма юридичного мислення і «смысл життєвого відношення». Для пояснення власного розуміння категорії «природи речей» В. Майхофер надає розвитку ідеям німецького неокантіанця Г. Радбруха у частині його інтерпретації «схваленості» (нім. die Billigkeit) як пошуку справедливості в окремому випадку. (Зауважимо, що у О. В. Стовби тут використовується термін «правильність»; з грец. Επίκίε, нім. «das Billigen», «gebilligt werden» – бути схваленим, затвердженим. Це поняття слугує у німецькому законодавстві для позначення справедливого або співмірного, відповідного застосування загальних правових положень в окремих випадках [75]. Як видається, переклад наведеного поняття як «відповідного» у цьому випадку дозволяє побачити відмінність між використаними В. Майхофером у тому ж реченні конструкціями «richtiges Recht» (досл. «правильне право») і «Billigkeit» як способу пошуку першого).

Тут мається на увазі радбрухівське розрізнення *справедливості* (нім. Gerechtigkeit) як дедуктивного розвитку правильного права (нім. richtiges Recht) з загальних положень («повинне може бути дедуктивно виведено лише з інших установлень повинного») та уже названої нами *схваленості* (нім. Billigkeit) як «інтуїтивного пізнання правильного права з «природи речей»» (на початку його дослідження), а згодом – «раціональної дедукції – розкладу життєвого відношення на його юридично релевантні складові». Результатом такого процесу «юридичного конструювання» є ідеальні схеми – правові інститути [288, с. 17; 298, с. 117]. У цій частині В. Майхофер, слідуючи поставленому завданню поєднати «природу людини» і «природу речей»,

абстрактне і конкретне природне право, реальність та ідеальність, переносить радбрухівське деонтологічне розрізнення буття і цінності, матеріалу і форми в онтологічну площину, залишаючи при цьому за мисленням завдання з видобування «юридичного смислу кожного окремого життєвого відношення» [284, с. 23].

Г. Радбрух вказує, що «юридичним смислом є здійснене у бутті повинне, цінність, яка проявляється у дійсності». Встановлення смислу емпіричного явища здійснюється «через вихід зі світу дійсності до світу цінності, щоб у ньому знайти смислову ідею цього емпіричного явища» [75, с. 268].

Таким чином, пошук справедливості в окремому випадку здійснюється через редукцію окремого життєвого відношення за допомогою «мислення» до його юридичного (пов'язаного з ідеєю права) смислу – «інтелектуально необхідного мінімуму буттєвого визначення життєвого відношення» [284, с. 57; 298, с. 127]. Названий юридичний смисл, за Г. Радбрухом, і є «природою речей» – тією дійсністю, яка «очищена від індивідуальних випадковостей і логічно сконструйована за типом відповідних правових інститутів, тобто ідеальних схем» (не привнесених/створених, але таких, що стають видимими через мислення) [284, с. 57, 62–63].

В. Майхофер вважає радбрухівське трактування природи речей у багатьох аспектах плідним для власної концепції:

1) Неокантіанське розуміння «природи речей» В. Майхофер переносить в онтологічну площину. «Природа речей» у нього постає як «природа життєвого становища справ» (або, що те саме, природа соціальних ситуацій). При цьому, «природа» розуміється як задане у життєвій (правовій) ситуації поєднання буття, смислу, цінності та повинного; «морального буття» (привнесеного людиною зі свого внутрішнього персонального світу у зовнішній співсвіт та вираженого у соціальному образі) і «фізичного буття» («природних» фактів і закономірностей світу як такого) [284, с. 83–85].

2) Запозичений у Г. Радбруха метод «дедукції і аргументації з природи речей» як засіб пошуку юридичного смислу емпіричних явищ у сукупності з

принципом нероздільності буття і свідомості, об'єкта (світу) і суб'єкта (людини) дозволяє В. Майхоферу вести мову про поєднання як буття і повинного, так і «повинного, якого вимагає свідомість, і повинного, якого вимагає буття» [284, с. 60–61].

Вважаємо за необхідне зробити деякі застереження щодо використання В. Майхофером категорії мислення. У розвідці «Природа речей» йде мова в одному випадку про можливість «охоплення сенсу даностей із боку буття шляхом строго раціональних конструкцій», або ж про так звану «наукову достовірність» виведеного з «природи речей» повинного [284, с. 61, 76]. В іншому випадку В. Майхофер веде мову вже про «донаукову достовірність» [284, с. 76]. Таке розділення є наслідком паралельного застосування подвійного методологічного апарату В. Майхофером: природно-правового методу дедукції і аргументації з «природи речі» (як наукового методу) та переосмисленого М. Гайдеггером феноменологічного методу Е. Гуссерля (як «донаукового» пізнання)²⁴.

3) Г. Радбрух використовує поняття «юридичної конструкції» як «прогресивного переоформлення життєвих відносин у правове відношення (відносин між залученими особами), а правових відносин – в інститут права (зв'язок правових відносин із законодавцем)». Наведене дозволяє В. Майхоферу вести мову, з одного боку, про формальну (загальну), а з іншого про матеріальну (конкретну) «природу речей»; про «типологізовані ролі і становища», «типові констеляції інтересів і очікувань», «типові ситуації» і т. д. [284, с. 83–84, 175; 286, с. 22–23].

4) У концепції В. Майхофера знайшли своє відображення сформульовані Г. Радбрухом поняття «передформ» (нім. *die Vorformen*) правових відносин, «природного стану» та «спільного життя людей як матеріалу права» [158, с. 251–253].

5) Радбрухівська природа речей як форма мислення веде не до «однакового для усіх часів і народів права, але до множинності історичних і

²⁴ До цього також: Демин И. В. [29].

національних правових утворень» [158, с. 249–250; 297, с. 157–176]. Саме таке історично-соціальне підґрунтя права було важливим для В. Майхофера.

б) Перейнятий В. Майхофером у Г. Радбруха «метод дедукції і аргументації» надав у В. Майхофера нового звучання також кантівському «категоричному імперативу». Останній у В. Майхофера перетворюється у засіб «перевірки» даного з «природи речей» повинного на його спроможність слугувати «загальним законом поведінки» для всякого в подібній ролі чи становищі [284, с. 80].

2.2.3. «Природа речей» як «природа життєвого становища справ». Для В. Майхофера як екзистенціалістського філософа права людське буття є завжди буттям у певній життєвій ситуації. У такому бутті людина, у вираженні своєї індивідуальності через можливості соціального світу, здійснює свій життєвий проект. Такі ситуації, що виникають і розвиваються за вимогами світу природи та світу культури, «несуть у собі свою міру і порядок» [241, с. 87]. Цей порядок, за В. Майхофером, і є власне «природою речей».

Ситуації тут розуміються не як ізольовані «речі», але як життєві становища справ (нім. *der Lebenssachverhalt*) – «комплекси зовнішніх подій у світі», як типові, усталені «способи людської поведінки у відношенні до світу (буття-у-світі)» [284, с. 66]. Як такі, зазначає філософ права, існують «купівля-продаж і найм, крадіжка і обман, як ті образи подій, що збуваються між людиною і світом, які забезпечені позитивною або негативною розміткою, іншими словами, як початково або непочатково накреслені способи людської ко-екзистенції» [284, с. 66]. Власне навколо утвердження (через повторення), а за необхідністю, забезпечення (шляхом примусу) певного способу поведінки у конкретних ситуаціях, за В. Майхофером, «обертається всякий порядок права та моральності» [284, с. 66].

Життєві становища справ у В. Майхофера розглядаються у двоїстому вимірі. Сюди належать по-перше, *entia physica* (лат. – фізичне начало) як природні факти та закономірності (наприклад, народження, вагітність тощо) та, по-друге, *entia moralia* (лат. – моральне начало) як «культурні становища

справ» (нім. die Kultursachverhalte) – «комплекси подій між суб'єктивністю (людини) і об'єктивністю (світу)» у світі культури, людському світі «морального буття» [284, с. 68–72]. Філософ робить висновок, що природа життєвого становища справ не може бути досягнута виключно з огляду на природні факти та закономірності. Навпаки, «уже найпростіші правові феномени, такі як володіння чи обіцянка, вказують зовсім інший бік їх «природи» – «моральний» [284, с. 68–69].

Як стверджує В. Майхофер, «на перший погляд, найпростіше – помислити подібну природу речей як природу культурних становищ справ за старою схемою субстанції та акциденції: як живучих всередині речей рис субстанції та властивостей акциденції (наприклад, твердості або кольору). Йдучи таким шляхом, ми можемо досягнути властивості купівлі-продажу як справи, проте те, чим є купівля-продаж як становище справ у світі моралі, залишається для нас прихованим. Навпаки, всі подібні онтичні дані ведуть нас до того, щоб сприйняти щось зовсім інше, а ніж «самі справи», а саме їхню «природу», про яку тут йдеться» [284, с. 69-70].

Питання про «моральну природу» культурного становища справ надалі стає наріжним. Як вказує правознавець: «Якщо ми вдивимося уважніше у таке життєве становище справ як купівля-продаж, то найближчим чином стане ясно, що як питання про «субстанції купівлі-продажу», так і питання про її «сутність» по суті є безглуздим, оскільки йдеться тут не про якусь «річ» купівлі-продажу, але про «становище справ»: про спосіб ко-екзистенції, про відношення буття-покупця і буття-продавця як певний спосіб зустрічі людей у світі повсякденності» [284, с. 72]. Іншими словами, життєві становища справ як речі не наділені буттям на подобі ізольованої у суб'єкті чи об'єкті субстанції. Їх буття полягає у тому, що воно «збувається між двома полюсами події; у тому процесі «зняття» суб'єктивності в об'єктивності і навпаки, екзистенції когось (людини) у чомусь (світі)» [284, с. 70; 287, с. 109-110, 115]. У життєвих становищах справ видимим стає цілісний зв'язок буття і смислу того, що відбувається. Власне з позиції того, що всяка поведінка людини у

світі не може бути розглянута як статична річ, але лише як *екзистенційне становище справ* (нім. *der existentialer Sachverhalt*), В. Майхофер робить свої висновки про те, що слід розуміти під поняттям *становища справ як культурного* [284, с. 71].

«*Буття і смисл культурних становищ справ закладені у певних життєвих образах: соціальних позиціях, таких як «покупець», «батько» чи «громадянин» та в тих життєвих становищах, які зустрічаються цим людям: соціальні ситуації, такі як необхідна оборона або крайня необхідність»* [284, с. 71]. Такі життєві образи (ролі) та життєві становища є «вічним поверненням того самого», а також являють собою основу світу «об'єктивного духу» [284, с. 71]. У культурних становищах справ людина виходить за межі власної суб'єктивності в «об'єктивність надіндивідуальних смислових і буттєвих взаємозв'язків світу в цілому» (такий перехід у В. Майхофера позначається поняттям «об'єктивації») [284, с. 72; 287, с. 103]. У цих зв'язках людині присвоюється певна «моральна властивість» – її «статус», яким вона наділена у світі інших. Тут всяка індивідуальність відступає на другий план, а людське буття перетворюється у надіндивідуальне буття – «порівняне з Іншими» співбуття (буття-як). Тоді означене буття (як «одне з Інших») існує за законами спільного світу як світу культури [287, с. 109-110, 115].

Однак на цьому, як зазначає філософ, сутність *entia moralia* не вичерпується. Оскільки людина займає певний образ не довільно, але заповнює його привнесеним з персонального світу індивідуальним, такий соціальний образ наділений «не лише буттям, а з нього «сміслом даності у буттєвому аспекті», але і ««характером» цінності як такої, що «проявляє себе в дійсності», а тим самим – і здійснюваним у бутті повинним» [284, с. 72].

З оглядку на наведене, В. Майхофер прояснює буттєву, смислову та ціннісну компоненти, а з них – і структуру повинного життєвих ролей. Така буттєва структура охоплює *відсилання* (нім. *die Verweisung*) та *відповідності* (нім. *die Entsprechung*). Як стверджує правознавець, «базисом буттєвої структури життєвих ролей є певні відсилання суцього одне до одного» [284, с.

72–73]. Всякі потреби індивіда у Зустрічному як у засобі самовизначення мають свою онтологічну основу у таких відсиленнях [287, с. 86-94]²⁵. У цьому пункті вбачається суттєва відмінність в онтологічному значенні людських потреб для правогенези, яке надають таким потребам В. Майхофер та П. Рабінович. На відміну від В. Майхофера, в потребовій концепції П. Рабіновича саме людські потреби слугують онтологічною основою всіх правових феноменів [147].

Такі відповідності охоплюють два рівні: реординацію (лікар-пацієнт) та координацію (пацієнт-пацієнт). В реординації й координації має своє онтологічне підґрунтя всяка рівність і нерівність [284, с. 73].

Термін «відсилення» використовується для позначення тієї «відповідно до природи» (зі смислових взаємозв'язків світу) заданої індивіду відповідності, яку він не в змозі змінити. Така відповідність вміщує людину у певне, порівнянне з Іншими становище у структурі світу. «Те, що я, як індивідуальна особистість, завжди вже теж (як і всі інші – *I. Б.*) є людиною певної статі, є заданим собі від самого початку буттям-як, яке відсилає до певної, закладеної у світі відповідності, до якої я тим самим у цілісності мого буття «як такого» неминуче віднесений. Подібна віднесеність включає мене, без мого вільного вибору, в попередньо даний смисловий взаємозв'язок світу, у певну смислову позицію, як чоловіка чи жінку, дає мені «визначення», яке я отримую, бажаю я того чи ні» [287, с. 116]. «Ми «за природою» різноманітними способами відіслані до них (зустрічних людей – *I. Б.*) або як батьки і діти, або як чоловік і дружина, – тобто «як люди» взагалі» [284, с. 72-73; 287, с. 90].

Згадані відсилення утворюють відповідності суцього (радше, елементів суцього – *I. Б.*) у відношенні одне до одного [284, с. 72-73]. «Це завжди або власні потреби та відповідність Зустрічному, або потреби Зустрічного, які

²⁵ Про залежність (буття відісланим) до світу речей і спів світу людей як «знарядь самовизначення» (здійснення екзистенційного проекту), а також про «відповідності» таких знарядь потребам людини див.: Maihofer W. [287, с. 83-85].

знаходять у нас свою відповідність, що облаштовує світ навколо нас. ... це завжди цілісність відповідності знярядь обох сторін, яка робить значущим Зустрічне для нас або нас самих для Зустрічного та яка веде до комунікації з ним. Цей, ... устрій відповідності, «робить» «світ» у його «що» тим, що він суть мені навколишній світ і співсвіт, одночасно конституюючи мою власну сьогобутність у цьому світі як те, чим вона є» [287, с. 84-85].

У Майхофера тут мова йде головним чином про *відсилення* та *відповідності* буття суб'єкта (людини) і об'єкта (світу). Такі відсилення та зв'язки, що виникають при встановленні відповідностей, ставлять суб'єкта у певне становище у взаємозв'язках світу [284, с. 72-73]. Таки чином здійснюється встановлення відповідності буття людини і буття світу. За В. Майхофером, лише у такій відповідності (з такого *місця* як *займаної соціальної ролі*) людині «розімкнуте» буття, лише у ній можливе справжнє існування. Однак йдеться не про буття взагалі, але про той його бік, який відповідає суццюму в його «тут і зараз». Звідси і відповідні елементи буттєвої структури життєвих (соціальних) ролей, а також прояснення буття-як як буття ситуативного [287, с. 42-53, 119].

З відсилень Зустрічного до певних відповідностей, виявляють себе його (Зустрічного) *обставини* (нім. *die Bewandtnisse*). Згадані обставини є основою того *значення* (нім. *die Bedeutung*), яке набуває Зустрічне у якості засобу для самовизначення індивіда [287, с. 119].

Поняття «буття» у В. Майхофера пояснюється як таке, що не «знаходиться за речами», але «збувається між ними». Головним чином тут мова ведеться про відповідності буття суб'єкта (людини) і буття об'єкта (світу). Лише у таких відповідностях та зв'язках, які виникають при встановленні відповідностей, суццюму «розімкнуте» буття – «справжня» актуальна роль індивіда. Звідси і відповідні елементи буттєвої структури життєвих ролей [287, с. 42-53, 119].

Обставини і *значення* якраз і складають смислову структуру життєвих ролей. Як стверджує В. Майхофер, «всякі подібні відповідності створюють

обставини справи ... : обставини когось як когось для когось» (наприклад, продавця для покупця) [284, с. 74].

Поняття «обставин» і «значень» використані правознавцем у контексті його «регіональної онтології» як онтології смислів (Е. Гуссерль). Звідси власне постає і «сміслова» структура життєвих ролей.

Детальне розкриття змісту поняття «обставини» знаходимо у «Праві і бутті» В. Майхофера, де автор наводить міркування щодо можливості отримати досвід буття: «... чи є буття (нім. *das Sein*) будівлі суду для всіх нас одним і тим самим? Чи одне й те саме воно для глядача фасаду суду, слухача судових дебатів та обвинуваченого, свідка, адвоката, судді? Чи не «дано» воно їм у їхньому бутті, виходячи з *обставин*, зовсім по-різному? Це буття, очевидно, показує себе для судді за його суддівським столом абсолютно з «іншого боку», ніж для підсудного на його лаві ...» [287, с. 44-45].

Сміслові обставини є онтологічною основою всякого міжлюдського відношення. Ці обставини більше не мають своєї основи у бутті окремого взятого суцього, але у тому, що В. Майхофер назвав буттям-як. Навколо *Alssein*, як певного осередку смислу, обертається всякий людський порядок [287, с. 87, 119; 288, с. 65]. Через зворотне відсилання до буття того суцього, яке вказує одне на одне і тим самим відповідає одне одному, згадані обставини надають такому суцюму певне значення. Значення як *когось для когось*. Ці значення є онтологічною основою для тієї особливої «ваги», яку людина у світі повсякденності набуває для Інших, а вони – для неї. Йдеться про вираження залежності або ж незалежності суцього (елементів суцього – *I. B.*) одне від одного.

За В. Майхофером, ціннісна структура життєвих ролей охоплює *очікування* та *інтереси* [284, с. 72, 75]. Буття-як, *Alssein* як людське буття у певному соціальному образі (ролі) є втіленням певних *очікувань* (нім. *die Erwartung*). Останні у німецького правознавця виступають онтологічною основою того *інтересу* (нім. *die Interesse*), що виводиться з природи речей і позначається як «природний» або «розумний» (у розумінні *naturalis ratio* (лат.

– «природного розуму» – *I. Б.*) у В. Майхофера є синонімом «природи речей») [284, с. 53]. З огляду на названі очікування та інтереси, поведінці і буттю зустрічних Інших надається певне ціннісне значення. Вже їх значна чи незначна цінність, здатність слугувати засобом для здійснення буття, самовизначення індивіда. Будь-яке право, за В. Майхофером, «помислено і «вчинено» з горизонту очікувань остільки, оскільки воно у формі «по праву» заданого масштабу цих (позитивних чи негативних) «очікувань» вказує всім іншим межі як повинного, і неповинного, тоді як виконання цих очікувань гарантується і необхідним чином встановлюється у вигляді правового примусу» [284, с. 75].

Для В. Майхофера цінність, закладена у соціальних ролях, не є тотожна повинному, що зумовлене життєвою ситуацією (нім. *Sollen aus dem Lebensverhältnis*). Перехід від наповненого смислом і цінністю буття до повинного як виправданої поведінки Інших, за В. Майхофером, здійснюється через мислення: «Ми віримо, що тут існує міст ... він веде з очікувань та інтересів, що дані з природи життєвих образів і становищ, до виводимих з них *вимог* (нім. *die Forderung*) до поведінки Інших як таких, до їхньої поведінки, яка б зі своєї сторони відповідала природі їх ролей та становищ» [284, с. 76]. Вимоги слугують онтологічною основою для «природних» або ж «розумних» *обов'язків* (нім. *die Pflicht*). Виконання таких обов'язків має вирішальне значення для визначення характеру поведінки індивіда стосовно Інших як повинної чи неповинної [284, с. 77]. Такі обов'язки, на думку філософа, є вимогами, закладеними в «об'єктивності соціальних образів» (нім. *Objektivität dieser Gestalten*). Вони виступають тією мірою поведінки, якою люди в їхніх відносинах один з одним є ««спрямованими» у світі права повсякденності» [284, с. 77]. Обов'язки є тим, що належить кожному відповідно до займаного ним місця у соціальному світі місця (локалізації, топосу) і становища (статусу).

Повинне, дане з природи речей, тобто з природи соціальних ролей у В. Майхофера має своєю структурою вимоги та обов'язки. Саме воно, дане з

природи речей повинне, є з'єднувальним елементом при переході від наповненого смислом і цінністю буття до повинного у конкретній ситуації (повинної поведінки) [284, с. 78].

Вищезгаданий «міст», на думку філософа, можна пройти двома шляхами: як самозрозумілим (нім. *vorwissenschaftliche Gewissheit*), так і строго науковим способами [284, с. 78]. В науковому досвіді повинне, дане з природи речей, ставиться під питання за допомогою запитування, розбитого на два етапи [284, с. 88]. За Майхофером, спочатку необхідно, щоб індивід, залучений у конкретну життєву ситуацію, «вмістив» себе в роль Іншого, і з його позиції (через «золоте правило») помислив, що він, перебуваючи у певному образі, «природно» (а тому й правомірно) очікує від Іншого як такого ж, і, таким чином, може від нього вимагати. На другому етапі на індивіда покладається завдання шляхом застосування категоричного імперативу «зробити значимою» встановлену соціальною природою речей поведінку, тобто повинне, дане з соціальних ролей. Тим самим потрібно звести її у ранг «загального закону поведінки» для всіх, хто перебуває у певній соціальній ролі [284, с. 78-79].

Як стверджує В. Майхофер, екзистенційне право як право, що мислиться із ролей Інших, є результатом втілення у життя «золотого правила» у його «початковому значенні». Суттєво, що категоричний імператив, до якого звертається В. Майхофер, є правилом не «для всіх і всюди» [288, с. 17], але для всякого в подібній ролі. З огляду на це, власне право, за висновком німецького правознавця, може бути помислено і створено як узагальнення тієї повинної поведінки, яка зведена в ранг закону поведінки і дана з природи речей певних, повторюваних у світі повсякденності соціальних ролей [284, с. 83].

Однак трактування права як надіндивідуального (по суті – об'єктивного, фактично соціолого-позитивістичного), до якого підходить В. Майхофер на цьому етапі його творчості, подає людину не творцем (як це хотіли довести філософи права-екзистенціалісти), а пошуковцем та виконавцем уже наявного

права. Тут також не отримує розвитку така ознака філософії екзистенції, як динамізм (процесовість та змінюваність) людського існування. Життєві ситуації, які «несуть у собі свою міру і порядок», виявляються витісненими із взаємозв'язків світу: В. Майхофер не пояснює не лише можливість виникнення нових чи зникнення існуючих соціальних ролей, але і зміни «порядку» в уже наявних.

Звернення В. Майхофера до категорії природи речей в інтерпретації Г. Радбруха вочевидь мало надати його філософсько-правовій концепції онтологічної орієнтованості. При цьому прикметним є збереження Майхофером підходу Г. Радбруха до розуміння природи речей як «форми мислення». Однак, як стверджує В. Майхофер, це відбувається не з позиції неокантіанства, де «юридичний зміст та ідея права, яка у ньому здійснюється», віднаходяться через «віднесення до ідеї права тлумачення смислу життєвих відносин та закладених у них одиничних правил поведінки» [284, с. 56-57]. Натомість, за Майхофером, таке розуміння є онтологічною позицією, відповідно до якої на мислення покладається завдання «вивищити до духовної дійсності задані у природі речей форму і зміст, в яких із духу вершиться правопорядок, тим самим вивести на світло свідомості смисл і цінність, які живуть у них» [284, с. 59]. Попри наведене, звернення правознавця до типових деонтологічних конструкцій має наслідком постановку нами питання про втрату статусу майхоферівської концепції як онтологічної.

Таким чином, В. Майхофер створив оригінальну концепцію права. Останнє з його погляду розкривається як результат узагальнення повинної поведінки, яка зведена в ранг закону поведінки і дана з природи речей певних, повторюваних у світі повсякденності соціальних ролей. Таке право є вимогою до поведінки не для будь-кого, всюди і завжди, але натомість тільки для кожного, хто перебуває у певній соціальній ролі. Однак з такого визначення поняття права до кінця не є зрозумілим, чим воно для є німецького правознавця у своєму сутнісному визначенні: сукупністю природно-правових норм (за аналогією до позитивного права), що у кожному наступному випадку

підтверджують власну дієвість, чи, можливо, набором принципів (чи навіть алгоритмом дій) для пошуку «правильного» рішення у життєвій ситуації.

2.3. Природне право як екзистенціальне право: некласичний юснатуралізм

Мабуть, усвідомлюючи недоліки концепції «екзистенційного природного права», правознавець у своїй наступній публікації «Природне право як екзистенційне право» 1963 року, вносить до цієї концепції суттєві корективи. Зміна дослідницької установки – перехід від обґрунтування нормативної структури соціальних ролей (правової вимоги, що постає з «природи речей») до пошуку основ права у вільному та відповідальному рішенні індивіда (тобто звернення до екзистенційно трактованої «природи людини») продиктована ідеєю «оновлення права», яка була висунута Г. Радбрухом [296] та спричинила широке публічне обговорення.

Як стверджує сам філософ, новий підхід до розуміння природного права повинен розроблятися шляхом подолання дихотомії інтелектуалізму та волюнтаризму. Такий підхід вимагає узгодження «заданої» міри права та права, яке залишене людині «на відкуп» (права, що виникає із екзистенційних прагнень людини). Це потребує зняття діалектичної напруги між загальним порядком та індивідуальним рішенням [286, с. 22]. Прикладами вдалих спроб вирішення поставленого завдання В. Майхофер називає «відносне природне право» (С. Пуфендорф), яке потім описувалося як «природне право з мінливим змістом» (Р. Штаммлер), як «історично-релятивне» (Е. Шпренгер) [304], далі як «природне право зі змістом, що перебуває у становленні» (Е. Фехнер) [246, с. 402], а також як «конкретне» (В. Майхофер) [245, с. 288; 287, с. 145], або як «історичне» (А. Кауфманн) [268] природне право [286, с. 13].

Власну спробу «оновлення» природного права філософ здійснює через розмежування інституційного та екзистенційного природного права – розкриття взаємовідносин порядку як «природного», справедливого, такого,

що виникає з природи речей та індивідуального рішення як «розумного» (нім. vernünftig), життєво справедливого відповідно до розпорядження людини [286, с. 13, 16]. На цьому етапі творчості В. Майхофера поняття «природи людини», яке поки лише побічно зачіпалося правознавцем під час пояснення зв'язку ідеальної та матеріальної складових «природи речей», отримує самостійне висвітлення.

Як стверджує В. Майхофер, на заміну усталеного пояснення «природи людини» як заданої природним чином, або створеної Богом нескінченної та всезагальної сутності, вводиться нове. «Запроваджується пояснення «єства» або «сутності» людини уже не з ідеї, що лежить в її (людини) основі, чи субстанції, що знаходиться «всередині», але з екзистенції, яка вводить людину в світ, з того способу, яким людина має справу зі своєю сутністю в світі» [286, с. 18].

Суттєво, що основу екзистенціалістської інтерпретації «природи людини» В. Майхофер вбачає у напрацюваннях І. Канта. Передусім у його підході до визначення поняття «сутності людини» та ідеї «людяності», які розглядаються у контексті не ««споконвічно даної суті людини», але «заданої їй відповідно до її суті як «розумної істоти»» [288, с. 17, 21, 23]. Грунтуючись на цьому, В. Майхофер стверджує, що «розумна за своєю суттю людина, яка, на відміну від усіх природних істот, сама встановлює свої цілі, у всьому, що вона здійснює і робить (згідно з категоричним імперативом: «дій всезагально значимим чином!»), всезагальним чином робить метою саму себе, так само як і всі інші, подібні до неї»²⁶.

За такого трактування природи людини В. Майхофер обґрунтовує власне розуміння цього поняття. Останнє він умовно розділяє на дві складові: 1) соціально-історична ситуація людини у світі та 2) екзистенційне прагнення людини здійснити свій проєкт, вийти за свої межі, трансцендентувати. Таке прагнення В. Майхофер надалі позначає терміном «призначення» [286, с. 20]. За такого підходу людина береться «вже не як суб'єкт для себе або сам по

²⁶ Щодо ототожнення розумності і загальності див. Maihofer W. [288, с. 23].

собі, але як суб'єкт-об'єкт в його бутті-в-світі, у своїй предметній сутності – як людина-світ», у своїй конкретній екзистенції, якою ми і зустрічаємо людину в повсякденному житті. Людина більше не вважається виконавцем нав'язаної їй Богом, природою тощо сутності. Натомість вона постає як творець, який «через осягнення і схоплювання свого призначення приводить себе в стан своєї сутності» [286, с. 19].

Таким чином, людина для В. Майхофера є «продуктом як тих (соціальних) відносин і встановленого ними порядку, у яких вона здійснює свою сутність, так і творцем власних рішень, які вона повинна прийняти самостійно, які ніхто не може від неї відібрати і у вирішенні яких людина ні на кого не може покладатися»: «її конкретна екзистенція в світі є в рівній мірі продуктом заданості і закинутості: діалектика природи речей і призначення людини [197, с. 168; 286, с. 19-20].

Згідно з вихідними положеннями екзистенціалізму, В. Майхофер надає трактування поняттю «призначення»: «призначення людини вперше породжує її власну «природу» з неї самої, в осмислюваному тлумаченні та оволодінні нею конкретною світовою екзистенцією, і таким чином фіксує саме це призначення» [286, с. 21, 26]. У такому розумінні, «призначення» людини наділене рисою *всезагальності*, воно не індивідуальне для кожного індивіда, але натомість єдине у всіх людей. Фактично мова тут йде не стільки про те, чим є чи не є та чи інша окремо взята людина (як це бачить своїм предметом філософія екзистенції). Натомість йдеться про те, чим є люди як такі у їх відношенні до інших людей, у зв'язках з ними²⁷ [286, с. 20]. Таке екзистенціалістське пояснення загальності не як початково даної, закладеної в людину (природою, Богом тощо), але як притаманної їй відповідно до її суті як «розумного створіння» [286, с. 16, 17] дозволяє, за висновком німецького філософа, вести мову про життєву справедливість прийнятих людиною рішень [286, с. 13]. Така справедливість проявляється через осмислення людиною її

²⁷ Пояснення екзистенційної сутності людини у цій праці та «Праві та бутті» не відрізняються.

соціально-історичної ситуації у бутті з іншими та встановлення, «що є «пропорційним» людині як такій, а що – ні» [286, с. 26].

У названій праці людина розглядається як «конкретне буття», як «предметна сутність у світі» [286, с. 19] або ж як «дійсна людина у власній світовій екзистенції» [286, с. 20]. Людина береться як ««сукупність життєвих відносин (К. Маркс), в яких вона (людина) має справу зі своєю сутністю» як «сумою зв'язків, у яких вона живе» (Ж.-П. Сартр)» [286, с. 20]. «Конкретне буття (людини – *I. Б.*)» у світі, за В. Майхофером, з позиції філософії екзистенціалізму виходить за межі дихотомії суб'єкта та об'єкта, робить індивіда не спостерігачем, а безпосереднім учасником – «суб'єкт-об'єктом, певним індивідом у конкретному світі» [286, с. 18].

За визначенням німецького правознавця, «тільки людина здатна бажати або вимагати чогось, але не безпідставно, а лише з огляду на дані у соціальній дійсності певні констеляції інтересів і очікувань тих людей, які в життєвому світі повсякденності мають справу один з одним; беручи до уваги задану, а тим самим залишену на відкуп людині згідно її призначенням фактичну дійсність». Тим самим стверджується, що мова не може йти про сутність або єство однієї людини (або ж про існування певного порядку, що постає з буття окремо взятого індивіда). Натомість йдеться про те, що люди за їхньою суттю є завжди в «бутті-один-з-одним». Саме з людського буття як співбуття мислиться всякий порядок і право [197, с. 177-178; 286, с. 21-22].

Історичне розуміння смислу міжлюдського існування виражається у В. Майхофера за допомогою постійного звернення то до особливої «природи речей» («природи справи»²⁸) чи порядку речей, то до загального призначення людини, «природи» або «сутності» людини [286, с. 22]:

Зміст «природи речей» у розглядуваній праці В. Майхофера, як і у попередній публікації «Природа речей» (1965), розкривається як закладений у життєвих ролях та становищах (бутті-як) порядок. Однак, констатує філософ права, із звернення до людини як до конкретного Когось ще не впливає

²⁸ Переклад з нім. О. В. Стовби. До цього див.: Стовба О. В. [197, с. 80-83].

жодного порядку. Натомість останній стає видимим при «осмисленому та ціннісно-інтерпретованому аналізі всякої ситуації в цілому: життєвих відносин (правовідносин – наприклад, купівлі-продажу) чи життєвих утворень (правових утворень – наприклад, сім'ї) зі своїми щоразу *типовими констеляціями інтересів і очікувань* тих людей, які зустрічаються у подібних відносинах, живуть один з одним у подібних утвореннях тощо» [286, с. 23].

«Якщо, – веде далі правознавець, – ми беремо як вихідний пункт інтереси і відповідні очікування тих людей, які реально перебувають у світі у певній ролі (наприклад, як покупець і продавець) чи певному становищі (напр. самооборони), тобто, якщо ми вміщаємо себе щоразу (ціннісно) вихідний пункт умов самозбереження та самореалізації учасників правового процесу («зачеплених»), то нам стає ясно, що люди в подібній ролі або становищі відчують типовим чином певні події або поведінку відповідно до їх функціонального впливу на інтереси людей, одні очікування щодо яких мисляться як благо, інші – як шкода; як задоволення їхніх інтересів, виконання бажань, або як збитки інтересам, розчарування в очікуваннях» [286, с. 23].

Водночас, оскільки інтереси та очікування не є довільно вкладеними у ситуацію, але натомість виступають екзистенційними прагненнями її учасників, що перебувають у конкретному нормативному образі буття-як, то узгодження між собою цих інтересів та очікувань (нерідко взаємовиключних) є непростим завданням. Як стверджує правознавець, «існують ситуації, для яких не існує жодного рішення, при якому всі інтереси і очікування, що «знаходяться на кону» могли б бути приведені до «спільного знаменника»; ніякого компромісу: ніяка угода неможлива при конфлікті інтересів, коли «всі витрати будуть віднесені на їхній рахунок»; де будь-який компроміс виправданий лише більшою чи меншою мірою, а також немає ніякого єдино можливого, справедливого рішення щодо окремих інтересів що знаходяться на кону» [286, с. 25-26].

Суперечливість інтересів людей, неможливість вільної самореалізації індивіда, його зв'язаність певною історично-соціальною ситуацією та сама

антагоністичність світу, на думку В. Майхофера, є проявом «закинутості» людини у світ. Така закинутість є також основою для всякого права: боротьби протилежностей, спору, суперечностей інтересів та очікувань, відсутності справедливого рішення (нім. *gerechte Entscheidung*) (а відтак, необхідності вироблення нових вирішень життєвих ситуацій для уможливлення реалізації Самістю власного проєкту) [286, с. 25].

Звернення до екзистенціалістського поняття «закинутості» слугує В. Майхоферу трампліном для переходу від того, що задане «природою речей», до бажаного і людиномірного. Йдеться про загальне призначення людини змінювати світ, перетворювати його на світ, гідний людини [286, с. 20].

Згадані вище життєві ситуації, які не можуть бути (людиномірно) вирішені з огляду на природу речей, отримали у В. Майхофера, вслід за К. Ясперсом, назву «межових ситуацій». Їх вирішення, однак, може бути віднайдено лише у самій людині, у тому, що вона у процесі свого вільного та відповідального за власний проєкт історичного існування признає як співмірне людині (людиномірне, міжлюдське), а що – ні. Мається на увазі «призначення» людини – те, що у «загальному (само)визначенні людини на підставі того, що вона зі своєї соціально-історичної ситуації вкладає у поняття «людського» (гідного людини)». Фактично мова тут йде про трансцендування за межі конкретної ситуації. Такі висновки дозволяють В. Майхоферу знову повернутися у русло філософії екзистенції, прояснити динамічність людського існування і незавершеність проєкту людини.

Правознавець доходить висновку, що всяка людська ситуація для тих, хто в неї залучений, наділена подвійним значенням. По-перше, для самої людини як для певного Хтось. По-друге, – значенням для будь-якої людини, яка здійснює соціальну роль [285, с. 273]) Таке «олюднення людських відносин» у В. Майхофера здійснюється за принципом категоричного імперативу [265; 286 с. 17, 38].

Таким чином, за В. Майхофером, постійний двосторонній взаємоперехід «природи речей» та «призначення людини» дозволяє не лише фіксувати справедливе як людське «тут і зараз», але також і зберігати відкритою можливість виробити «гідний людини порядок» [286, с. 48].

Отже, природне право В. Майхофера знаходить свою основу в постійно здійснюваному міжлюдському співбутті. Воно набуває нового змісту: того, звідки накладається *начерк/ескіз історичного самовизначення людини у її відношенні до людей* [286, с. 21, 38]. Мова тут йде не про «субстанцію» тієї «історії», яка у певному суспільстві склалася як право, або ж з сформованого з неї сутнісного начерку людей, але також не історичну екзистенцію, що постійно виходить за рамки існуючого і встановленого [286, с. 48] (незв'язаного з реальним життям «прекрасного світу», утопії) [286, с. 39], але про історичне міжлюдське існування як «вірний своєму походженню і сміливо відкритий майбутньому» порядок.

До такого природного права, на думку В. Майхофера, ми звертаємося там, де «воля людини стає досить сильною, щоб, побачивши неможливість утримати минуле, вийти за рамки існуючих відносин, не просто теоретично пояснюючи або виправдовуючи, але практично їх змінюючи» [286, с. 39].

Позитивне право у В. Майхофера відображає «добре старе минуле», збереження історично сформованих відносин, відхід від яких та їхнє переосмислення є завданням природного права [286, с. 39-40].

У «Природному праві як екзистенційному праві» дослідник вперше ставить питання про взаємовідносини порядку як «природного», фактично справедливого, такого, що виникає з природи речей та індивідуального рішення як «розумного», життєво справедливого відповідно. На цьому етапі творчості правознавця поняття «природи людини», яке поки лише побічно піднімалося, отримує самостійне висвітлення. Екзистенційне право тепер мислиться з діалектики «природи речей» і «призначення людини». Останнє покладає на «розумну» людину завдання не лише «зробити значимим» дане з

природи речей повинне, але і «змінити», «удосконалити» його, «зробити більш гідним людини і надати йому життєвої цінності».

В. Майхофер творчо переосмислює природне право і замість того, щоб розуміти його як якусь «вищу ідею» чи закладену у суцюзму «природу речей», він розуміє його як право екзистенційне. Таке право виникає з діалектичної єдності природи соціальних ролей та загального «призначення» людини. З названої єдності виводиться поведінка людини у сингулярних життєвих ситуаціях. Це відбувається у постійно здійснюваному міжлюдському співіснуванні.

З наведеного вище можна побачити, що праворозуміння В. Майхофера пройшло два етапи змістової еволюції. Перший, «екзистенціально-соціологічний» етап творчості філософа права (1954-1963 рр.), пов'язаний із визначенням філософом справжності людського існування через поняття соціального образу – «начерку», що історично виникає, існує, змінюється і зникає зі смислових взаємозв'язків соціального світу. Право на цьому етапі розуміється як узагальнення тієї повинної поведінки, яка за допомогою «золотого правила» та категоричного імперативу щоразу наново підноситься до рангу поведінкового закону. При цьому, така поведінка є такою, що дана з соціально-рольової природи речей.

На другому, «екзистенціально-кантіанському», етапі (після виходу публікації «Природне право як екзистенційне право» (1963)) завдання «служувати начерком» справжності людського буття переноситься з природи речей на спільну для всіх людей, їх розумну природу. Від цього часу в концепції В. Майхофера відбувається зміна онтологічної установки на деонтологічну. На цьому етапі міра екзистенційного права – гетерономні вимоги, задані соціальною дійсністю, – замінюється на вимогу суб'єктивної розумності. Відтак право набуває нового змісту: воно інтерпретується як виводиме з природи людини її призначення. Останнє за В. Махофером полягає в тому, щоби змінювати усталені соціокультурні порядки відповідно до власного уявлення про справедливість.

Висновки до Розділу 2

Екзистенційне природне право В. Майхофера розкривається як діалектична єдність «природи речей» (як природи соціальних ролей і становищ людини) та «природи людини».

Протягом тривалого часу В. Майхофер трактує «природу речей» соціально-філософськи як таку, що нерозривно пов'язана з між-людським існуванням, із соціальною ко-екзистенцією. Однак у праці «Природне право як екзистенційне право» (1963), прослідковується зміна цієї соціологічної тенденції. «Призначення людини» трактується В. Майхофером як спільне для усіх людей прагнення здійснити свій індивідуальний проєкт, «мати ціллію самого себе», а відтак, приймати життєво справедливі (розумні) рішення для створення гідного людини порядку.

За такої інтерпретації категорій, запозичених із соціології, В. Майхофер досягає значного результату: він не лише не перетворює власну концепцію на позитивістську, але й створює підґрунтя для «конкретного природного права». Останнє характеризується водночас як об'єктивністю, так і гнучкістю щодо панівних у різні історичні періоди суспільних уявлень про призначення та сутність людини.

Розвідка «Природне право як екзистенційне право» повертає провідну лінію майхоферівської концепції у бік філософії екзистенції. Однак звернення В. Майхофера до категоричного імперативу та обґрунтування нового змісту «розумності» індивіда ускладнюють розуміння розглядуваної концепції. Згадані звернення та обґрунтування схиляють останню в бік ідеалізму. Відтак виникають сумніви щодо стабільності того онтологічного підґрунтя, яке первинно було закладено у концепції німецького правознавця.

Майхофер переосмислює кантівський категоричний імператив двома способами:

1) як засіб перевірки на «правильність» (нім. *richtigkeit*) виведеного з соціальної природи речей повинного;

2) при обґрунтуванні міжлюдського порядку як такого, що віднаходить себе у свідомості всякого розумного індивіда, вміщеного у типову соціальну роль.

При цьому, особливо суттєво що, звернення до типових деонтологічних конструкцій має наслідком втрату майхоферівським підходом свого онтологічного статусу.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНЕ І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ВЕРНЕРА МАЙХОФЕРА

3.1. Проблеми оцінювання концепції Вернера Майхофера у західноєвропейській філософській юриспруденції

Представлення Вернером Майхофером екзистенціалістсько забарвленого буття людини у праві породило хвилю обговорень у філософсько-правовому дискурсі другої половини ХХ століття. Поєднання екзистенціалістської філософії з соціальною, актуалізація методологічного апарату М. Гайдеггера, з одного боку, та І. Канта і дослідницьких підходів Г. Радбруха, – з іншого, розроблення правової концепції на базі екзистенціалізму стали поживою для активного наукового діалогу. Такий діалог вівся як у рамках оцінки «адекватності» окремих вихідних методологічних позицій Майхофера, так і в напрямі перевірки на відповідність його підходу філософії екзистенції.

Починаючи з кінця 60-х років минулого сторіччя, в зарубіжній науковій літературі та правознавстві коментування правових поглядів В. Майхофера здійснювалось такими науковцями як Аллесандро Баратта [233], Гюнтер Дукс [244], Зай Ву Шим [303], Артур Кауфманн [48; 269; 271], Софі Лойдольт [280], Вільям Люйпен [282], Пану Мінкінен [290], Йоганес Тиссен [311], Александр Голлербах [259], Мартін Хохгут [258], Герхард Шпренгер [305-307] та ін. Окремі коментарі названих авторів мають важливе значення для розуміння філософсько-правового підходу В. Майхофера.

Артур Кауфманн (Artur Kaufmann, 1923–2001 pp.) – видатний німецький філософ і правознавець, який зосереджував свої дослідження на темах філософії права та соціальної філософії, а також піднімав питання сутності права, його історичності та способів інтерпретації на фоні міжлюдського існування. До поглядів В. Майхофера філософ звертається, зокрема, у публікації «Онтологічна структура права» 1962 року, приділяючи аналізу його

концепції декілька сторінок. Ідеї Майхофера аналізуються в контексті розгляду онтологічної структури права під час висвітлення А. Кауфманном власного розуміння поняття онтологічної диференціації та основних питань фундаментальної та регіональної онтологій.

Загалом, звернення до ідей В. Майхофера, на нашу думку, слугує А. Кауфманну потрійним чином. Так, на їх основі правознавець: (1) демонструє наслідки невірної, на його переконання, формулювання онтологічного запитання; (2) наводить аргументи на користь власного розуміння онтологічної структури права, протиставляючи його методології М. Гайдеггера та (3) акцентує увагу на результативності підходу до обґрунтування сутності права через дослідження людської природи.

А. Кауфманн вважає основною структурою суцього дихотомію сутності та існування, яку він називає онтологічною відмінністю (диференціацією). Підставою для цього стає те, що означена відмінність впливає на суще саме в його бутті [48; 269, с. 485, 487]. Таким чином, за А. Кауфманном, онтологічно плідною є лише різниця між сутністю та існуванням (*Essenz und Existenz*; те саме: *Wesen und Dasein*), але не між буттям та сущим (*Sein und Seiendem*), як це стверджував М. Гайдеггер. Такі висновки щодо суті фундаментальної онтології дозволяють А. Кауфманну прояснити зміст всякої регіональної онтології. Питання регіональної онтології (тут – правової онтології) має звучати таким чином: «як право бере участь в бутті, як воно конституційовано щодо буття, яка модальність буття, через яку воно пов'язане з іншим сущим, у т.ч. з людиною, мораллю, звичаєм, релігією – частково подібне, частково відмінне (аналогія буття / *analogia entis*). Коротко кажучи: що таке право за своєю онтологічною структурою, своєю «сутністю»?» [269, с. 489].

Вищенаведені висновки автор перевіряє на концепції Вернера Майхофера, а саме на його модифікації гайдеггерівського питання фундаментальної онтології «Чому взагалі існує суще, а не, навпаки, Ніщо?» у питання регіональної онтології: «Чому взагалі існує право, а не, навпаки, Ніщо?». А. Кауфманн стверджує, що таке запитання В. Майхофера є

помилковим із позиції як самого А. Кауфманна, так і методологічного підходу М. Гайдеггера.

А. Кауфманн доходить висновку, що при дихотомії сутності та існування помилка В. Майхофера полягає власне у способі постановки онтологічного питання. Філософ права вважає, що питання про те, чому взагалі існує будь-яке суще, є відмінним від питання про те, чому існує саме те чи інше суще. Перше запитання, на переконання А. Кауфманна, справді спрямоване на буття взагалі, бо «буття є основою всього суцього» [269, с. 490]. Друге питання, з іншого боку, не обов'язково веде до буття конкретного суцього, оскільки його найбезпосередніша причина може лежати в іншому суцюзі [269, с. 490]. Таким чином, за Кауфманном, майхоферівський пошук буття одного суцього через інше суще (що у випадку В. Майхофера є пошуком буття права у соціальній природі людського існування), не є виправданим. Результатом такого запитання може бути прояснення буття людини, але не права.

Однак А. Кауфманн допускає, що через аналогію буття між людиною і правом дещо може бути сказано про соціальну природу права, про буття права. У цьому ракурсі мова дійсно йде про онтологічно-правові твердження. Однак про онтологію у такому випадку можна вести мову лише у тому випадку, коли запитання про природу суцього та його причини здійснюється в «постійному погляді та з огляду на саме буття» [269, с. 487, 492].

Майхоферівський підхід як метод юридичної онтології цілком може бути виправданий ідеєю *analogia entis*; за яким сутність права фактично можна визначити шляхом порівняння зі способом існування людини. Якщо ж брати до уваги гайдеггерівське розрізнення онтичного та онтологічного, то, як стверджує А. Кауфманн, майхоферівське пояснення способу буття права зі способу буття людини, тобто визначення одного суцього з іншого суцього, є онтикою, але не онтологією.

Таким чином, А. Кауфманн схвально оцінює майхоферівський підхід до пошуку сутності права у соціальній природі людини та вбачає перспективи онтологічного запитання у цьому напрямку. Однак таке запитання

можливо лише у тому випадку, якщо В. Майхофер відмовиться від фундаментальної онтології у її гайдеггерівській інтерпретації. Подібні висновки робить також О. В. Стовба. Здійснюючи аналіз ідей В. Майхофера крізь призму поглядів його коментаторів, український філософ права доходить висновку, що «основний закид А. Кауфманна на адресу В. Майхофера чисто методологічний» [197, с. 189]. Правознавець стверджує, що В. Майхофер «відкочується від фундаментальної онтології М. Гайдеггера до регіональної онтології Е. Гуссерля [...] у зв'язку з чим втрачається весь заявлений пафос онтологічного обґрунтування права, оскільки будь-яка регіональна онтологія сягає корінням свідомості феноменолога» [197, с. 189]. А. Кауфманн не дає цілісного аналізу майхоферівської концепції, а лише оцінює її (за статтею «Право і буття», 1954) з позиції методології для обґрунтування власного праворозуміння. У цьому ж контексті науковець схвально ставиться до змістового наповнення Майхофером концепту буття-як. За словами А. Кауфманна, справжня цінність ідей Майхофера полягає в тому, що він наголошує на рівнозначності соціального буття-як та індивідуального буття Самістю, протиставляючи обидва способи буття однобічності філософії існування [269, с. 490]. Однак звернення до названого екзистенціалу здійснюється Кауфманном також з методологічних причин – для прояснення першопричини одного суцього (права) у іншому (соціальній природі людини). Відтак, означений екзистенціал стає необхідним для посилення кауфманнівської аргументації плідності онтологічної диференціації у структурі пояснення суцього.

У статті «Право і раціональність. Думки при перечитуванні творів Вернера Майхофера», опублікованій 1988 року у ювілейному виданні з нагоди 70-річчя видатного екзистенціаліста права, А. Кауфманн концентрує увагу на понятті раціональності у праві. Він стверджує, що В. Майхофер розрізняє два аспекти останньої: з одного боку, «формальну» раціональність понять та установлень, яка передусім підтримується *аналітичною* теорією права. З іншого боку – йдеться про «матеріальну» раціональність, раціональність

інститутів і норм, а також інтерсуб'єктивність фактичних припущень і висновків, що належать до сфери *критичної* теорії права. Перший із названих видів раціональності передбачає аналіз норм та фактів з перспективи їхніх «об'єктивних» якостей, їхньої «придатності» (раціональність доцільності, «Zweckrationalität»). Матеріальна ж, ціннісна раціональність («Wertrationalität»), своєю чергою, передбачає суб'єктивну оцінку таких норм та фактів та встановлення їхньої корисності чи шкідливості у кожній наступній ситуації вибору. За А. Кауфманном, для В. Майхофера ціннісна раціональність стоїть нарівні з раціональністю доцільності. У той же час, А. Кауфманн вбачає за можливе заперечити В. Майхоферу у цій частині: на його думку, проблематичність майхоферівської моделі полягає як у тому, що у ній неможливо чітко відокремити рівень буття від рівня цінності, так і у тому, що у майхоферівському розумінні справедливості неможливо встановити взаємні зв'язки формальної та матеріальної раціональності [271, с. 18-28]. Разом з цим, Кауфманн повертається до власного способу інтерпретації способу існування права і його змісту та оцінює погляди В. Майхофера на предмет їх відповідності авторському праворозумінню.

Загалом, зауваження А. Кауфманна щодо концепції В. Майхофера носять методологічний характер та у своїй суті є виправданими та доволі серйозно обґрунтованими. З огляду на це слід погодитися з висновками цього філософа права щодо слабких місць філософії права В. Майхофера. У той же час допускаємо можливість послаблення радикальності окремих висловлювань А. Кауфманна щодо оцінки майхоферівської інтерпретації раціональності. Адже така оцінка дається з позиції аналітичної та критичної теорії права, які є далекими як від постановки онтологічних питань, так і екзистенціалізму загалом.

Італійський правознавець Аллесандро Баратта (Alessandro Baratta) у статті «Природа речей і природне право» [233] присвячує значну увагу аналізу «конкретного природного права» В. Майхофера. Баратта наводить власні аргументи щодо недоліків обґрунтування німецьким філософом права поняття

природи речей та зв'язку ідей Майхофера з категоричним імперативом. Матеріалом для критичного дослідження стають доповідь В. Майхофера, виголошена на Конгресі філософів права в Саарбрюккені в 1958 році, його докторська дисертація «Право і буття» та монографія «Про сенс людського порядку» [233, с. 134].

Автор стверджує, що В. Майхофер пропонує найбільш сміливу і спірну спробу розробки вчення про природу речей у Німеччині; «він йде навіть настільки далеко, що виводить з нього «конкретне природне право»» [233, с. 134]. А. Баратта наголошує на проблематичності такого підходу В. Майхофера, що на його думку, полягає у: 1) віддаленні В. Майхофера від культурологічної та філософської термінології Г. Радбруха, невірне трактування вчення останнього; 2) обґрунтуванні В. Майхофером міжлюдського порядку у дусі неокантіанства. Йдеться про порядок, що виявляє себе у свідомості всякого «розумного» індивіда, вміщеного у типову соціальну роль і з горизонту якої такий індивід формує нове або утверджує існуюче правило поведінки; 3) відмінності філософії В. Майхофера від феноменологічного підходу. Зокрема, йдеться про відмінності від концепції «сутностей», з яких феноменологічна правова доктрина утворила мережу апіорних правовідносин. Дослідник звертає увагу на те, що у В. Майхофера мова йде про екзистенціалістсько трактовану реальність, про історичні міжлюдські відносини. Натомість метод феноменологічної редукції, своєю чергою, передбачає сутнісно-смісловий погляд на річ. Останній, за визначенням Баратти, допускає заперечення історичності, перетворює згадані відносини на «чисті сутності»; 4) доречність окремих посилань Майхофера на М. Гайдеггера. На думку Баратти, таке посилення проблематизується у контексті труднощів, пов'язаних зі спробою Майхофера розвинути правову та соціальну теорію з філософії свого видатного попередника. За переконанням А. Баратти, власне перехід від суто феноменологічно-онтологічного рівня до антропологічного дозволив виробити В. Майхоферу етику, однак водночас і

віддалив його від духу та цілей філософії Гуссерля та Гайдеггера [233, с. 134, 139-141].

Основною підставою для критики В. Майхофера дослідник вважає те, що майхоферівське природно-правове вчення не вибудувалося у повноцінну і самостійну теорію. Неспроможність онтологічного обґрунтування права німецьким правознавцем невідворотно прив'язала його до того принципу, який заперечується самим В. Майхофером – до принципу кантіанської етики (навіть у його екзистенціалістській інтерпретації) [233, с. 136]. З метою аргументування власних закидів, А. Баратта звертається до аналізу поняття природи речей, екзистенціалу буття-як та історичності людського буття у їх майхоферівській інтерпретації.

Головною підставою для критики Майхофера А. Бараттою стає майхоферівське твердження про те, що повинне можна вивести з буття, а цінність – з речі [233, с. 139]. Розуміння природи речей як культурного становища справ (не природного чи божественного, а «рукотворного» порядку у світі, який виявляється у взаємності соціальних ролей), передбачає поєднання об'єктивності соціального порядку й водночас його автономії. А. Баратта зазначає про складність такого поєднання і, тим більше, складність обґрунтування на цій основі нормативності, яка при цьому не допускає суб'єктивної інтерпретації. На переконання італійського правознавця, це можливо лише одним із двох шляхів: повернення або до гетерономії божественного порядку, або до гетерономії кантівського категоричного імперативу. У такому ключі майхоферівський порядок, який є узагальненням результатів пошуку права у життєвій ситуації індивідом, вміщеним у типову соціальну роль, є вираженням моралі в її кантівській інтерпретації [233, 138-139, 142-151].

Підтвердженням своїх висновків А. Баратта бачить використане В. Майхофером поняття «розумності». Правознавець стверджує, що з цим поняттям В. Майхофер вводить в онтологічну структуру права принцип її нормативності ззовні (цим же ж спростовує свої висновки щодо виведення

права з буття). В. Майхофер обґрунтовує нормативний принцип природи речей не з об'єктивності онтологічних структур буття-як, але з універсальності типових ролей, яка щоразу наново відкривається індивідом під час його переходу з буття Самістю у буття-як. Майхоферівське буття Самості в міжлюдському світі реалізується як буття-як, таким чином індивід усвідомлює не специфіку свого самобуття, а «раціональну суб'єктивність «самого у собі», тобто універсальність ноуменального Я» [233, с. 145]. Така універсальність не є абстрактною (як у Канта), але конкретною універсальністю типових ролей – не Его як таке, а батька як такого, лікаря як такого і т.д.. На місце кантівського універсального морального закону ставляться універсальні типові ролі. «Онтологічно-екзистенціальна теорія «природи речей» таким чином стає «конкретним природним правом» не завдяки власним заслугам, а завдяки тому раціоналістичному елементу, що його В. Майхофер бере від І. Канта» [233, с. 145]. У своїй розумності індивід знаходить можливість проживати свою екзистенційну ситуацію таким чином, щоб його уподобання та очікування зберігали надіндивідуальний характер відповідності конкретному природному праву. Останнє виражається таким чином, що втілення іманентної нормативності за природою речей наближається до права розуму [233, с. 146].

Свій умовивід про універсальність повинного, виведеного з конкретних ситуацій, А. Баратта обґрунтовує також тим, що майхоферівське повинне віднаходиться у неісторичних умовах. Буття Самістю, переходячи межі індивідуального, віднаходить себе у конкретній соціальній ролі. Об'єктивність останньої виходить за межі суб'єктивного пережиття ситуації і виражається у типовості. Така у В. Майхофера, вслід за Ніцше, постає як «вічне повернення того ж самого» [233, с. 134, 140-141]. Історичність життєвої ситуації стикається з «історичною безумовністю» правила, що постає з типової соціальної ролі. Індивід «у собі» заново відкриває своє буття-як, тобто конкретне, пов'язане з унікальністю ситуації, і водночас нормативне значення останньої. Саме з цього складається «історична безумовність правила,

виведеного з природи речі, незалежно від історичності самої «речі» [233, с. 144].

Це ж дає А. Баратті підстави стверджувати, що В. Майхоферу не вдається заснувати нормативну природу речей у життєвій ситуації. Майхофер розглядає її попередньо сформованій і тому абстрактній об'єктивності, а не в конкретному моменті її виникнення, тобто в тому акті, який її створює.

А. Баратта вважає, що незважаючи на здійснену В. Майхофером вагому спробу онтологічного обґрунтування права, йому не вдається побачити цінність у конкретній об'єктивності міжлюдських відносин. Італійський філософ права стверджує, що замість того, щоб шукати цінність в конкретності волі емпіричного суб'єкта, В. Майхофер намагається знайти її в його абстрактній раціональності – переходить до ноуменального Я, до раціональності суб'єкта «у собі». Остання є тим *tertium*²⁹, який знаходиться як поза життєвою ситуацією, так і поза дією конкретного суб'єкта. Таким чином зв'язок життєвої ситуації з діянням індивіда щодо прийняття (правового) рішення переривається. Повинне віднаходиться як суб'єктивно осмислена необхідна поведінка, яку заново відкриває емпіричний суб'єкт, діючи відповідно до своєї вродженої універсальності [233, с. 142, 151].

Згідно з Бараттою, теорія В. Майхофера вводить розрізнення кантівського походження між актом волі та моральною універсальністю, між конкретним суб'єктом і суб'єктом «як таким», а нормативний принцип природи речі виноситься за межі самої речі. У такому розумінні, за А. Бараттою, «онтологія» Майхофера в основному є ще більш неокантіанською, ніж підхід неокантіанця Радбруха, до якого звертається Майхофер [233, с. 151].

Фундаментальні філософсько-правові результати на основі майхоферівської методології, на переконання Баратти, могли б бути досягнуті у тому випадку, якщо б вони узгоджувалися з основною тезою італійського юридично-філософського суб'єктивізму та з правовою феноменологією як філософією правового досвіду.

²⁹ Лат. – третій.

Таким чином А. Баратта доходить висновків, що В. Майхофер, вибираючи між об'єктивною та суб'єктивною (в розумінні кантіанського суб'єктивізму) трансцендентністю правила, обирає все ж таки другий варіант. Цим же він відмовляється від онтологічно-екзистенціальних передумов філософствування. Італійський автор стверджує, що В. Майхофер перетворив абстрактну універсальність кантівської моралі на екзистенціальну конкретність «ситуації», на «роль». Така двоїстість «конкретного природного закону», який коливається між об'єктивною та суб'єктивною трансцендентністю норми потребувала вагомого аргументування, якого, на переконання А. Баратти, В. Майхофер не спромігся надати. В. Майхофер не в змозі обґрунтувати нормативність принципу природи речі в самій речі, тобто в об'єктивності онтологічних структур буття-як; натомість він бачить їх у суб'єктивності, у тому, що емпіричний суб'єкт, діючи відповідно до своєї вродженої універсальності, заново відкриває норму. Такою є раціональна суб'єктивність «у собі», яка згідно з Бараттою, проявляється у Майхофера в тих випадках, коли індивід, вміщений у конкретну життєву ситуацію, стикається з універсальністю типових ролей.

Введення в онтологічно-екзистенціалістську теорію природи речей раціоналістичного елементу наближає до розриву заявлене В. Майхофером поєднання буття Самістю та буття-як. Повинне постає не як виведене з конкретної соціальної ситуації, але як заново відкрите з *типової* соціальної ролі. Останнє має наслідком висновок Баратти про ізольованість типових ролей та універсальність закладеного у них повинного. Така оцінка А. Бараттою майхоферівського способу інтерпретації категоричного імперативу, на наше переконання, доволі точно відображає ситуацію, у якій опинилася філософсько-правова думка В. Майхофера. Однак, як видається, італійським філософом не до кінця враховується специфіка використання Майхофером категоричного імперативу. Як влучно підмітив А. Баратта, у Майхофера йдеться про можливість перевірки відповідності закладеної у природі речей повинної поведінки тому закону поведінки, який є загальним

для кожного в такій ролі. Однак, на наше переконання, прикметно, що тут нічого не говориться про наслідки гіпотетично виявленої невідповідності. В. Майхофер не передбачає можливості відступити від даного з природи речей повинного. Саме ця обставина, принаймні на зазначеному етапі творчості В. Майхофера, залишає за концепцією цього правознавця статус онтологічної.

Вбачаємо за можливе погодитися з Бараттою у тому, що В. Майхофер більшою мірою веде мову про виведення повинного з соціальних ролей, а не з конкретних ситуацій. Принаймні це не заперечується і самим Майхофером: власне ролі мають своєю структурою буття, смисл, цінність та повинне. Однак з аналізу майхоферівського підходу до пояснення суті цих складових очевидно, що тут мова йде не про ізольовані ролі, але про їх постійну реалізацію в сингулярних ситуаціях. Таким чином відбувається щоразу нове поєднання типового та унікального, неісторичного та історичного, з якого і виводиться правове повинне. Останнє є результатом аналізу смислу життєвої ситуації в цілому, а не окремо взятих ролей. Детальні пояснення щодо цього робляться В. Майхофером у статті «Природне право як екзистенційне право» (1963) яка, однак, не стала предметом дослідження Баратти.

А. Баратта дав найбільш розлогий коментар майхоферівського розуміння «природи речей», нормативності типових соціальних ролей у конкретних ситуаціях та вибудованого на такій основі міжлюдського (право)порядку в дусі неокантіанства. Правознавець також: 1) висвітлив взаємозв'язки ідей цього правознавця з напрацюваннями Г. Радбруха, Е. Вольфа, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, Ф. Ніцше та інших; 2) надав поглиблене роз'яснення окремих засадничих компонентів майхоферівської концепції: «природи речей», зв'язків онтологічного і антропологічного, «історичності» існування буття-як та нормативності людського порядку та 3) провів порівняння майхоферівського вчення з правовою феноменологією.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує розширене пояснення А. Бараттою 1) поняття «культурного становища справ» як рукотворного порядку (що також стало підставою для критики А. Бараттою

майхоферівського розуміння «природного» і «культурного». Це дозволило А. Баратті навести суттєві аргументи на користь зв'язку майхоферівської філософії права з деонтолого-правовими підходами), а також 2) розуміння В. Майхофером порядку як «локалізації». Порядок виникає не стільки між різними пов'язаними істотами, скільки через *фактичне* існування суб'єкта. «Порядок» розглядається як «розташування», як «ситуація», «поміщення» суб'єкта на його місце (роль), в об'єктивність, яка виходить за межі суб'єктивної «ситуації» і яка відображається у типології взаємних ролей [233, с. 141, 141, 145].

Німецький правознавець, професор філософії університету Бонна Герхард Шпренгер (Gerhard Sprenger) зосереджує власні дослідження на феноменології, філософії права, політичній філософії та фундаментальній онтології. У ракурсі власного наукового інтересу, Г. Шпренгер розглядає екзистенціально-онтологічний підхід В. Майхофера у контексті його порівняння з фундаментальною онтологією М. Гайдеггера. Міркування правознавця щодо вищесказаного знаходимо у статтях «Про місце права в фундаментальній онтології Мартіна Гайдеггера» (1988) та «Справедливість життєвого світу. Екзистенціально-онтологічний підхід Вернера Майхофера» (2010). Г. Шпренгер наводить загальний виклад екзистенціалістського праворозуміння В. Майхофера та дає короткий огляд більшості його публікацій.

У першій з названих публікацій філософ права наводить майхоферівські аргументи щодо: 1) справжності буття-у-праві та 2) помилковості позиції М. Гайдеггера, який, за переконанням В. Майхофера, не враховує «задану початковість права» у людському бутті [228, с. 27; 307], відносить його до несправжнього, повсякденного буття-з (нім. *Mitsein*) [228, с. 25-26].

Г. Шпренгер акцентує увагу на тому, що розвідки німецького правознавця є першою, але не єдиною спробою вирішити основну проблему, яку традиційне праворозуміння від самого початку зустрічає у мисленні М. Гайдеггера. У намаганнях використати гайдеггерівський фундаментально-

онтологічний підхід у проясненні правового буття, філософи права стикалися з тим, що у М. Гайдеггера право віднесено у до сфери несправжнього існування. Представлення права як справжнього існування, як вважає Г. Шпренгер, досягається В. Майхофером шляхом введення особливого екзистенціалу (буття-як), який переймає на себе «роль» гайдеггерівського справжнього буття-з [228, с. 28].

У «Справедливості життєвого світу...» автор звертається до ідей В. Майхофера та: 1) згадує про запозичення гайдеггерівського онтологічного підходу В. Майхофером для дослідження буттєвого устрою права та використання аналітики буття-у-світі для прояснення буття-у-праві [305, с. 35, 37-38]; 2) звертає увагу на відмінність праворозуміння В. Майхофера та М. Гайдеггера у тому, що: а) майхоферівський «Інший» береться не як те, чим він є у власному бутті-у-світі, (як у М. Гайдеггера), але як те, чим він є у взаємозв'язках спільного світу та б) «турбота», яка у М. Гайдеггера позначає, зокрема, «характер буття у взаємодії з буттям-з» праві [305, с. 46], береться останнім лише у розумінні турботи про можливість бути собою. У той же час, майхоферівське буття-як розуміє людину у її бутті з іншими як таку, «чим» вона для них є (тут у розумінні: яку соціальну роль людина відіграє) праві [305, с. 46-47].

У розглядуваній статті Г. Шпренгер розкриває основні положення майхоферівських публікацій з перспективи окремих суттєвих складових його концепції: буття-як, «зміст» людського порядку, регіональної онтології, «природи речей» тощо. Г. Шпренгер акцентує увагу на відмінності підходу Майхофера від позиції М. Гайдеггера щодо місця права у людському бутті.

Загалом, Г. Шпренгер ідентифікує підхід В. Майхофера як відхід від тієї філософії права, яка розглядає право як щось об'єктивне та незмінне. Правознавець наголошує на тому, що дослідження В. Майхофера надають актуальності тим вискакуванням Гайдеггера, які можуть бути розцінені як філософсько-правові праві [305, с. 60]. При цьому, за Г. Шпренгером, концепція «буття-як» зберігає своє значення не лише у тому випадку, коли

вона розглядається як необхідне «завершення» гайдеггерівського буття-з. Філософ права також зазначає, що мисленнєве віднесення буття-як до буття-з є одним з двох найбільш суттєвих зауважень до В. Майхофера, які викликають постійні дискусії. Другий закид стосується того, що змістовно буття-у-праві не є достатнім чином відмежованим від загального соціального буття (нім. Sozial-Sein). За переконанням науковця названі зауваження жодним чином не применшують заслугу В. Майхофера щодо того, що він на несприятливій для цього філософії існування спромігся розробити цілісну філософсько-правову концепцію.

Виділені Г. Шпренгером проблемні місця у філософії права В. Майхофера є такими ж як і ті, що їх називають інші дослідники творчості Майхофера, передусім уже згадані нами А. Голлербах та С. Лойдольт. Це дозволяє переконатися у справедливості цих критичних зауважень, незважаючи на те, що сам Г. Шпренгер висловлюється з приводу цього доволі обмежено.

Одні з найновіших інтерпретацій філософії права В. Майхофера наведені у матеріалах колоквиуму, присвяченому святкуванню його 90-річчя цього видатного філософа права. У рамках згаданого колоквиуму німецький вчений-юрист Александр Голлербах (Alexander Hollerbach), який спеціалізується на державному церковному праві та філософії права, дав розлогий коментар щодо творчості В. Майхофера. У контексті філософсько-правової проблематики дослідник аналізує майхоферівську кваліфікаційну роботу на здобуття наукового ступеня доктора наук «Право і буття. Прологомени до правової онтології» (1954), вступну лекцію «Про зміст людського порядку» (опублікована у 1956 році) та коментарі В. Майхофера до ідей Е. Вольфа.

«Право і буття» В. Майхофера А. Голлербах характеризує як продовження гайдеггерівської філософії у напрямку правової та соціальної філософії. Цей напрям, на переконання Голлербаха, пов'язаний із таким змістовним наповненням «буття-як», яке виключає можливість інтерпретації цього екзистенціалу у дусі екзистенціалізму. (Згадаймо при цьому також і критичне коментування Й. Тиссена, який вбачав у концепції В. Майхофера

складності з обґрунтуванням буття-як в рамках однобічно індивідуалістичного екзистенціалістського підходу) [311, с. 329-330].

У той же час, у своїй спробі В. Майхофер не лише не досягнув усіх можливостей гайдеггерівської філософії, але і сама ця спроба, на переконання А. Голлербаха, містить в собі суперечності. Ці суперечності він вбачає у такому:

1) В. Майхофер не дає оцінку тим висловлюванням М. Гайдеггера, особливо наведеним у його «Листі про гуманізм», у яких мова йде безпосередньо про право;

2) Майхофер не приділяє належної уваги аналізу гайдеггерівського «буття-з» при проясненні людського співіснування. Саме цей екзистенціал, на переконання А. Голлербаха, міг би слугувати об'єднуювальною ланкою з аналітикою сьогобутності М. Гайдеггера: «чи не передує «буття-з» як основоположне вираження безпосереднього співіснування людей перед всякою диференціацією у визначені зі світу ролі буття-як?»;

3) В. Майхофер не дає відповіді на запитання: (1) яким чином правова цінність міжлюдських зв'язків у бутті-як співвідноситься з їх іншими видами цінностей, (2) чи взагалі можна вести мову про природу таких зв'язків, які виникли історично або створені правом та (3) яким чином співвідноситься майхоферівське «інституційне природне право» з інституційним правовим мисленням, наприклад, з концептом «конкретного порядку» К. Шмітта? [259, с. 23].

Майхоферівську лекцію «Про зміст людського порядку» А. Голлербах називає маніфестом основ соціальної філософії з ухилом у правову філософію. У цьому виступі В. Майхофер підсилив власну аргументацію з «Права і буття» і надав подальшого розвитку власному вченню про структури буття-як [259, с. 26].

Серед коментарів В. Майхофера до праць Е. Вольфа А. Голлербах виділяє ті, як присвячені філософській інтерпретації природного права, його відділенню від політичного та, особливо, теологічного юснатуралістичних

вчень, а також ті, у яких німецький філософ права відмежовує себе від філософських ідей Е. Вольфа [259, с. 27-29].

Критичні застереження Голлербаха до напрацювань Майхофера видаються обґрунтованими остільки, оскільки вказують на певні недоліки або прогалини в аргументації ідей Майхофера. Однак, оцінка адекватності цих зауважень залежить від контексту та точки зору, з якої коментуються ідеї В. Майхофера. Вагомими, на наше переконання, є наступні з вищенаведених закидів: 1) Майхофер не проводить розмежування між правовим буттям та іншими видами буття та 2) недостатньо роз'яснені зв'язки «культурного» і «природного». Щодо останнього, то проблема майхоферівського розмежування незмінних даностей з природи і історично мінливих тенденцій культури у праві детально розкрита С. Лойдольт.

Якщо ж аналізувати ступінь відповідності концепції буття-як В. Майхофера гайдеггерівській системі екзистенціалів (і загалом узгодженість його поглядів із філософією М. Гайдеггера), то, безсумнівно, можна стверджувати, що висновок Голлербаха про те, що В. Майхофер виходить за рамки гайдеггерівського філософствування, є слушним. Однак це не применшує заслуги Майхофера у розробленні нового екзистенціалу. Особливо ж – з огляду на те, що його спосіб прояснення зв'язків індивідуального і соціального є послідовним та аргументованим.

Важливий внесок у дослідження творчості В. Майхофера внесла сучасна професорка практичної філософії Дармштадтського технічного університету в Німеччині – представниця феноменологічного напрямку у філософських дослідженнях Софі Лойдольт (Sophie Loidolt).

У книзі «Вступ до феноменології права: історично-систематичне викладання» (2010) авторка присвячує окремий підрозділ висвітленню видозміни гайдеггерівської феноменології права у поглядах В. Майхофера. Коментування здійснюється дослідницею з огляду на майхоферівські ідеї, висловлені у «Праві і бутті».

Філософія у нейтрально-описовий спосіб: 1) прояснює концептуальні напрацювання М. Гайдеггера як феноменологічний та онтологічний вихідний пункт у поглядах В. Майхофера та наголошує на відмінностях у підходах В. Майхофера та М. Гайдеггера до розроблення феноменологічної теорії права; 2) розглядає можливість розроблення правової онтології на основі егоцентристської екзистенціальної філософії; 3) аналізує концепт буття-як як «справжнього масового існування» (нім. «*eigentliches Man*») [280, с. 207]; 3) висвітлює загальні риси майхоферівської регіональної онтології та 4) називає основні причини звернення В. Майхофера до екзистенціальної діалектики буття Самості та буття-як [280, с. 202-214].

С. Лойдольт з позицій філософа-феноменолога: 1) критично розглядає майхоферівський підхід до визначення культурної і природної складових соціальних ролей, а також їхнього взаємозв'язку з правом. Дослідниця застерігає від обґрунтування культурної зумовленості соціальних ролей через їх представлення як «заданих» природою призводить. Це, на переконання авторки, призводить до зведення мінливого, заданого історично-соціальними умовами «культурного» у ранг недоторканого «природного». Така «надмірна підвладність природним законам» недопустима у правознавчому дослідженні, оскільки може призвести до підтримання стереотипів (як приклад науковиця називає гендерні) та дискримінації та 2) піднімає питання про те, чи буття-як можливе виключно як правове буття. (Друге критичне зауваження С. Лойдольт не отримує розгорнутого обґрунтування).

Авторка звертається до аналізу буття Самості в Бутті-як. Вона стверджує, що останнє у спрощеному вигляді можна вважати базовим соціологічним спостереженням. Попри це, В. Майхофером вони пояснюються як «правова онтологічна основоструктура» [280, с. 212]. Софі Лойдольт вважає, що в окремих висловлюваннях В. Майхофера відкривається феноменологічно-правова проблема використання конструкції «заданості» (нім. «*Vorgegebenheit*») [280, с. 212]. Як приклад вона цитує: «завжди існують певні рольові моделі, з яких я в процесі свого самостворення можу частково

вибирати, і в які я частково ввійшов *«народившись» у певній суспільній позиції»* та *«уже з народження мені задані певні ролі, у які я «вріс» [...]»* (курсив тут і вище мій – *I. Б.*). Своє зауваження В. Майхоферу С. Лойдольт пояснює наступним чином: *«Соціальні форми завжди включають рольові моделі, які часто ховають свою культурну зумовленість за «природною заданістю», як це вказує соціологія та, зокрема, гендерні дослідження»* [280, с. 212]. Такі *«заданості»*, як вважає дослідниця, швидко виявляються у формі обмежень та примусу, особливо тоді, коли *«природа»* використовується як непорушна категорія. У такому розумінні *««природі»* насильно приписується справжність (нім. *Eigentlichkeit*), яка встановлює її дихотомію з *«культурою»* і робить *«природне»* недоторканим. Правовий порядок *«кристалізується як «сторож» цієї дихотомії і тому «істинності» «природи», яка закріплює мораль часу»* [280, с. 213].

Таким чином С. Лойдольт робить висновок, що використаний В. Майхофером підхід до обґрунтування правової реальності як культурно зумовленої, а тому динамічної зазнає краху. Прив'язка у правово-феноменологічному дослідженні екзистенціалу буття-як до передбачуваної і сталої *«природи»*, не залежно від того, як вона буде інтерпретована, на думку С. Лойдольт, може слугувати виключно для виправдування існуючого правопорядку. Філософія вважає, що лише шляхом створення менш жорсткої, менш *«заданої»* теорії права майхоферівське буття-як можливо представити як завжди відкриту структуру. Структуру, яка щоразу, у кожній наступній правовій ситуації передбачає нове пояснення і підтвердження правильності правового вирішення (як це початково заявлено правознавцем). С. Лойдольт також зазначає, що у В. Майхофера можна знайти відповідні теоретичні передумови, однак такі потребують детального доопрацювання.

На наше переконання, зроблене С. Лойдольт зауваження В. Майхоферу має об'єктивну основу. Майхофер веде мову про життєві становища справ, як мають *«природну та моральну»* сторони. Остання є основою того життєвого становища справ, яке В. Майхофер іменує *«культурним»*. Таким чином, *entia*

physica (лат. фізичне начало) як природні факти та закономірності В. Майхофером відмежовано від entia moralia (лат. моральне начало) як «культурного становища справ». При цьому, за В. Майхофером, буття-як, яке є втіленням таких «заданих природою» атрибутів соціального статусу як стать, вік, раса тощо може бути розглянуто, лише як «культурне становище справ». Проблемним у такому аспекті видається і терміновживання: у В. Майхофера йдеться про «природу речей», де під поняттям «рiч» розуміється культурне становище справ.

Окрім цього авторка однозначно висловлює свою позицію щодо результатів модифікації Майхофером запозиченої у М. Гайдеггера методології. Філософія доходить висновків про те, що В. Майхофер не дотримується обраної ним орієнтації на М. Гайдеггера та переходить до екзистенційної діалектики буття Самістю у Бутті-як. Авторка загалом вважає гайдеггерівський підхід таким, що поряд із екзистенційною філософією не підходить для конструювання правової теорії [280, с. 213].

С. Лойтольд першою серед коментаторів поглядів В. Майхофера досліджує проблемні аспекти майхоферівського способу прояснення взаємозв'язків «природи» і «культури». Авторка розглядає їх у контексті підміни культурної зумовленості (а отже змінності, динамічності та історичності соціальних ролей) сталими природні стереотипи. На жаль, попри доволі однозначні і змістовні за своєю суттю висновки, їх аргументація займає доволі обмежений обсяг у книзі, що не дозволяє до кінця зрозуміти вельми цікаву позицію дослідниці. Зокрема, без відповіді залишаються питання про те, яким чином поняття «культури» і «природи» співвідносяться з майхоферівським концептом «природи речей». Необхідно взяти до уваги і той факт, що С. Лойтольд при коментуванні В. Майхофера не аналізує його публікацію «Природа речей» (1965), де якраз і надається авторське пояснення цих категорій.

Попри це, сформульоване С. Лойтольд зауваження є важливим для подальшого запитування сучасними науковцями у дусі В. Майхофера.

Аналіз наукових публікацій зарубіжних коментаторів В. Майхофера свідчить, що звернення до ідей цього правознавця здійснювалося з різноманітних методологічних засад та, переважно, під кутом зору того підходу, до якого себе відносив той чи інший коментатор творчості В. Майхофера.

У своїй переважній більшості дорікання В. Майхоферу стосуються методологічних питань та відтворення Майхофером у своїх працях ключових положень філософії екзистенції, які, на переконання більшості авторів, не були дотримані В. Майхофером. Незважаючи на окремі спірні моменти, більшість дослідників сходяться на думці про важливість майхоферівських висновків щодо концепту буття-як у рамках антропологічного підходу. Науковий інтерес в коментаторів викликали також категорії «розумності» та «історичності», «цінності» правового належного, життєвої (соціальної) ситуації та ролей. Майхоферівські поняття міжлюдської комунікації, правомірних очікувань та інтересів і виводимих з них вимог та обов'язків не ставали предметом коментування зарубіжними авторами.

3.2. Філософсько-правові аспекти праворозуміння Вернера Майхофера як предмет оцінки у радянському правознавстві

Для сучасного, пострадянського етапу розвитку українського правознавства характерна відмова від ідеологічного монізму й плюралізація пізнавальних засад, зокрема у сфері філософії права. Відповідно, піддаються переоцінці як ті ідеї та концепції, що пропагувалися, так і ті, що заперечувалися панівною правовою доктриною на теренах країн колишнього соціалістичного «табору». До таких напрямів філософсько-правової думки можна віднести, зокрема, екзистенціалістські підходи до права, що донедавна носили клеймо «буржуазного ідеологічного супротивника» марксистсько-ленінської доктрини, а нині викликають поглиблений дослідницький інтерес.

Концепція В. Майхофера викликала жвавий інтерес у радянський період,

проте його осмислення здійснювалося здебільшого однобічно і неповно та характеризувалося ідеологічною і методологічною заангажованістю. Разом з тим для об'єктивної оцінки ступеню наукової розробки проблеми необхідно звернутися до аналізу праць радянських вчених, у яких досліджувалися твори В. Майхофера.

Починаючи з кінця 50-х років минулого сторіччя, в радянській науковій літературі та правознавстві соціалістичних країн критичне коментування правових поглядів В. Майхофера здійснювалось Л. Г. Грінбергом [22], В. П. Желтовою [36; 37], В. К. Забігайлом [38], І. Б. Зільберманом [41], В. Д. Зорькіним [43], Г. Кленнером (Hermann Klenner, 1984) [51], К. А. Моллнау (Karl Mollnau, 1974) [67], В. Пешкою (Vilmos Peschka, 1962) [103], Е. Л. Розіним [19], В. О. Тумановим [206], В. О. Четверніним [178; 224; 215] та М. Д. Шаргородським [68; 226].

Попри значну увагу дослідників до творчості німецького правознавця, на сьогоднішній день недостатньо вивченими залишаються як теоретичні засади інтерпретації поглядів В. Майхофера у радянський період, так і питання адекватності трактування та об'єктивності критики його концепції філософами та теоретиками права.

3.1.1. Методологічні особливості оцінки концепції Вернера Майхофера. У радянський період перша згадка про розвідки В. Майхофера містилася в статті правознавця М. Д. Шаргородського «Філософія екзистенціалізму і буржуазна теорія права», опублікованій 1958 року [226]. У статті розкривалися загальні риси і місце екзистенціалістської теорії права серед інших «буржуазних» вчень про право.

Згодом 1962 року видавництвом «Зарубежная литература» було опубліковано переклад статті «Екзистенціалістська філософія права» [103] угорського філософа права В. Пешки, в якій розглядалися, зокрема, правові погляди В. Майхофера. Автор намагався «розкрити соціальні корені та службову роль екзистенціалістської філософії права, показати на конкретних прикладах її внутрішні протиріччя, підкреслити помилковість постановки і

вирішення нею основних питань теорії права, переконливо спростувати положення екзистенціалістської філософії права, прямо чи побіжно спрямовані проти марксистсько-ленінської теорії держави і права» [103, с. 159].

Висвітленню поглядів В. Майхофера у статті присвячено близько трьох сторінок. Авторська позиція зосереджена на представленні майхоферівської концепції як такої, що містить оригінальний підхід до трактування основоположної для екзистенціалізму категорії «існування»; розгляді використання В. Майхофером категорії «природи речей» як критерію правильності правового рішення в конкретній ситуації; а також розкритті співвідношення міри обов'язковості природного права щодо права позитивного.

В. Пешка приділяє особливу увагу окремим складовим концепції В. Майхофера: екзистенціалу *Alssein*, категорії «природи речей» та, частково, поняттю «ситуації». При цьому критичну оцінку поглядам В. Майхофера дослідник дає в частині обґрунтування основ права з позицій філософії екзистенціалізму та щодо майхоферівського трактування категорії «ситуації» (зокрема через неврахування ним діалектики одиничного особливого і всезагального) [103, с. 164–165, 178–179]. Діалектико-матеріалістичний підхід став підставою для оцінки поняття «ситуації» у її трактуванні В. Майхофером, як абстрактної, штучної конструкції, а повинного, що проявляється у такій ситуації – як такого, що позбавлене об'єктивної основи [103, с. 164–165, 180–181]. Подібну оцінку отримує і норма позитивного права, яка у німецького правознавця, за переконанням угорського дослідника, ставиться в залежність від конкретної ситуації [103, с. 169, 171]. Не змінює авторської оцінки і обґрунтування В. Майхофером категорії «природи речей» – категорії, яка, на думку В. Пешки, претендує на певну об'єктивність [103, с. 187].

У своїй розвідці автор акцентує увагу на екзистенціалістських аспектах концепції В. Майхофера. Водночас, з огляду на обмежений обсяг публікації, без належного врахування залишилися її феноменологічна та соціологічна

сторони. Відтак автор окреслив напрями подальшого критичного дослідження правового екзистенціалізму, сформулювавши у загальних рисах проблемні питання у концепції В. Майхофера з погляду марксистсько-ленінського правознавства.

У цьому ж руслі досліджував ідеї В. Майхофера знаний радянський теоретик права В. О. Туманов. У монографії «Буржуазна правова ідеологія» [206] автор аналізує вихідні положення теорій природного права, юридичного позитивізму та соціологічної юриспруденції з метою простежити еволюцію буржуазного світогляду в епоху імперіалізму та здійснити аналіз розглянутих теорій. Автор включив окремі елементи концепції В. Майхофера до загальної картини «сучасної буржуазної філософії права». При цьому також аналізувалися лише окремі елементи концепції В. Майхофера: «природа речей», життєві ситуації та екзистенціал *Alssein*, співвідношення повинного, виведеного із «природи речей», із позитивним правом.

В. О. Туманов розглядає питання нормативності повинного, виведеного із конкретної ситуації. Відсутність у концепції В. Майхофера чіткого відмежування конкретної ситуації від природи речей, призводить, на думку радянського правознавця, до злиття цих категорій та має наслідком заперечення нормативності природи речей, перетворення її на випадкову та індивідуальну [206, с. 353].

На відміну від В. Пешки, В. О. Туманов згадує про матеріальну основу «ситуації» лише побіжно. Більш важливим, на думку останнього, є питання про критерії правильності рішення, прийнятого у конкретній ситуації, якими, на його погляд, могли б слугувати норми позитивного права [206, с. 354, 358].

Важливим внеском В. О. Туманова в дослідження концепції німецького правознавця можна вважати також оцінку В. Майхофера як філософа права, що поєднав екзистенціалістський та феноменологічний підходи до права [206, с. 359]. Водночас, згаданий теоретик права звертається до ідей В. Майхофера радше як до типового представника цих напрямів, ніж як до автора

самостійної концепції. Сказане підтверджується, гадаємо, відсутністю комплексного викладу концепції, певною однобічністю в аналізі її ключових елементів, та загальною метою дослідження, вже згаданою вище.

Суб'єктивність екзистенціалістського підходу до права та низка інших проблемних аспектів у концепції німецького правознавця стали предметом висвітлення у розвідках філософа В. П. Желтової. Авторка вивчає центральні положення екзистенціалізму в зв'язку із світоглядними передумовами її виникнення і загальною кризою буржуазного права другої половини ХХ ст. Дослідниця звертається до концепції В. Майхофера з метою осмислення онтологічного підходу до права у екзистенціалістській правовій філософії [36, с. 69–70].

У розвідці В. П. Желтової поглядам В. Майхофера присвячено окремий параграф, в якому вперше в СРСР здійснювалося різноаспектне відтворення основних положень його концепції: похідного характеру повинного від сущого, ідея регіональної онтології, «природи речей», суспільних відносин, автономії окремої особистості, категорії «очікувань» та модусу «розумності». При чому, авторська критика спрямовувалася на такі складові концепції, як «природа речей», поняття нормативності та соціальної ролі.

Принагідно зауважимо, наскільки нам відомо, категорія «розумності» розглядалася німецьким правознавцем у дещо відмінному значенні ніж те, в якому її тлумачили окремі радянські дослідники. Зокрема, В. П. Желтова розглядала цю категорію як самостійний елемент у концепції німецького дослідника, що дозволило філософу зробити вирішальні висновки при загальній оцінці ідей В. Майхофера. На думку науковиці, представлений його в концепції підхід до нормативності є суб'єктивістським, де право не отримує онтологічну основу, а «виводиться із розумності емпіричного суб'єкта»³⁰ [36, с. 69–70, 72]. Окреме місце у праці В. П. Желтової займає матеріалістична

³⁰ Відзначимо, що протиріччя між онтологічним та деонтологічним обґрунтуваннями права у В. Майхофера розглядатиметься також у працях Л. Г. Грінберга [22] та В. О. Четверніна [224].

критика розглядуваної концепції. Предметом критики стає, зокрема категорія «соціальної ролі». За переконанням філософа, така роль не може бути роллю екзистенційної особистості, оскільки виступає класовим явищем та потребує економічного та історичного наповнення [36, с. 71].

Радянський правознавець Л. Г. Грінберг досліджував історичний розвиток та соціальну сутність теоретичних підходів до концепцій справедливості в європейській політико-правовій думці [22]. Вчений, подібно до інших коментаторів творчості В. Майхофера, з позицій діалектичного матеріалізму намагався довести теоретичну неспроможність і класову соціальну функцію буржуазних концепцій справедливості [22, с. 2].

До поглядів В. Майхофера Л. Г. Грінберг звертався в зв'язку з критичним осмисленням категорії природи речей як «конкретного масштабу матеріальної справедливості», «конкретного природного права» у буржуазних природно-правових вченнях другої половини ХХ ст.

У концепції німецького правознавця дослідник виокремив низку проблем, серед яких: суперечливість онтологічного статусу справедливості; неврахування природи соціальних ролей, відсутність критерію встановлення їх справедливості; фіктивна можливість забезпечення інтересу окремого індивіда через неврахування класової суті та антагоністичної природи окремих ролей.

З погляду Л. Г. Грінберга, майхоферівська справедливість виводиться не з «природи речей», а з «основної норми», якою вчений вважає кантівський «категоричний імператив» [22, с. 83]. Розвиваючи підхід В. П. Желтової, дослідник вказує на використання В. Майхофером ідей І. Канта для пояснення способу формування соціальних норм. Автор торкається проблеми використання категоричного імперативу В. Майхофером як засобу коригування соціальної діяльності, правомірність якої не ставиться під питання. При цьому, на думку Л. Г. Грінберга, питання з'ясування дійсної матеріальної справедливості (її онтологічної основи), у концепції В. Майхофера не розв'язується [22, с. 82–83].

Щойно згаданим дослідником вперше в літературі радянського періоду детально розглядалася проблема онтологічного статусу справедливості у концепції В. Майхофера з точки зору взаємозв'язку її ключових положень з категоричним імперативом. Водночас тут розкривається сутність лише одного з компонентів концепції В. Майхофера – «природи речей» як онтологічної основи правової норми. (Висвітленню цього питання у монографії присвячено лише дві сторінки).

Відомий російський теоретик права В. О. Четвернін з урахуванням результатів наукового доробку своїх попередників (зокрема В. О. Туманова, В. П. Желтової, Л. Г. Грінберга та Г. Кленнера) проводить аналіз основних напрямків природно-правової думки 50-80-х років ХХ ст., а також їх пізнавально-методологічних джерел з перспективи радянської правознавчої доктрини кінця 80-х років. У монографії «Сучасні концепції природного права» [224] дослідник звертається до розвідок В. Майхофера у зв'язку з характеристикою філософсько-методологічних джерел праворозуміння в екзистенціалістських концепціях природного права.

Правознавцем також окремо виділяється у концепції В. Майхофера категорія «розумності» та розглядається її зв'язок з «природою речей» та категоричним імперативом. В. О. Четверніним звертається увага на зміни у поглядах німецького мислителя, що, зокрема, представлено спробою В. Майхофера замінити питання раціональності походження істинного права на питання про формування у світі розумного порядку міжлюдських відносин. Цим аргументом дослідник додатково обґрунтовує факт використання В. Майхофером неокантіанського підходу [224, с. 76–77].

Попри відносно незначний обсяг, відведений висвітленню поглядів В. Майхофера у монографії, окремі положення його концепції та засади праворозуміння були викладені вже без явного ідеологічного підґрунтя. Тут привертається увага до окремих методологічних особливостей підходу В. Майхофера [224, с. 78].

Таким чином, у радянській науковій та філософській літературі критика

напрацювань В. Майхофера стосувалася переважно наступних моментів: 1) неможливості отримання достовірних висновків щодо питань права на ґрунті екзистенціалістського розуміння права та, відповідно, відсутності об'єктивної основи такого права; 2) віднесення поглядів німецького філософа права до онтологічних; 3) суперечливості прояснення зв'язків природного і культурного та індивідуального і соціального. Щодо справедливості вищенаведених закидів В. Майхоферу варто зазначити, що вони відображали політико-правову ситуацію, що склалася на теренах Радянського Союзу і головними рисами якої у сфері правознавства виступали етатизм та ідеологічно забарвлена критика методологічних підходів, альтернативних щодо діалектичного матеріалізму й економічного детермінізму. Однак, що прикметно, приналежність концепції В. Майхофера до деонтологічних, у тому числі через аналіз змісту (частково запозиченого у Г. Радбруха) поняття «природи речей», а також критика майхоферівського вираження індивідуального через соціальне, неодноразово ставали предметом дослідження науковців країн пострадянського простору та зарубіжних коментаторів В. Майхофера.

3.3. Праворозуміння Вернера Майхофера як дослідницька проблема у пострадянській філософії права

Незважаючи на велику увагу, приділену вченню В. Майхофера у працях правознавців радянського періоду, критика його вчення здійснювалася однобічно, з позицій марксистсько-ленінського підходу, в той час як питання про запозичення правової філософії В. Майхофера у якості методологічної основи правових досліджень із зрозумілих причин навіть не ставилося. Разом з тим, розпад СРСР та відмова від марксистського світогляду викликала звернення низки авторів до творчого спадку В. Майхофера, не обмежене домінуючою ідеологією. До таких розвідок належать напрацювання

Г. В. Мальцева, С. І. Максимова, О. В. Стовби, а також С. П. Рабіновича [79; 77; 81; 84; 143; 187; 188; 228; 190; 197].

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. таке специфічне поєднання в поглядах В. Майхофера екзистенціалізму та соціального філософствування привернуло увагу провідних правознавців. Першим із правознавців посттоталітарної доби, які розкрили наукову цінність ідей В. Майхофера став знаний російський теоретик права Г. В. Мальцев. У праці «Розуміння права. Підходи і проблеми» [76] вперше у пострадянському правознавстві було здійснено аналіз філософських проблем праворозуміння вже без традиційної ідейно-політичної забарвленості.

Г. В. Мальцев виділяє нормативістські, ідеолого-ціннісні та соціологічні підходи до визначення права. Віднесення концепції праворозуміння до одного з них здійснюється шляхом встановлення визначальних елементів нормативно-регулятивної системи, обґрунтування якій надає той чи інший правознавець: (ідеї, норми, чи відносини). Вчений також виокремлює деонтологічні та онтологічні підходи до розуміння права. В основу деонтологічних правових вчень покладена ідея повинності як апріорної і метафізичної конструкції, що первинно притаманна розуму і відділена від емпіричної сфери. Ця повинність чинна, а її імперативи цінні і обов'язкові незалежно від фактичних умов і характеру їх реалізації у соціальній дійсності [84, с. 54-55]. Для онтологічної моделі, натомість, характерним є заперечення протиставлення (відриву) суцього і повинного та перенесення феномену природного права у сферу буття як суцього. Повинне у такому трактуванні постає як похідне від суцього, як те, повинне бути, як особлива форма буття [84, с. 108].

Оскільки онтологічна аргументація права потребує історичного та соціологічного підходів до нього, дослідник звертається до концепції В. Майхофера, порушуючи проблему методологічних засад поєднання природно-правових підходів із соціологічними [84, с. 108]. У цьому контексті розглядувана концепція оцінюється як вдала спроба нормативного осмислення

буття людини: представлення суцього і повинного в їх онтологічному та екзистенційному синтезі.

За визначенням Г. В. Мальцева, право у В. Майхофера виводиться «не з аналізу соціальних фактів, але з екзистенції фактів, онтологічного змісту того, що існує» [84, с. 123-125]. Категорія ж природи, яка, на думку російського дослідника, «служує чудовим трампліном для соціологізації природного права», у В. Майхофера розкривається як «природа людської екзистенції». Такий підхід дав підставу ідентифікувати правові погляди німецького філософа права як онтологічну екзистенціалістську концепцію, яка, незважаючи на використання її автором соціологічних категорій, зберігає ознаки теорії ідеального рівня [84, с. 125].

На противагу дуалістичній суб'єкт-об'єктній «діаматівській» гносеології радянського періоду і теорії відображення, які фактично усували необхідність розробки онтології права, сучасні українські філософи права переважно спираються на інтерсуб'єктивний підхід як на засіб пояснення існування права, його пізнання та онтологічних побудов. Це, своєю чергою, може слугувати поясненням як актуальності ідей В. Майхофера, так і її евристичного значення для філософської думки сьогодення. В сучасному філософсько-правовому дискурсі обговорюються можливості використання правової філософії екзистенціалізму В. Майхофера для розв'язання актуальних питань праворозуміння (О. В. Стовба, С. П. Рабінович) [91].

На початку XXI ст. значимим внеском в інтерпретацію та популяризацію правових поглядів В. Майхофера на пострадянському просторі стали праці вітчизняного філософа права С. І. Максимова, який вперше у вітчизняній науці розглянув методологічні особливості екзистенційно-феноменологічних правових концепцій і, зокрема, концепції В. Майхофера – в аспекті відображення у ній «інтерсуб'єктивної моделі правосвідомості» [77; 79; 81; 91; 216].

У своєму монографічному дослідженні С. І. Максимов наводить обґрунтування принципу інтерсуб'єктивності. Остання є «процесом та

результатом взаємодії суб'єктів, що відкриває людині світ іншого «Я». Механізм розкриття Іншого у свідомості людини, вияв його суб'єктивності зводиться до аналізу спогадів про самого себе з використанням концепції «життєвого світу» (як соціальної, колективної реальності – *I. Б.*), що покладена в основу всіх міжлюдських зв'язків» [79, с. 112].

Ідеї В. Майхофера стали інструментом для здійснюваного українським правознавцем концептуально-теоретичного аналізу феномену правової реальності [79, с. 121]. Приділяючи особливу увагу методологічній основі концепції німецького філософа права – інтерсуб'єктивному підходу, С. І. Максимов звертається до проблем онтологічного підґрунтя життєвої ситуації у В. Майхофера і особливостей трактування ним поняття «природи речей» [79, с. 4, 117, 121, 170, 207-208, 249]. На думку правознавця, саме погляди В. Майхофера «повинні стати методологічною основою відродженої філософії права» [79, с. 2]. Важливе значення для подальшого дослідження поглядів В. Майхофера має запропонована С. І. Максимовим класифікація типів праворозуміння (способів осмислення правової реальності – *С. М.*). На думку цього автора, слід виділяти чотири основні підходи до розуміння права: правовий позитивізм, об'єктивізм, суб'єктивізм (або класичні концепції природного права) та інтерсуб'єктивність (або некласичні концепції природного права) [79, с. 34].

С. І. Максимов вбачає у філософсько-правовій конструкції німецького правознавця риси, притаманні некласичним типам праворозуміння. Зокрема перехід до принципу інтерсуб'єктивності, який використовується для обґрунтування онтологічних філософсько-правових конструкцій, у тому числі тих, що представлені правовим екзистенціалізмом (екзистенціалістською феноменологією). До останніх С. І. Максимов також відносить концепцію В. Майхофера. Концептуальні побудови останнього, на думку українського правознавця, сконструйовані на підставі антропологічного (онтологічного) способу обґрунтування права, зміст якого «не розчиняється у свідомості

суб'єкта чи у зовнішньому соціальному світі, а розглядається як результат зустрічі суб'єктів, занурених в життєвий світ» [79, с. 116, 121].

Суттєвий внесок у використання й творчий розвиток ідей німецького правознавця на пострадянських теренах належить сучасному вітчизняному філософу права О. В. Стовбі [76; 185-202; 228]. У монографії «Право і час» О. В. Стовба, репрезентуючи власну концепцію праворозуміння – темпоральну онтологію права – відводить висвітленню ідей В. Майхофера окремий підрозділ [197, с. 90–91, 133, 162–197]. Тут послідовно розкривається зміст головних праць німецького правознавця, наводяться основні аргументи критиків майхоферівської концепції та дається оцінка евристичного потенціалу ідей німецького правознавця. Деякі з ключових ідей В. Майхофера стали методологічним підґрунтям для розроблюваної українським вченим концепції темпоральної аналітики правового буття [197, с. 9, 66, 149, 163–197, 318]. О. В. Стовба спирається на концептуальні побудови В. Майхофера при конструюванні власного способу прояснення фундаментально-онтологічного змісту й основ правової ситуації та характеристиці одного з елементів формально-логічного каркасу права – правопорядку [201, с. 32, 102, 125].

О. В. Стовба обґрунтовує власну класифікацію типів праворозуміння, виділяючи класичні та некласичні підходи. Некласичні об'єднують дві групи: правовий постмодерн (феміністський і расовий підходи) та інтерсуб'єктивну філософію права (феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика, комунікативно-дискурсивний напрям). В концепції В. Майхофера український правознавець вбачає переважання ідей феноменолого-екзистенціалістського змісту. До такого висновку згаданий автор приходять на підставі аналізу методологічних прийомів, якими послуговується В. Майхофер. Та виділяє серед них, зокрема, феноменологічну редукцію, екзистенціальний аналіз та інтерсуб'єктивний метод, що характеризують саме цей тип праворозуміння [201, с. 31-32].

Таким чином, обидва українські філософи права, так чи інакше, спираються на екзистенційно-феноменологічний підхід, покладений в основу

правової онтології В. Майхофера, та використовують окремі ідеї німецького правознавця як методологічні засоби для розбудови власних концепцій праворозуміння. Це переконливо підтверджує, зокрема, плідність підходів В. Майхофера для сучасного філософсько-правового дискурсу та значний евристичний потенціал його концепції. Водночас, звісно, сказане вище не свідчить про відсутність підстав для критичної оцінки її окремих положень.

Так, зокрема, О. В. Стовба, відзначаючи цінність окресленої В. Майхофером мети «обґрунтувати право з основоустрою його буття», вбачає у запропонованій німецьким правознавцем концепції певний брак розробки її підґрунтя. Цей недолік стосується взаємних відношень між феноменами буття і права і, на думку О. В. Стовби, зумовлює неможливість *онтологічного* обґрунтування права та зупиняє В. Майхофера на спробі власне екзистенціалістського його обґрунтування. За визначенням українського філософа права, ця спроба також не мала значного успіху через відсутність визначення місця права у т. зв. *сьогобутності* (нім. *Dasein*), внаслідок чого «право у В. Майхофера, виявилось, по суті, «підвішеним» у невідомості» [186, с. 195]. Автор також звертає увагу на «онтологічну аморфність» запропонованого В. Майхофером визначення права, і на відсутність чітко сформульованої відповіді на запитання «як саме відбувається право?» [197, с. 197].

Окремою проблемою О. В. Стовба виділяє спосіб поєднання екзистенціалістського і соціологічного підходів у концепції праворозуміння В. Майхофера. Порушуючи питання поєднання філософського екзистенціалізму з соціологічними складниками, український філософ права також відзначає, що В. Майхофер у працях, наступних після «Права і буття», «скочується у соціологічний позитивізм...». Доречно звернути увагу, що така констатація відрізняється від загальної оцінки майхоферівської концепції, даної Г. В. Мальцевим.

О. В. Стовба систематизував та узагальнив критичні зауваження зарубіжних дослідників щодо філософсько-правових позицій В. Майхофера [197, с. 187-197].

Окрім використання ідей В. Майхофера у складі методологічної основи власної концепції, філософсько-правового аналізу поглядів німецького правознавця, перекладу його найважливіших праць, а також систематизації зауважень зарубіжних дослідників щодо концепції В. Майхофера, О. В. Стовбою окреслено власне бачення як основних переваг та недоліків концепції німецького правознавця, так і шляхів її подальшого розвитку. На думку О. В. Стовби, це завдання можна вирішити через доповнення концепції В. Майхофера методологією темпоральної аналітики правової події [197, с. 197].

Окрему увагу варто приділити питанням уточнення перекладу понятійно-категоріального апарату, використовуваного В. Майхофером. Таке уточнення, своєю чергою, вимагає порівняння існуючих перекладів та тлумачень німецькомовної термінології. Сказане стосується, зокрема, категорії «Natur der Sache» (дослівно — «природа речі») ³¹, яка у трактуваннях вітчизняних правознавців найчастіше постає як «природа речей» (Г. В. Мальцев, С. І. Максимов, С. П. Рабінович) [79; 84, с. 123-124] або ж «природа діла» / «природа справ» (О. В. Стовба). В онтологічних філософсько-правових концепціях категорія природи речей використовується на позначення природної норми, закладеної в самому існуванні речі (предмета, факту, відносин і т.д.) [84, с. 123-124]. Вирішити щось відповідно до природи речей означає «засвоїти зміст життєвих фактів та феноменологічно додумати їх до кінця» [242, с. 13] або ж пережити їх екзистенційно [74, с. 115].

У «Праві і бутті» («Recht und Sein», 1954) – першій із перекладених О. В. Стовбою праць німецького автора використовується саме термін «природа речей» [76], однак у більш пізніх роботах дослідник обґрунтовує

³¹Щодо способів інтерпретації категорії «природи речей» у німецькомовній літературі див. *Naturrecht und Natur der Sache*. 1. Aufl. Berlin: Duncker und Humblot, 1976 [293].

доцільність уже іншого слововживання – «природа діла / справи» [192; 197, с. 163-197]. Визначаючи смисл цього поняття, О. В. Стовба робить висновок, що у В. Майхофера «правове значення надається «речам» не їхньою «природою», але фактом їх залученості в те, що відбувається – «саму справу», «єство», сутність якого і задає втягнутому правовий спосіб буття» [192, с. 269-270], а тому мова повинна йти саме про «природу діла». Однак чи слід вважати саме «ділом», зокрема, зв'язки між батьком і дитиною, які в Майхофера трактуються як правові? З огляду на це, на нашу думку, заслуговує на додаткове обговорення питання, які із запропонованих у літературі інтерпретацій дозволяють найбільш точно відтворити авторський смисл згаданої природно-правової конструкції в концепції німецького правознавця.

Також доречно звернути увагу на факт звернення В. Майхофера до категоричного імперативу («золотого правила») – питання, яке О. В. Стовба оминає у своїх розвідках, з огляду на особливості дослідницького інтересу, сконцентрованого передовсім на розбудові темпоральної онтології права. Водночас, як видається, це питання небезпідставно піднімалося вже науковцями радянської доби³². На думку останніх, ця обставина може розглядатись як заперечення онтологічного підґрунтя ідей В. Майхофера та фактично звести нанівець онтологічний пафос його концепції. Відтак, для подальших досліджень становить інтерес з'ясування того, яким чином специфічне включення деонтологічних положень в екзистенціалістську правову концепцію В. Майхофера впливає на її онтологічну ідентичність.

Деяких ідей В. Майхофера торкається також С. П. Рабінович, полемізуючи з окремими положеннями концепції О. В. Стовби. С. П. Рабіновичем окреслюється спектр проблем, уже сам спосіб формулювання та постановки яких, а також спроби надати на них відповідь О. В. Стовбою становлять значний інтерес для поглибленого розуміння філософсько-правових ідей В. Майхофера та наближення до сутності права на

³² До цього див.: Рабінович С. та Бесага І. [155]; Maihofer W. [284].

підставі концепції німецького правознавця як філософсько-методологічної основи подальших досліджень у згаданій сфері [91; 143].

С. П. Рабінович формулює низку питань, які прямо чи відсилають, в тому числі, і до праворозуміння німецького правознавця: «1) переоцінка зв'язку соціально-правових статусів і *буття-як* в «праві єства», наслідком чого може бути «редукування «права єства» до соціально-рольового (суцього) права. Питання взаємозв'язку між екзистенціалістськими і соціологічними аспектами праворозуміння у концепції В. Майхофера вже ставали предметом дослідження у Г. В. Мальцева, який, однак, не вбачає підстав для висновку про перетворення концепція німецького правознавця «з теорії ідеального рівня в звичайну соціальну доктрину» [84, с. 123-124]; 2) яким чином вимога, виведена із «права єства», не даючи жодних змістовних приписів, може задавати спосіб «ко-екзистенції» буття-з? Ко-екзистенція розуміється як взаємна необхідність одного буття для іншого; 3) підміна сутності права іншим поняттям, а також похідні від цього запитання — чи являє собою формальна вимога «збереження взаємної розімкнутості екзистуючих у Бутті-з» саме правову вимогу (а не загальнобуттєву чи моральну)³³?; чи всі образи буття-як як «віяла можливостей» варто відносити до правових?; 4) чи варто вважати *буття-як* власне автентичним способом себе-казання³⁴, а не неминучістю соціальної ролі?» [91; 155].

На особливу увагу, як видається, заслуговує проблема «юридизації буття», що піднімається С. П. Рабіновичем та яка наскрізною для всіх правових концепцій, які намагаються обґрунтувати укоріненість права у бутті людини. С. П. Рабінович ставить питання про невиправдане розширення та можливу підміну у таких концепціях сутності права сутністю буття як такого [91, с. 260]. І хоча безпосереднім приводом для цього питання стали ідеї

³³ Це питання також побіжно виділяє О. В. Стівба [192, с. 268].

³⁴ Себе-казання – термін введений О. В. Стівбою для позначення вимоги до екзистенції явити себе в своєму єстві, «казати» себе як хтось.

О. В. Стовби, імпліцитно означена проблема не меншою мірою торкається концепції В. Майхофера.

Відповідаючи на поставлене запитання, О. В. Стовба стверджує, що про підміну сутностей може йтися лише в тому випадку, якщо право мислиться як певне суще (ставиться питання про те, «що є право?»). Розгляд же права з неklasичної перспективи як особливого, *правового* способу існування (відповідь на питання «як саме існує право?»), на думку О. В. Стовби, виключає можливість підміни сутностей [91, с. 260-261]. Однак в принципі те ж саме запитання могло би бути поставлене також і наступним чином: Чи не підміняється сутність правового способу існування сутністю деякого іншого, неспецифічно правового способу існування? І, відповідно, чи не є спосіб існування права у В. Майхофера «загальним» способом існування людини, її екзистенцією як такою?

Окрім цього, навіть розглядаючи право не як суще, тобто не як емпіричне явище, слід визнати, що прояви, «сліди» й наслідки його здійснення або ж, навпаки, нездійснення, завжди отримують своє вираження у реальності, тобто у вигляді певного сущого. За такого підходу питання відмежування «процесуальної» сутності такого сущого від сутності інших сущих (моралі, релігії, політики тощо), на нашу думку, не отримало вичерпної відповіді у В. Майхофера і тому потребує більш детального розгляду. Останнє є важливим для подальшого дослідження концепції В. Майхофера ще й з огляду на те, що і сам О. В. Стовба, здається, також непрямо погоджується із принциповою можливістю визнання підміни сутностей у концепції В. Майхофера [91, с. 260], для якого право виступає як певне суще [287, с. 53]. Відтак, можна констатувати, що сьогодні почасти ще залишаються непроясненими підстави виокремлення смислових меж *власне правового* модусу існування людини у концепції В. Майхофера.

С. П. Рабінович також ставить питання про особливості відношення повинного із сущим у теоретичних побудовах О. В. Стовби, у яких використано ідеї В. Майхофера. С. П. Рабінович робить висновок, що тут

імплікується поділ буття на ціннісно-позитивну і ціннісно-негативну або ж нейтральну сфери. Перша ідентифікується як «деонтичні образи та ідеали» – сутнісні можливості, що являють собою «справжнє буття-як» та «сьогобутність». Саме вони, в остаточному підсумку, і формують змістові вимоги «буття-як», тобто – зміст права. Нездійснення же сутнісних можливостей має наслідком збування того, що може бути позначене як неправо, та що сприймається/оцінюється як негативне чи нейтральне явище [91, с. 265-266].

О. В. Стовба, натомість, відкидає подібний закид, посилаючись на онтологічний статус власної концепції (що, гадаємо, цілком відноситься і до концепції В. Майхофера), а відтак на відсутність будь-яких підстав для визнання в її рамках опозиції суще/повинне. За такого підходу, на думку О. В. Стовби, екзистенціали «сьогобутність» та «буття-як» в жодному випадку не є «ідеалами, буттєво вкоріненими в емпірії сущого» [91, с. 265-270].

Інтерпретація же С. П. Рабіновичем цих екзистенціалів крізь призму правової деонтології підводить до питання про способи вираження нормативних і ціннісних проблем в онтологічних правових концепціях. На думку С. П. Рабіновича, нормативність як невід’ємна ознака права неодмінно тягне за собою необхідність розгляду питання про відношення ідеального (як здатного бути нормуючим масштабом) та емпіричного. Втрата правом його нормативності унеможливорює його існування як нормативно-регулятивної системи.

Аналіз позицій обох вчених дозволяє зробити висновок про те, що розгляд проблематики поєднання онтологічних та деонтологічних елементів у концепції В. Майхофера насамперед вимагає використання учасниками диспуту спільного категоріального апарату. Однак чи можливе плідне вирішення спору між правовою онтологією та деонтологією за умови, що питання ставляться лише з позицій та у межах одного із цих підходів, а відповіді, натомість, пропонуються в межах іншого? Як вбачається зі змісту діалогу, складну проблему зв’язку повинного із сущим у онтологічних

філософсько-правових концепціях, зокрема особливостей проявів цього зв'язку в майхоферівському екзистенціалі «буття-як» також поки що не можна вважати задовільно розв'язаною. Причиною цього є, зокрема, дискурсивні обмеження, пов'язані з відмінностями філософських парадигм та використанням різнопорядкових філософсько-правових категорій.

С. П. Рабіновичем ставляться і інші питання, які прямо стосуються концепції німецького автора, і пошук відповідей на які, на наш погляд, міг би сприяти більш глибокому розумінню проблем онтології права, порушених у працях В. Майхофера. З методологічного погляду видаються важливими також запропоновані згаданим автором доповнення до існуючих схем типологізації природно-правових доктрин та аналіз відношень доповнюваності між юснатуралістичним та соціологічним підходами у правознавстві [91; 143].

У працях дослідників посттоталітарної доби відбулися суттєві зміни в підходах до оцінки філософсько-правового доробку В. Майхофера. Так, уже в роботах Г. В. Мальцева, який вперше на пострадянському просторі обґрунтував методологічну значущість розробок німецького правознавця, відсутня ідеологічна заангажованість, дослідження здійснюється без характерного гносеологізму [84]. На пострадянському просторі звернення до теоретичних здобутків В. Майхофера здійснюється з різноманітних методологічних засад і з загальною установкою на мультипарадигмальність.

Таким чином, підсумовуючи полемічні питання, що ставилися пострадянськими правознавцями до концепції В. Майхофера, можна дійти висновку, що всі вони стосувалися переважно методологічних проблем поєднуваності екзистенціалізму із соціологічними підходами; визначення сутності права та його місця у бутті; співвідношення права з мораллю та іншими соціальними регуляторами.

Поки що не отримала свого продовження та переконливого завершення полеміка з питання про належність концепції права В. Майхофера до онтологічних чи деонтологічних. Вимагають поглибленого аналізу та

об'єктивної переоцінки такі аспекти концепції як обґрунтування нормативності повинного, виведеного із конкретної ситуації; специфіка зв'язку суцього з повинним в екзистенціалі «буття-як», та критерії правильності екзистенціалістського правового рішення. Для подальшого дослідження є важливим питання про смислові межі власне правового модусу існування людини у майхоферівській концепції.

3.4. Поняття очікувань у концепції Вернера Майхофера: теоретичні й прикладні аспекти

Природне право як екзистенційне право передбачає, що люди знаходяться у спільному для них світі (що, власне і позначається гайдеггерівським екзистенціалом буття-у-світі). В свою чергу, наявність цього – спільного – світу дає можливість конструювати взаємоузгоджену поведінку людей. І якщо у правознавстві засобом такого конструювання стають очевидності розуму (класичне природне право) чи воля законодавця (позитивне право), то у В. Майхофера це здійснюється за допомогою права екзистенції. Останнє наповнюється конкретним змістом через взаємні очікування людей. Оскільки сукупність зустрічних і взаємоузгоджених очікувань у підсумку складає зміст права, то далі необхідно розібрати, яким чином у концепції В. Майхофера «працює» таке право, та встановити основу взаємних очікувань.

Як стверджує В. Майхофер, «людська екзистенція виступає по суті соціальною екзистенцією Лише як «*Politis*» («політична»³⁵, соціальна істота – *I. B*), і тим самим як «людина в праві», вона і є «справжня» людина» [197, с. 167; 286, с. 31]. При цьому в бутті-в-праві мова не йде про індивідуальну своєрідність буття Самістю, але натомість про соціальну дійсність Буття-як [286, с. 31]. В. Майхофер звертається до екзистенційного права як регулятора зв'язків у «бутті-як». Правове, як зазначає сам автор, «має справу з оформленням і виконанням того, що індивід становить у своїй

³⁵ пор. *Zoon politicon* (грец. «Соціальна, політична жива істота») Аристотеля [17].

сутнісно обумовленій зустрічі з іншими, яка завжди постає «зустріччю як» [286, с. 31]. Відтак, право належить до справжнього буття, а факт його укорінення у сфері соціального робить, як стверджує німецький правознавець, соціологію необхідною складовою філософсько-правової концепції [287, с. 53-54].

Для підтвердження власних висновків німецький філософ права вибудовує структуру соціальних ролей. У цій структурі отримує своє вираження екзистенційне у соціальному, або, як стверджує сам правознавець, – буття Самістю у бутті-як. Варто зазначити, що структура соціальних ролей, про яку у В. Майхофера вперше детально йдеться у статті «Природа речей», слідує з майхоферівського пояснення людського буття у світі, яке детально розкрито у докторській дисертації В. Майхофера 1954 року [287, с. 44-49, 83-88, 90-91, 101, 107-108, 116, 119-120]. Для пояснення категорії очікування наведемо ключові моменти ситуації людини у світі, як її бачить німецький філософ права.

На передній план тут виходить процес індивідуалізації і поняття *потреби*. Остання береться у розумінні різноманітного буття-залежним індивіда по відношенню до світу, у якому віднаходиться (зустрічається) все те, що придатне слугувати засобом самовизначення [287, с. 84]. Зв'язки індивіда та світу представлені через уже згадані поняття *відсилань* та *відповідностей*: «чи їжа, чи одяг, чи житло – все *відсилає* його (індивіда – *I. Б.*) у світ, у якому його екзистенції як «вищій істоті» очевидно вже задано *відповідність*, попередньо впорядковану і підпорядковану його потребам, згідно з якими Зустрічне знаходиться в світі» [287, с. 86-87].

Цим підкреслюється початкова включеність людини у світ (не взагалі, але *певним способом*), постійне перебування у визначених зі світу природи і культури образах – соціальних ролях, з яких стає можлива комунікація з зустрічними людьми та використання наявних у світі речей [284, с. 73-74; 287, с. 119]. Таким чином, В. Майхофер представляє всяке людське існування у світі у вигляді соціально-рольових відносин, а категорії *відсилань* та

відповідностей, які, як первинно завлено у «Праві і бутті», представляли спосіб людського буття у світі загалом, подаються філософом права у вигляді елементу соціальних ролей, позначають їхню *буттєву структуру*» [284, с. 72-73; 287, с. 90, 116].

Поняття «буття» у В. Майхофера пояснюється як таке, що не «знаходиться за речами», але «збувається між ними» [287, с. 42-53, 119]. За висновками правознавця, всякі відповідності створюють *обставини* суцього у відношенні одне до одного [284, с. 74]. Обставини є онтологічною основою всяких міжлюдських відношень. Виходячи з обставин, суцтому надається певне значення [284, с. 74; 287, с. 44-49;]. Однак мова тут ведеться не про відношення як міру відповідності буття якогось суцього буттю людини, але про їх *смиловий зв'язок* [287, с. 44-45]. Таким чином буття (у його суб'єкт-об'єктній інтерпретації В. Майхофером) у кожній наступній ситуації, виходячи з *обставин* зустрічі індивіда з людьми та речами у світі, надає їм зовсім інший смисл, відмінне *значення*. Причому, це має місце навіть у тому випадку, коли структура їх зв'язку (відсилання та відповідності) та сама.

Саме констатація того факту, що людське буття неповне, залежне від Іншого дозволяє філософу права поставити питання значимості зустрічного у світі для повноцінності, справжності всякого індивідуального буття [284, с. 75]. Це дозволяє В. Майхоферу виокремити додатково до буттєвої та смислової ще й ціннісну складову життєвих ролей та становищ. Остання у нього представлена через категорії очікувань та інтересів.

Поняття очікувань, які у В. Майхофера надалі позначатимуться як «типові», «природні», «правомірні» та «розумні»³⁶, вперше згадується у його розвідці «Природа речей» (1965). Вони разом з інтересом утворюють ціннісну структуру соціальних ролей. Очікування та інтереси використовуються як з метою прояснення первинної присутності (право)порядку у людському

³⁶ Використання В. Майхофером поняття «розумності» детальніше розкрито у публікації Бесага І. В. Поняття природи речей В. Майхофера: екзистенціалістські й соціологічні аспекти. *Право та державне управління*, 1. 2022. С. 8-17.

співжитті, так і для доведення значимості права для всякого окремо взятого людського існування (оскільки лише індивідуальне буття, на думку правознавця, є підставою всякої індивідуальної відповідальності).

Перш за все, очікування, про які веде мову В. Майхофер, не є абстрактними чи такими, що мають у собі суто суб'єктивну основу. Натомість вони – суб'єктивно-об'єктивні, закладені в повторюваних у світі соціальних ролях. Оскільки очікування впливають із соціально-рольового статусу індивіда, вони можуть бути представлені наступним чином: як «очікування у відношенні до когось як когось: батька по відношенню до сина, учителя – до учня як такого» [284, с. 75]. Як стверджує правознавець, «всяке право помислено та «вчинено» з горизонту очікувань остільки, оскільки воно у вигляді «по праву» заданого масштабу цих (позитивних чи негативних) «очікувань» наказує всім Іншим межі як повинного, так і неповинного, тоді як виконання цих очікувань гарантується і необхідним чином встановлюється у вигляді правового примусу» [284, с. 75]. Варто зауважити, що В. Майхофером не розкривається природа згаданого примусу. Залишається без відповіді і питання, чим обумовлена наявність такого примусу: існуючою нормою позитивного права чи, можливо, реакцією Інших, зачеплених цією ситуацією.

За В. Майхофером, очікування виступають онтологічною основою інтересу. Інтерес тут розуміється як такий, яким індивід наділений у відношенні до буття і поведінки Інших, з якими він зв'язаний соціально-рольовими відносинами. Інтерес також слугує для встановлення значної чи незначної цінності поведінки Інших для самого індивіда у конкретній ситуації [284, с. 75].

«Типовість» очікувань та інтересів виражається у тому, що вони є невід'ємним структурним елементом повторюваних у спільному світі соціальних ролей, притаманними та властивими лише для них, а отже – формальними та повторюваними у світі. Автор стверджував, що індивід може «контактувати» з іншими людьми лише через уже існуючий образ «буття-як» (соціальну роль). Це «буття-як» існує як «порожня форма», принесена в своїй

початковості за допомогою «виконання» визначеного з охопленого буттєвого взаємозв'язку соціального світу соціального образу» [284, с. 108-117].

«Природність» очікувань та інтересів впливає з їх статусу як первинно існуючих міжлюдських зв'язків, які існують ще до і незалежно від всякого їх законодавчого оформлення чи визнання. З метою збереження філософсько-екзистенційного спрямування власної концепції, автором закріплена презумпція, що людина, виконуючи певну соціальну роль, буде вести себе так, як належить її ролі. Однак при цьому, що важливо, людина поводитиметься, не втрачаючи власного призначення – екзистенційного спонукання «стань собою!» [286, с. 22-23].

Таким чином, у категорії очікування В. Майхофер поєднує екзистенційну та соціологічну складові. Соціологічна складова очікувань та інтересів проявляється перш за все у тому, що у них отримують своє обґрунтування взаємозв'язки співіснування, їх характер як типових, повторюваних та зумовлених зовнішніми соціальними чинниками. У той же час В. Майхофер неодноразово вказує, що всякий прояв індивіда у зовнішньому, об'єктивному світі, зворотнім чином відсилає до центру особливого, внутрішнього світу індивіда, до його «життєвих інтересів та ініціативи, з якими всякий індивід «віднаходить себе у спільному світі»» [287, с. 92]. Мова йде про екзистенційний інтерес самостійно стати самим собою, досягти власної сутності, реалізувати свій життєвий проєкт. Поняття «природності» тут також має радше соціологічний підтекст, підкріплюючи майхоферівську позицію справжності соціального існування [197, с. 167; 287, с. 31].

Як зазначає В. Майхофер, якщо брати за вихідний пункт інтереси і очікування людей, які реально перебувають в світі в певній ролі або в певному становищі, тобто «якщо ми щоразу вміщуємо себе у (ціннісно) вихідний пункт умов самозбереження і самореалізації учасників правового процесу («зачеплених»), стає очевидним, що в подібній ролі або становищі люди типовим чином зазнають певних способів впливу подій (відносин) відповідно до їхнього функціонального впливу на інтереси людей, одні очікування щодо

яких мисляться як благо, а інші – як шкода; як задоволення їхніх інтересів, здійснення бажань, або ж як шкода інтересам, розчарування в очікуваннях» [286, с. 23]. Водночас, інтереси та очікування не є довільно вкладеними у ситуацію, але натомість виступають екзистенційними прагненнями її учасників, що перебувають у відповідному нормативному образі буття-як.

У праці «Природне право як екзистенційне право» автор дещо відходить від ним попередньо заданого змісту очікувань та інтересів як основи всякої правової вимоги. По-перше, тепер йдеться не про очікування та інтереси як закладені в основу певного образу і залежні лише від нього. Натомість мова йде про їх «констеляцію» – взаємну відповідність чи невідповідність в актуальній життєвій ситуації. По-друге, філософ права вводить нове поняття – категорію «призначення людини» [286, с. 21]. Тим самим розділяється, з одного боку, «природа речей» як природа тих життєвих ситуацій, в яких реалізується буття-як, та, з іншого боку, екзистенційна свобода індивіда, наділеного можливістю міняти усталені суспільні порядки відповідно до власного уявлення про *справедливість* [286, с. 14].

Правознавець стверджує, що «людина вимагає щось, направляє свою волю на щось не безпідставно, але завжди перед обличчям певної, даної в соціальній дійсності констеляції інтересів і очікувань людей, які стикаються один з одним в життєвому світі повсякдення ... , беручи до уваги задану, а тим самим залишену на відкуп людині згідно її призначенням фактичну дійсність» [286, с. 22]. Як стверджує філософ, «є ситуації, для яких не існує жодного рішення, за якого всі інтереси і очікування, що «перебувають на кону», могли б бути приведені до «спільного знаменника»; жодного компромісу: жодна угода неможлива за умов конфлікту інтересів, коли «всі витрати будуть віднесені на рахунок учасників ситуації»; де будь-який компроміс виправданий лише більшою чи меншою мірою, а також немає ніякого єдино можливого, справедливого рішення» щодо таких інтересів [286, с. 25-26]. Для В. Майхофера це означає лише те, що «масштаб для вирішення подібного конфлікту інтересів, вміщеного в природі речей, в кінцевому підсумку може

бути знайдений лише в самій людині: в тому, що людина осягає як власне призначення, і що вона в змозі відкрити лише історично, осмислюючи, що ж із цієї, заданої і врученої їй у розпорядження дійсності світу, пропорційно людині, а що – ні» [286, с. 25-26]. Підставою всякого права вчений називає боротьбу протилежностей, діалектику інтересів і очікувань: «уже в повсякденних зустрічах людей у таких соціальних ролях, у гру входять суперечливі вихідні позиції: надмірна вигода покупця обертається збитком для продавця, надмірне розширення або звуження обов'язків лікаря згідно з однією позицією є недоліком, а з іншою – перевагою» [286, с. 33].

«Розумне» («правомірне») очікування формується не раптово, а за допомогою (і у процесі) виконання та повторення соціальних образів [287, с. 108-117]. Відтак, майхоферівське «буття-як» постає як соціальний образ у динаміці. Така динаміка задається очікуванням результату від виконання людиною її соціальної ролі та вимогою відповідних дій до інших учасників відносин. Однак, у розумінні В. Майхофера, інтереси та очікування самі по собі не є правом (повинним). Оскільки у екзистенціалістській філософії права право виникає та існує у процесі його здійснення (як правовий вчинок у конкретній ситуації), В. Майхоферу було необхідно відобразити цей динамічний процес правотворення. Це він і робить через введення категорій *вимоги* та *обов'язку* – повинного як оправданої поведінки Інших³⁷.

Відзначимо, що сучасна судова практика та юридична доктрина розглядають категорію очікувань у кількох варіантах: як правомірне очікування певного статну речей у майбутньому та як легітимні сподівання на належне застосування матеріальних і процесуальних правових норм [128; 138]. У розумінні правозастосовної практики, очікування повинні мати конкретний характер, ґрунтуватися не просто на надії, а на нормі права чи правовому акті [117].

³⁷ Пояснення змісту категорій вимог та обов'язків здійснено у публікації Бесага І. В. Поняття природи речей В. Майхофера: екзистенціалістські й соціологічні аспекти. *Право та державне управління*, 1. 2022. С. 8-17.

Натомість, майхоферівське розуміння поняття очікування є відмінним від вищеназваного, його правомірність не зумовлюється реалізацією особою належного їй суб'єктивного права, а обґрунтованість очікування не пов'язана із відповідністю закону. Воно виступає як основа будь-якої нормативної вимоги, приписує суб'єкту межі повинної та недозволеної поведінки у конкретній ситуації. У той же час, В. Майхофером піднімаються питання узгодження суперечливих правомірних очікувань, їх історичної обумовленості та зв'язку з соціально-рольовим статусом, а також можливість виходу за межі усталеної практики застосування закону з метою прийняття власне правового рішення. Названі моменти можуть бути використанні для удосконалення сучасного розуміння інституту правовірних очікувань в судовій практиці України.

3.5. Значення правових ідей Вернера Майхофера для розвитку вітчизняної судової практики

Сьогодні поняття правомірного очікування В. Майхофера має не тільки суто історико-філософське значення, але й становить практичний інтерес. Він займає одну з центральних позицій у сучасній юриспруденції та активно застосовується у судовій практиці Верховного Суду для заповнення прогалін, залишених законодавцем. Разом з тим, незважаючи на те, що ця категорія має давню історію, єдине доктринальне розуміння правомірних очікувань відсутнє, що призводить до формування суперечливої (чи принаймні неузгодженої) практики його застосування. Окреслена ситуація зумовлена тим, що в основу судових рішень вкладається таке розуміння цієї категорії, яке утворюється шляхом казуального тлумачення правових норм та такої ж оцінки фактів і доказів. Однак при цьому без належної уваги залишається основа (або, що більш вдало, «природа») правомірних очікувань: спосіб їх виникнення та існування, зв'язок з нормативно закріпленим правом та законним інтересом, шляхи формування, його не зв'язана з велінням держави чи вказівкою закону

нормативність. Певною мірою виправити ситуацію може звернення до філософсько-правових поглядів та концепцій, в основі яких знаходиться міркування щодо правової природи правомірних очікувань.

Застосування інших, окрім чинного законодавства, джерел права часто ставало предметом наукового дискурсу. Однак з того часу як наукова доктрина на законодавчому рівні визнана джерелом права [123; 207], мова йде більшою мірою про її значущість та ефективність у порівнянні з актами законодавства. Найбільш поширеним у судовій практиці вищих судових інстанцій України є звернення до доктринального розуміння положень римського права [94; 97; 110; 112; 121; 135; 160], наукового трактування юридичних понять і термінів [93; 96], застосування аналогії права та аналогії закону [208]. У актуальній судовій практиці Верховного Суду (надалі також – Суду) подекуди зустрічається посилення на положення «природного права», однак прояснення змісту цього терміно-поняття, як і посилення на конкретну юснатуралістичну концепцію відсутні [95; 113; 109]. Таким чином, доповнення правових позицій Верховного Суду концептуальними поглядами В. Майхофера щодо правомірних очікувань сприятиме виробленню єдиного підходу у розумінні цієї категорії.

Останнім часом Верховний Суд активно звертається до поняття правомірних очікувань. При цьому Суд одночасно оперує терміно-поняттями: «правомірні очікування», «законні сподівання/очікування», «легітимні очікування», «виправдані очікування» та «право очікування» [127; 129; 134], – використовуючи їх як синоніми. При чому, правомірні очікування згадуються у контексті застосування принципів «належного урядування» [126] та «верховенства права» [128], а сфера застосування цього інституту умовно може бути поділена на три блоки: 1) щодо захисту прав на майно; 2) щодо належної реалізації власної компетенції суб'єктами владних повноважень; та 3) щодо добросовісної та розумної поведінки учасників правовідносин. У кожен з цих блоків вкладено відмінне розуміння ідеї правомірних очікувань, порядок та умови її застосування. Така кількість позначень та широка сфера

застосування концепції правомірних очікувань призвела до формування не меншої кількості визначень та переліку умов для використання цього інституту. Своєю чергою це призвело до відсутності єдиної практики його застосування.

Розглянемо детальніше першу підставу для судового застосування концепції «правомірних очікувань». У Постанові Верховного Суду в справі № 531/1443/20 від 25 травня 2022 року Суд зробив висновки, що застосування ідеї «правомірного очікування» у відношенні до захисту речових прав повинно здійснюватися з урахуванням положень 1-го Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі також – Конвенції) та ставиться у залежність від міри дотримання вимог елементів принципу верховенства права – правової передбачуваності та правової визначеності. Останні будуються на презумпції, що обмеження основних прав людини та запровадження цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями [122]. Зворотнім чином, очікування осіб не можуть впливати на зміну правового регулювання. Правомірні очікування у такому розумінні полягають у тому, «що якщо особа очікує досягнення певного результату, діючи відповідно до норм права, то має бути гарантований захист цих очікувань» [128].

Близький за змістом висновок зроблений Конституційним Судом України, який у рішеннях від 31 березня 2015 року № 1-рп/2015 та від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 вказав на те, що дія вищеназваних складових принципу верховенства права спрямована на те, щоб суб'єкти правовідносин мали можливість завбачити наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях, що набуते ними на підставі чинного законодавства право, його зміст та обсяг буде ними реалізовано.

У своїй практиці Верховний Суд, посилаючись на практику Європейського суду з прав людини (надалі також – ЄСПЛ), використовує вироблену останнім концепцію «майна». Остання, за визначенням Суду, має

автономне значення, не обмежується правом власності на матеріальні речі та не залежить від формальної класифікації у внутрішньому праві: інші права та інтереси, які можна позначити терміном «активи», також охоплюються поняттям власності та розуміються як «майно» [166; 168; 169]. «Правомірні очікування» також можуть виступати об'єктами права власності та отримувати правовий захист [114; 164; 209].

Цікаво, що ЄСПЛ розрізняє два аспекти «правомірного очікування» у відношенні до концепції «майна»: як виправданого сподівання на ефективну реалізацію права власності та як законне очікування наділеної майновим правом особи на переростання цього права у право власності (отримання права власності у майбутньому) [163; 165; 167]. У постанові від 30 січня 2013 року № 6-168цс12 Верховний Суд України визначив останнє як «право очікування».

Як у першому, так і другому випадку законні очікування можуть розглядатися лише у зв'язку з принципом «правової визначеності». Справа у тому, що захист правомірних очікувань на певний стан речей у майбутньому (як збереження за власником його титулу, так і оформлення права власності на основі існуючого майнового права) пов'язані з реалізацією визначеного законом належного особі суб'єктивного права, наявністю відповідних ефективних юридичних процедур, які якраз слугують основою майнового права та породжують впливаючі з нього правомірні очікування учасників суспільних відносин. Такі висновки підтверджуються також позицією Верховного Суду, який схиляється до думки, що для того, щоб сподівання набули статусу легітимних (правомірних), вони повинні мати не лише конкретний характер, але і ґрунтуватися на нормі права чи правовому акті, а не просто на надії [117; 125; 130].

Легітимне очікування завжди пов'язане з суб'єктивним правом чи інтересом щодо майна. Воно виникає внаслідок юридичного факту, який спричиняє виникнення у особи майнового права. Якщо останнє, внаслідок змін у правовому регулюванні, видання акту індивідуальної дії, не може бути

реалізоване, то таке право по суті не є «наявним», а відтак і не підлягає захисту. Через це Суд визнає порушенням не право, а правомірне очікування. Очікування береться у контексті забезпечення можливості реалізації особою належного їй суб'єктивного права, яке отримано на законній основі та породжує раціональне сподівання щодо його безперешкодної реалізації [120; 139]. Як приклад можна назвати правомірне очікування на отримання у власність земельної ділянки після надання позитивного рішення органу місцевого самоврядування щодо дозволу на розробку особою проєкту землеустрою [131]; очікування щодо збереження сервітуту після передання земельної ділянки у приватну власність іншій особі [114]; набуття правомірних очікувань щодо отримання у майбутньому права володіння майном (право оренди) ще до укладення відповідного договору оренди на виконання даного рішення, яким особі надано право користування земельною ділянкою [141] та інші.

Узагальнено можна назвати наступні умови для виникнення та захисту правомірних очікувань (щодо майна): а) попередня наявність майнового права, яке виникло у передбачений / не заборонений законом спосіб; б) відсутність раціональних сумнівів щодо можливості реалізації такого права у майбутньому – пов'язаність очікування з наслідками, на виникнення яких особа законно може сподіватися; в) наступне порушення прав особи – позбавлення її раніше набутого права або створення перешкод у його реалізації (за умови, що це не є наслідком власної поведінки особи) [114]; г) наявність підстав у праві для захисту такого права та/або усталена судова практика.

Як бачимо з наведеного, обов'язковим аспектом захисту правомірного очікування як складової частини майна [129; 140; 163; 165] є наявність законодавчої норми як щодо юридичного закріплення / визнання державою за особою майнового права, так і щодо ефективних механізмів захисту такого «правомірного очікування» [105; 106; 108]. Неприйняття або втрата чинності

законодавчим актом / нормою має наслідком відсутність правомірного очікування або механізму його захисту [109; 124; 133; 137; 162].

З цього правила Верховний Суд допускає поодинокі винятки, однак такі пов'язані більшою мірою з наступною підставою для судового застосування концепції «правомірних очікувань», мова про які велася вище. Так, правомірні очікування (у розумінні складової частини права власності) можуть виникнути при відсутності законодавчого акту чи усталеної судової практики у випадку недотримання владним суб'єктом вимог щодо вчасної, послідовної, прозорої та обґрунтованої поведінки (наприклад, при вирішенні питання про затвердження проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки у власність органом місцевого самоврядування не враховано обставини, які підтверджують необхідність встановлення сервітуту на прохід до землекористування іншої особи) [111; 114; 119].

На противагу вищезазначеному підходу, Верховний Суд більш розширено тлумачить захист правомірних очікувань при вирішенні питань належної реалізації власної компетенції суб'єктами владних повноважень (у широкому значенні). Тут більшою мірою увага приділяється принципу «належного урядування», а вимоги щодо належної, прозорої та послідовної поведінки ставляться вище законодавчого та індивідуального акту. Перш все, на органи державної влади покладається вимога запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок і сприятимуть юридичній визначеності у правовідносинах [126]. Про захист правомірного очікування у контексті названої вимоги мова ведеться якщо: а) внаслідок правового регулювання зі сторони суб'єкта владних повноважень у особи наявне розумне сподівання, що стосовно неї суб'єкт владних повноважень буде діяти саме так, а не інакше (наприклад, очікування учасників судового провадження про те, що до них під час розгляду справи судом буде застосовано належну правову процедуру [107]); б) суб'єкт владних повноважень не приймає законодавчі акти, хоча на нього покладено відповідний обов'язок [122] (випадки виникнення прогалин у правовому

регулюванні суспільних відносин; тут також застосовується правило пріоритету норми за найбільш сприятливим для особи тлумаченням [118]) [122]³⁸ та в) органи публічної влади дають обіцянки та пробуджують цим відповідні очікування. Таким чином суб'єкти владних повноважень створюють для осіб обґрунтовані підстави сподіватися на отримання певних прав понад ті, що гарантуються законом [109; 115; 161].

Посилання Верховного Суду на основоположні права, принципи природного права та нормативну природу обіцянок суб'єктів владних повноважень дозволяють вести мову про концепцію «правомірних очікувань» не лише з позицій правового позитивізму – як впливаючого з юридичного акту чи владного розпорядження легітимного сподівання на наявність, повноцінність за застосовуваність правової норми у всіх можливих життєвих ситуаціях, але і засобами соціологічного підходу до права.

Посилання на принципи природного права, як і в принципі будь-яке звертання до такого, є скоріше стилістичною фігурою, ніж реальним використанням природно-правових ідей чи концепцій. Однак, на що варто звернути увагу, така ситуація зберігається лише у тих випадках, у яких мова ведеться про діяльність органів владних повноважень, державного визнання прав чи фактів. Тією мірою, якою спір зав'язаний на правах, інтересах та впливаючих з них очікувань рівних між собою суб'єктів, Верховний Суд вважає за можливе вести мову як про добросовісну поведінку та розумність залучених сторін, так і про взаємне врахування інтересів, утримання від недобросовісних дій чи бездіяльності³⁹. При чому вимоги розумності та добросовісності впливають та обґрунтовуються не з позиції дотримання припису закону, але з *природи самих суспільних відносин*. Нерозумною чи

³⁸ Цікаво, що у такому випадку Верховний Суд не має чіткої позиції. Він може посилатися як на загальні принципи законодавчого регулювання (аналогія права та аналогія закону), так і на основні права людини і принципи природного права, а також застосовувати нормативні акти, які втратили чинність. До цього: Постанова Верховного Суду від 19 січня 2022 року у справі № 207/3286/18 [122].

³⁹ Такий підхід застосовується Судом також у тому випадку, коли орган державної влади виступає не як суб'єкт владних повноважень, а як учасник цивільних або господарських правовідносин.

недобросовісною визнається поведінка, яка хоч і відповідає вимогам закону, однак суперечить загальноприйнятим, таким, що склалися у суспільній практиці, способам поведінки в типових ситуаціях. Як приклад судова практика наводить: необґрунтоване припинення переговорів, пропозиція нерозумних умов, які завідомо є неприйнятними для контрагента, вступ у переговори без серйозних намірів (зокрема з метою зірвати укладення договору з третьою особою, наприклад з конкурентом недобросовісної сторони переговорів), нерозкриття необхідної контрагенту інформації тощо [136].

Вищезгадані поняття розумності та добросовісності переважно згадуються у контексті судового встановлення факту зловживання учасником відносин позитивним правом [134], однак відсутність законодавчої норми не є перешкодою для судового захисту правомірних очікувань учасників суспільних відносин [132].

Вищевикладене дозволяє прослідкувати непослідовність Верховного Суду, неузгодженість його позицій щодо застосування концепції правомірних очікувань: якщо у одному випадку Суд задовольняє позов, визнаючи порушеними правомірні очікування, посилаючись на їх укоріненість у самій суті правовідносин (тобто безвідносно до правової норми), то у іншому – відмовляє у задоволенні позову через відсутність нормативного закріплення права чи інтересу, щодо яких таке очікування могло виникнути. Таке різночитання та, відповідно, відмінність у розумінні ідеї «правомірних очікувань», створює не лише проблеми для застосування цієї конструкції Судом у власних правових позиціях, але створює також правову невизначеність та складність у посиланні на ці правові позиції органами державної влади, судами нижчих інстанцій (частини 5 та 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII), а також громадянами, які звернулися за судовим захистом.

Можна припустити, що зазначені суперечності викликані відсутністю єдиної доктринальної позиції щодо правової природи правомірних очікувань

як таких. Уявляється, що у заповненні подібної прогалини доктринального обґрунтування категорії правомірного очікування можуть допомогти філософсько-правові розробки В. Майхофера. В основу його розуміння правомірних очікувань покладено поєднання екзистенціалістського та соціологічного підходів до права. Таке поєднання надало змогу правознавцю вести мову про нормативну природу того життєвого становища справ та соціальних ролей, у яких індивідуальне людське буття у світі здійснюється як упорядковане соціальне співбуття. Соціальні ролі та відносини існують та змінюються за принципами співіснування, вміщують у собі результати історичного та культурного розвитку соціальних інституцій. Їх нормативність зумовлена їх «природністю», вони існують як стан попередньої упорядкованості, як порядок, який даний до всякої вимоги закону чи владного розпорядження. Право тут постає у вигляді конкретної, не пов'язаної з приписами законодавчої норми, соціально-рольової вимоги до поведінки інших людей.

Відтак правомірні очікування як сподівання на те, що кожен у певній ролі чи становищі буде поводити себе так, як належить його ролі чи впливає зі становища, мають у Майхофера подвійне смислове навантаження. Вони одночасно виступають як мірою власної поведінки, так і презумпцією того, що інші також не порушуватимуть вимог, заданих їхнім актуальним соціальним статусом. З цього приводу філософ права також зазначає, що «продавцю я цікавий лише як «чесний» покупець, учню лише як «добрий» вчитель, сусідові як «славний» сусід, як син, батько чи чоловік» [287, с. 119]. Таким чином відбувається узгодження взаємних прав, закладається основа для формування взаємних обов'язків та озвучення конкретної правової вимоги до поведінки контрагента у соціальній ситуації. Фактично тут мова йде про правовість такого очікування, яке виникло у результаті усталеної та бажаної або допустимої поведінки у соціальному співсвіті, яке, однак, не підкріплено законодавчою нормою.

При цьому слід зауважити, що німецький філософ права не заперечував ефективність позитивного права, а, навпаки, обґрунтовував взаємодоповнюваність його приписів з основами екзистенційного природного права. Таким чином наведене формулювання правомірного очікування дозволяє говорити про нього як про можливий засіб подолання законодавчих колізій та прогалин.

Розуміння правомірних очікувань як попередньо закладених у життєві ролі і соціальні ситуації, у яких такі ролі зустрічаються, є основою для визнання та захисту таких очікувань та похідних з них вимог до поведінки інших залучених у ситуацію її учасників. Таким чином мова також йде про дозаконодавче існування певних (перед)прав і (перед)обов'язків, основу яких складають не позитивні норми права, а ті суспільні відносини, які сформувалися історично, є усталеними та прийнятними, і які відображають рівень соціального, культурного, економічного тощо розвитку суспільства. Такі (перед)права і (перед)обов'язки після їх законодавчого визнання захищаються вже на рівні прав та обов'язків. У тому ж випадку, якщо законодавча норма нечітка або відсутня, вони існують у вигляді виправданих суттю / природою тих суспільних відносин, у межах яких склалися, а тому і «правомірних» очікувань, які підлягають захисту. Останній здійснюється через встановлення дійсного змісту тих правовідносин, які склалися між учасниками ситуації та застосування тих правових наслідків, які «зазвичай» / «очікувано» настають у таких відносинах.

Таким чином, попри відсутність експліцитних зв'язків між ідеями німецького філософа права з сучасною практикою Верховного Суду щодо застосування концепції «правомірних очікувань», між ними, тим не менш, прослідковуються глибокі внутрішні відповідності. Це перш за все стосується тих випадків, коли спір виник між рівними, не пов'язаними з державою та її механізмами суб'єктами, коли Суд має змогу перевірити справжню природу правовідносин, що склалися між сторонами та застосувати саме ті правові наслідки, які є розумними, передбачуваними та очікуваними. З цієї ж позиції –

позиції справжнього змісту суспільних відносин та закладених у їх основу обґрунтованих очікувань певних правових наслідків – Верховний Суд може здійснювати аналіз поведінки учасників правовідносин та визнавати її добросовісною та розумною (чи, навпаки, недобросовісною і нерозумною). Філософсько-правова концепція В. Майхофера надає змогу Верховному Суду подолати брак доктринальної основи власних правових позицій щодо застосування категорії «правомірних очікувань», яка не охоплюється змістом позитивно-правової норми, уніфікувати застосування цієї категорії та відтак удосконалити власну судову практику. Можна припустити, що це звернення буде полягати в утвердженні позиції, відповідно до якої правомірні очікування впливають не стільки зі змісту нормативно-правових актів, скільки зі змісту і природи відповідних правовідносин. Більш детальна розробка подібного – екзистенціалістично-правового доктринального обґрунтування – практики застосування категорії правомірних очікувань Верховним Судом – може стати темою окремого дослідження.

Висновки до Розділу 3

1. Особливий інтерес до ідей німецького правознавця проявляється в дослідженнях прибічників соціологічного правознавства і некласичного природного права. На сучасному етапі розвитку українського правознавства, на відміну від традиційної наукової установки радянських вчених, звернення до філософсько-правової спадщини В. Майхофера пов'язане вже не з ідеологізованою критикою ідей німецького правознавця, а з їх дослідженням, використанням і творчим розвитком.

2. Питання співвідношення суцього з повинним та проблема нормативності права у концепції В. Майхофера, які були предметом гострої критики у дослідженнях правознавців-нормативістів ХХ ст., сьогодні осмислюються з позицій феноменології, герменевтики та екзистенціалістської фундаментальної онтології (О. В. Стівба, С. І. Максимов). Майхоферівське

обґрунтування понять суспільних відносин, ситуації, соціальної ролі, очікувань та інтересів, отримує у пострадянських наукових доробках нове трактування. Прихильники соціологічного типу праворозуміння розглядають вищенаведені майхоферівські категорії вже крізь призму діалектичного поєднання соціально-емпіричних та ціннісно-сміслових, метафізичних аспектів права (Г. В. Мальцев, С. П. Рабінович).

3. Як і українські науковці, практично всі зарубіжні дослідники відзначали наявність рис соціологічної доктрини (поряд із власне екзистенціалізмом) у філософії права В. Майхофера, а також його поступове віддалення від початкового змісту поняттєвого апарату екзистенціалізму.

4. Інтерес зарубіжних коментаторів викликали питання зв'язку майхоферівських напрацювань з ідеями М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, Г. Радбруха та кантіанства загалом. Щодо першого, то детальному аналізу піддавалися теми онтологічного і феноменологічного гатунку щодо: 1) правової онтології як регіональної онтології, її зв'язку онтологічною диференціацією (А. Кауфманн, Г. Шпренгер, С. Лойдольт); 2) пошуку права у соціальній природі людини (А. Кауфманн, А. Баратта, Й. Тиссен) та 3) співвіднесення екзистенціалу буття-як з гайдеггерівським буттям-з та буттям Самістю (А. Кауфманн, Г. Шпренгер, А. Голлербах, С. Лойдольт).

Висвітлення зв'язку ідей В. Майхофера з кантіанством прослідковується у контексті: 1) змістовного наповнення «природи речей» та обґрунтування на цій основі «конкретного природного права (А. Баратта); 2) обґрунтування В. Майхофером міжлюдського порядку у дусі неокантіанства, як порядку, який віднаходить себе у свідомості всякого «розумного» індивіда, який поміщений у типову соціальну роль і з горизонту якої формує нове, або утверджує існуюче правило поведінки (А. Баратта; певною мірою також С. Лойдольт); 3) відмінності майхоферівського права від інших загальних соціальних порядків (Й. Тиссен та А. Голлербах) та розмежування «природної» та культурно зумовленої правової реальності (С. Лойдольт).

5. Попри відмінні типи праворозуміння та світоглядно-методологічні і концептуальні підходи, пострадянські та зарубіжні науковці з деякими застереженнями визнають онтологічний статус концепції В. Майхофера та евристичну цінність категорії «буття-як». Остання виступає об'єднувальною ланкою онтологічних, екзистенціалістських та соціологічних компонентів концептуальних напрацювань німецького філософа права.

6. Наразі залишається відкритою дискусія про належність поглядів В. Майхофера до екзистенціалістських чи соціологічних, юснатуралістичних чи позитивістських. Продовження цієї дискусії потребує опертя на сучасні деталізовані типології й класифікації концепцій праворозуміння. Плідне осмислення тих аспектів концепції німецького філософа права, які почасти залишаються поза увагою, зумовлює необхідність ширшої та діалогічної контекстуалізації, звернення до її ідейних витоків, зокрема виявлення ймовірних впливів на неї, з одного боку, філософських поглядів І. Канта, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, Е. Вольфа, та, з іншого боку – підходів мислителів соціологічного спрямування. Вирішення цього завдання визначає напрям подальших досліджень праворозуміння В. Майхофера.

7. Очікування у розумінні В. Майхофера постають як основа права, яка міститься у соціальних образах і ролях та актуалізується, змінюється й реалізується під час відповідального прийняття рішень людиною у життєвих ситуаціях. Вони виступають аксіологічним критерієм процедури і результату правотворення, надаючи тим самим виведеному праву соціологічної нормативності та екзистенційної цінності. Право у такому розумінні постає не лише як обов'язкове, але і як значиме для екзистенції.

Своєрідність підходу В. Майхофера до трактування поняття очікування та його ідеї, пов'язані із розвитком відповідної концепції, викликають поглиблений інтерес на сучасному етапі розвитку українського правознавства. Встановлення можливості застосування окремих поглядів філософа права на категорію правомірного очікування у вітчизняній правозастосовній практиці повинно стати предметом подальших наукових розвідок.

Подальшого дослідження потребують питання а) захисту правомірного очікування, виникнення якого пов'язане з виконанням певних, законодавчо визначених умов; б) конкуренції легітимних очікувань; в) наслідки зволікання реалізації або звернення за захистом виправданих очікувань; г) особливості реалізації / судового захисту правомірних очікувань, які мають своєю основою матеріальне або ж процесуальне право / інтерес. Дані питання не ставали предметом дослідження В. Майхофера, однак спроба надати на них відповідь шляхом застосування поглядів цього філософа права як методології, на нашу думку, може дати певні позитивні результати.

8. Філософсько-правова концепція В. Майхофера, у якій розкривається механізм виведення правової вимоги з соціальних ролей та життєвих ситуацій людини, може стати ефективним механізмом заповнення існуючих прогалин у доктринальному обґрунтуванні категорії «правомірне очікування» в українській судовій практиці. В основу судових рішень може бути покладено як майхоферівське розуміння «розумності» рольових очікувань як типових, повторюваних та нормативних, так і підхід німецького правознавця щодо взаємодоповнюваності положень природного права та права позитивного.

ВИСНОВКИ

Дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням теоретико-методологічних аспектів філософсько-правової концепції видатного німецького правознавця XX-XXI століть Вернера Майхофера. У розвідці розкрито історичні й світоглядно-концептуальні витоки та змістову еволюцію екзистенціального праворозуміння, уточнено підстави його типологізації, виявлено евристичну цінність концепції В. Майхофера та її дискусійні моменти. Основні результати виконаної роботи, що розширюють і доповнюють винесені на захист положення наукової новизни, полягають у такому.

1. Екзистенціалістська (екзистенційно-феноменологічна) парадигма у західній філософсько-правовій думці склалася в середині XX ст. як своєрідна гуманістична відповідь на панування державницького позитивізму як правової ідеології тоталітарних режимів та реакція на людиноненависницькі практики останніх. Провідною ідеєю правового екзистенціалізму стало протиставлення справжнього (екзистенційного) права, виведеного з індивідуальної свободи і відповідальності людини, з одного боку, та несправжнього права («*eigentlich*» *nichtiges Recht*), з іншого боку, як порядку, нав'язуваного людині ззовні (із посиленням на волю народу, панівного класу, держави чи Бога).

Правовий екзистенціалізм став неklasичною антропоцентричною версією природного права, акцентуючи такі засади останнього як: емпірична конкретність, часовість (процесуальність), триваючий процес становлення та розвитку змісту поняття справедливого – на протигагу класичному юснатуралістичному розумінню права як універсального, сталого та незмінного; конкретність правової ситуації, що знайшло вияв, зокрема, в тенденції до принципової антинормативності філософсько-правових побудов.

При цьому терміно-поняттям «екзистенційне право» зазвичай позначають вільне і відповідальне рішення / вчинок людини – процес і результат

пережиття нею власної конкретно-історичної соціальної ситуації, релевантної в правовому сенсі. У такому пережитті людині відкривається не тільки унікальний правовий смисл такої ситуації, а також і смисл первинно присутнього та відтворюваного у міжлюдській взаємодії порядку, відповідно до чого людина визначає і скеровує свою поведінку.

2. До концептуального ядра філософсько-правового екзистенціалізму належать три постулати:

1) екзистенційне право постає процесом і результатом вирішення індивідом конкретної ситуації, релевантної у правовому сенсі; остання, своєю чергою, є однією з форм існування-людини-у-світі, людського спів-буття;

2) сформована в процесі розв'язку одиничної ситуації вимога отримує свою завершеність у вигляді прийнятого рішення;

3) «зовнішній» соціальний порядок має значення для екзистенції. Така постановка питання відкриває шлях до соціологізації екзистенційного права, що найбільш яскраво увиразнено в концепції В. Майхофера.

Результатом спроб правових екзистенціалістів «вивести право з людського існування» у переважній більшості випадків стало наступне пояснення процесу правоутворення: смислова серцевина правової вимоги коріниться у структурі спів-буття людини з Іншими та видобувається із суб'єктивно-об'єктивних факторів: соціальних та історичних фактів, «природи речей» чи загальносвітового порядку. Свій смисл як «права» ця вимога отримує у свідомості людини в конкретній життєвій ситуації в процесі переживання такої ситуації у її смисловій цілісності. В окремих випадках наведена схема дещо ускладнюється: обов'язковому врахуванню підлягають також вимоги позитивного права (Й. Тиссен, А. Кауфманн).

3. Репрезентація спектру різновидів правового філософствування, яке містить екзистенціалістичну складову, потребує різноаспектного диференціювання відповідних концепцій.

Запропоновані в українському правознавстві класифікаційні критерії дозволяють схарактеризувати екзистенціалістичні філософсько-правові концепції таким чином:

– за способом вирішення проблеми співвідношення суцього і повинного – як переважно онтологічні;

– за ключовими природно-правовими поняттями – як антропологічні;

– за цілеспрямованістю – як описові;

– за предметністю – як такі, що вивчають вправо у відносинах із іншими реаліями;

– за впливом позаправових чинників на формування права – як такі, у яких ці чинники породжують право чи впливають на нього («генеративність»), та такі, в яких екзистенційність використовується як засіб для розуміння права («герменевтичність»);

– за темпоральністю – як такі, що виходять з одночасного існування права та позаправових реалій («ко-екзистенційність»).

Окрім цього, багатоманіття екзистенціалістичних концепцій і втілених у них онто- і гносеологічних підходів може бути представлене за допомогою таких додаткових типологізаційних критеріїв як:

1) буттєве місце розгортання справжнього (екзистенційного) права;

2) визначальні чинники формування такого права;

3) характер правового досвіду, необхідного для вироблення правового рішення;

4) роль державних нормативних установлень для вироблення екзистенційного правового рішення;

5) співвідношення форм соціального існування людини та її справжнього існування;

6) значущість соціальної ролі особи, яка має сформулювати екзистенційну правову вимогу;

7) ступінь соціологізації концепції.

За цими критеріями концепцію В. Майхофера можна схарактеризувати як таку, у якій: 1) право укорінене в соціальному бутті; 2) визначальним чинником формування права у свідомості людини є «природа речей»; 3) досвід учасників правових ситуацій щоразу заново переосмислюється в процесі переживання конкретного випадку, релевантного в правовому сенсі; 4) позитивне право виступає функціонально допустимим допоміжним інструментом для екзистенційного вирішення правової ситуації; 5) соціальне буття людини є амбівалентним, оскільки може втілювати її справжнє або ж несправжнє існування; 6) соціально-рольовий статус індивіда є визначальним для формування екзистенційної правової вимоги. Ступінь соціологізації розглядуваної концепції відрізняється на першому і другому етапах творчості В. Майхофера: 7) соціологізована версія екзистенціалістської філософії права (перший етап) і правове філософствування в річищі суб'єктивістських ідей засновників екзистенціалізму (другий етап).

4. Для більшості екзистенціалістських філософсько-правових концепцій характерна соціологічно спрямована трансформація ідей засновників екзистенціалізму і наповнення використовуваних ними понять новим, соціологізованим змістом, а також поширення базової екзистенціалістської термінології на феномени, до яких вона первинно не застосовувалася.

5. У концепції В. Майхофера йдеться про двоїсту структуру справжнього існування людини: індивідуальне та автономне буття Самістю та пов'язане і «прирівняне» до буття інших людей соціальне «буття-як».

З огляду на це двовимірним постає і природне право В. Майхофера. Цими вимірами виступають: а) екзистенційне природне право, вкорінене в бутті людини як Самості, та б) інституційне природне право, яке постає з буття-як. У першому випадку йдеться про «суб'єктивне право винятків», що виводиться з унікальності та своєрідності індивідуального буття; у другому – про вимоги гетерономного імперативу, які виникають зі спільного для людей світу.

Попри існування обох аспектів права, у розумінні В. Майхофера правове буття цілісне й єдине, оскільки, у всякому правовому йдеться про

трансценденцію за межі індивідуальної реальності, про справжнє-буття-Самістю-у-бутті-як. Таким чином в правовій онтології В. Майхофера розв'язується фундаментальна філософсько-правова проблема співвідношення суцього і повинного.

Соціологізація природного права у В. Майхофера здійснюється на базі філософії екзистенції: відбувається поєднання, з одного боку, соціального як того, що дано із синтезу світу природи і світу культури, та, з іншого боку – індивідуального, яке наповнює це об'єктивно наявне значущістю для людського існування, а отже – обов'язковістю та нормативністю.

6. Німецький мислитель не дає загального визначення поняття права. Натомість через екзистенціал «буття-як» В. Майхофер подає власну характеристику буття-людини-у-праві (за аналогією до гайдеггерівського буття-у-світі). Тим самим задається розуміння права як повинного: правове повинне постає виявленою із соціального образу людини відповідну суцтому *майбутньою* справжністю буття такого суцього. Соціальна роль слугує фактичною й водночас нормативною основою для часового розгортання актуального соціально-історичного буття людини в її май-буття.

На першому, екзистенціально-соціологічному, етапі творчості філософа права (1954-1963 рр.) згадана справжність визначається через поняття соціального образу – «начерку», що історично виникає, існує, змінюється і зникає зі смислових взаємозв'язків соціального світу. Право у цьому аспекті є узагальненням тієї повинної поведінки, яка за допомогою «золотого правила» та категоричного імперативу щоразу наново підноситься до рангу поведінкового закону. При цьому, така поведінка є такою, що дана з соціально-рольової природи речей.

На другому, екзистенціально-кантіанському, етапі майхоферівського правового філософствування (після виходу публікації «Природне право як екзистенційне право» (1963)) завдання «слугувати начерком» майбутньої справжності людського буття переноситься з природи речей на спільну для всіх людей, їх розумну природу. З цього часу в концепції В. Майхофера

відбувається зміна онтологічної установки на деонтологічну. На цьому етапі міра екзистенційного права – гетерономні вимоги, задані соціальною дійсністю, –замінюється на вимогу суб'єктивної розумності. Відтак право набуває нового змісту: воно інтерпретується як виводиме з природи людини її призначення. Останнє за В. Махофером полягає в тому, щоби змінювати усталені порядки відповідно до власного уявлення про справедливість.

Перехід від екзистенціально-соціологічного до екзистенціально-кантіанського праворозуміння пов'язаний з виходом статті «Природа речей» (1958). У цій розвідці філософ звертається до «розумності» як деонтологічного поняття. Цей перехід вбачається в активному використанні поняття категоричного імперативу та універсалізації правових вимог на противагу вимогам, що впливають із соціальних ролей.

Відтак у концепції німецького філософа відбувається специфічне поєднання суб'єктивних і об'єктивних чинників правоутворення: право, хоча і має у своїй основі актуальну соціально-історичну базу, тим не менш, завжди спрямоване у прийдешнє і залежить від того, *що саме* розумна людина бачить як майбутню справжність свого буття-Самістю-у-Бутті-як. У той же час, у працях Майхофера без відповіді залишається питання про те, яким чином пов'язані між собою універсальна розумність емпіричного суб'єкта з унікальністю його існування та, відповідно, що є основою того права, яке В. Майхофер іменує «екзистенційним».

7. Поєднання німецьким правознавцем екзистенціалістського та соціологічного підходів у праві створило підставу для критики концепції В. Майхофера. На думку авторки дисертації, найбільш вразливими моментами розглядуваної концепції є: 1) обґрунтування нормативності рішень / вчинків, які водночас є індивідуалізованими (право з конкретного випадку) та надіндивідуальним (право з позиції «всякого індивіда»). В. Майхофер намагається поєднати онтологічні аспекти виведення правової вимоги з конкретної ситуації з деонтологічними механізмами контролю «правильності» даного з природи життєвої ситуації повинного. Це має наслідком втрату

майхоферівським підходом онтологічного статусу; 2) гіперболізація значення соціально-рольових відносин при обґрунтуванні нормативності людського співіснування і, як наслідок, зведення «природи речей» до актів культурної взаємодії; 3) відсутність чіткого відмежування власне правових вимог від позаправових (релігійних, моральних тощо).

8. Поняття інтересів та очікувань беруться В. Майхофером у двоїстому значенні: 1) з позицій філософії екзистенції, де вони виражають ціннісну основу закладеного у соціальні ролі порядку (аксіологія права); 2) з позиції соціології права. У другому випадку мова йде про соціальне підґрунтя права, про дану з природи речей – повторюваних соціальних ситуацій і ролей – його допозитивну основу та виведену з неї нормативність.

9. Актуальність правової концепції В. Майхофера додатково зумовлюється юридико-прикладним значенням категорії правомірних очікувань. Остання, взята в її майхоферівському осмисленні, може стати ефективним інструментом судової аргументації. У рішеннях українських судів може бути використане майхоферівське розуміння «розумності» рольових очікувань як типових, повторюваних, а відтак і соціологічно нормативних. Це уможлиблюється, зокрема, з огляду на те, що сучасний підхід Верховного Суду до застосування концепції «правомірних очікувань» виходить за рамки її легістської інтерпретації. Посилаючись на «загальні конституційні принципи», «фундаментальні засади права», «принципи природного права», «основні права людини», Суд, так чи інакше, звертається до природно-правових концепцій, насамперед до тих, що тісно пов'язаних із соціологічним підходом у правознавстві. Відтак означеній тенденції розвитку судової практики цілком відповідає звернення до ідей Вернера Майхофера.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаїс С. І. Проблеми праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.01. К., 2003. 17 с.
2. Бабкін В. Д. Право і закон: співвідношення. *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти*: матеріали XIII історико-правової конференції (Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). Чернівці : Рута, 2005. С. 3–4.
3. Балинська О. Правова основа соціальної сутності людини (філософсько-комунікативний аналіз). *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 року). Львів: СПОЛОМ, 2008. С. 26–36.
4. Бандура О. Антропологія права як складова філософської антропології (загальний нарис). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1 (17). С. 8–15. doi: <https://doi.org/10.33270/01191702.8>.
5. Бандура О. О. Антропологічний підхід до аксіології права. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Матеріали Першого всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 року). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 27–36.
6. Бандура О. О. Антропологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 102–111.
7. Бердяев Н. А. Самопознание (опыт философской автобиографии). М.: Международные отношения, 1990. 336 с.
8. Бернюков А. М. Юридична реальність як онтогносеологічна форма існування права (філософсько-методологічний аналіз). дис. д. ю. н. за спец. 12.00.12 / Хмельницький інститут соціальних технологій, Хмельницький, 2017.
9. Бігун В. Антропологія права: предмет, система, методологія, статус та функції. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан,*

проблеми, перспективи): Матеріали Першого всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 року). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 43–58.

10. Богомолов А.С. Основные течения современной буржуазной философии. М.: Высшая школа, 1970. Вып.3. 80 с.

11. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма : Философия существования / сост. Ю. А. Сандулов; Научные редакторы: А. С. Колесников, В. П. Сальников; Пер. з нем С. Э. Никулина. СПб. : Лань, 1999. 222 с.

12. Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия 1969–1978.

13. Бурдяк В. І. Становлення і розвиток соціологічних концепцій права: навч. посіб. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : Рута, 2001. 84 с.

14. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософсько-правова проблема. *Проблеми філософії права*. Т. І. 2003. С. 83–86.

15. Бурханов Р. А., Никулина О. В. Концепция экзистенциалов в трактате М. Хайдеггера «Бытие и время». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-ekzistentsialov-v-traktate-m-haydeggera-bytie-i-vremya>

16. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2. Х. : Право, 2017.

17. Вільчинський Ю. М. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. Київ: Поліграфкнига, 2009. 360 с. Бібліогр.: с. 353–340.

18. Гайденоко П. Экзистенциал. *Философская Энциклопедия*. В 5-х т.. М.: Советская энциклопедия. Под редакцией Ф. В. Константинов. 1960-1970.

19. Генезис марксистского учения о государстве в кривом зеркале буржуазных фальсификаторов. *Труды Всесоюзного юридического заочного института*. М.: ВЮЗИ, 1977. Том 54. С. 6–36.

20. Гетьман І. Право як засіб соціального спілкування. *Проблеми законності*. Х., 2005. № 75. С. 13–20.

21. Гребеньков Г. В. Человек в правовом бытии: Введение в правовую персонологию : монография. Донецк : Донец. юрид. ин-т МВД Украины, 2013. 540 с.

22. Гринберг Л. Г., Новиков А. И. Критика современных буржуазных концепций справедливости. Л.: Наука, 1977. 162 с.

23. Гришук О. Деякі питання антропології природного права. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1-2 грудня 2006 року). Львів: Край, 2007. С. 42–59.

24. Грязин И. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. Таллин : Ээсти раамат, 1983. 187 с.

25. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. № 20. Львів: Край, 2009. 292 с.

26. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. М.: ДИК, 1999. С. 89–90.

27. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. 2. V, § 84.

28. Дахній А. Й. Динаміка людського існування у мисленні М. Гайдеггера: екзистенційно-темпоральний та філософсько-технічний дискурси: дис. докт. філос. наук: 09.00.05. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2019.

29. Дёмин И.В. Понятие «региональной онтологии» в контексте герменевтической феноменологии М. Хайдеггера. *Гуманитарные и социальные науки*. № 2, 2014. С. 202–205.

30. Дудаш Т. І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження : автореф. дис ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Львів, 2008. 16 с.

31. Дудаш Т. Юридична природа та праворегулятивна функція рішень європейського суду з прав людини. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). Львів: Край, 2009. С. 80–88.

32. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том другий. Пер. з фр. К.: Дух і літера, 2011. 488 с.

33. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том перший. К.: Дух і літера, 2009. 576 с.

34. Ємельяненко Г. Д. Екзистенціальна теологія: філософські засновки і особливості концептуалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : 09.00.11; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ, 2018. 45 с.

35. Єрмоленко А. М. Соціальна філософія у структурі соціогуманітарних наук. *Філософська думка*. 2020. № 5. С. 6–22.

36. Желтова В. П. Философия и буржуазное правосознание. М.: Наука, 1977. 104 с.

37. Желтова В. П. Экзистенциалистская философия права: автореф. дис. ... канд. филос. наук/ АН СССР. Ин-т философии. Москва, 1969. 20 с.

38. Забігайло В. К. Криза буржуазної правової ідеології. К.: Видавництво «Політична література України», 1981. 47 с.

39. Закат еще одного буржуазного мифа о человеке / А. И. Бабий, Г. В. Бергинер; отв. ред. Д. Т. Урсул ; Акад. наук Молд. ССР, Отд. филос. и права. Кишинев: Штиинца, 1982. 83 с.

40. Захаренко Е. Н., Комарова Л. Н., Нечаева И. В. Новый словарь иностранных слов: свыше 25 000 слов и словосочетаний. 3-е изд. М.: ООО ИФ «Азбуковник», 2008. 1040 с.

41. Зильберман И. Б. Буржуазные правовые теории эпохи империализма. Л., 1966. 33 с.

42. Зыков Д. В. Виды юридического мышления: методологическое и

теоретико-правовое обоснование: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: Волгоградский государственный университет. Волгоград, 2015. 238 с.

43. История политических и правовых учений / под ред. д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. 2-е изд.. Переработаное и дополненное. М.: Юридическая литература. 1988.

44. Ищенко Н.И. Мартин Хайдеггер: к вопросу о трансценденции. Науч. ежегодник Ин-та философии и права Урал. отд-ния Рос. акад. наук, 2018. Т. 18. № 3, С. 27–46.

45. Кампо В. М. Взаємовідносини „конституційної“ людини та органу конституційної юстиції у світлі антропологічного підходу. Актуальні проблеми сучасного конституційного права України : зб. наук. пр. Київ : Юридична думка, 2014. С. 162–169.

46. Карбонье Ж. Юридическая социология. Б.: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 1998.

47. Каримский А. М. Антиисторизм «Философии существования». М. : Знание, 1980. 62 с.

48. Кауфманн А. Онтологическая структура права. *Российский ежегодник теории права*. 2008. № 1. С. 151–174.

49. Кауфманн А. Предварительные замечания по поводу правовой логики и онтологии отношений. Основы правовой теории, базирующейся на понятии персоны*/ Пер. А. В. Стовба. *Правоведение*. 2013. № 6 (311). С. 210–226.

50. Квятковский Д. О. Онтологические основы в философии экзистенциализма. *Вестник Омского ун-та*. 2016. № 1. С. 63–67.

51. Кленнер Г. От права природы к природе права (1984). Перевод с нем. Т. Б. Бекназар-Юзбашева; Подред. Б. А. Куркина; Вступ. ст. Л. С. Мамута. М.: Прогресс, 1988. 320 с.

52. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. III. № 1–2. С. 32–44.

53. Козловський А. А. Онтологія юридичної відповідальності. *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С. 98–112.

54. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.

55. Козловський А. А. Справедливість як гносеологічний принцип права. *Ерліхівський збірник. Юридичний факультет Чернівецьк. ун-ту ім. Ю. Федьковича. К.; Чернівці : Рута, 2003. Т. 1. С. 22–32.*

56. Козюбра М. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки. 2008. Т. 77. С. 3–8.*

57. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. НаУКМА; *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки. 2007. Т. 64. С. 3–9.*

58. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України. 2010. № 4. С. 10–21.*

59. Козюбра М. Рівні праворозуміння: антропологічний аспект. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). Львів: Край, 2009. С. 89–100.*

60. Козюбра Н. И. Некоторые философско-методологические вопросы современной буржуазной правовой идеологии. *Право и борьба идей в современном мире (критика современных буржуазных концепций права): материалы научной конференции. Академия наук СССР. Институт государства и права. За ред. И. М. Вайля, В. И. Менжинского, В. А. Туманова (Москва, 24-25 декабря 1979 г.). С. 26–30.*

61. Корабльова Н. С. Багатомірність рольової реальності: соціально-філософський аналіз: дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Х., 2000. 426.

62. Коссак Е. Экзистенциализм в философии и литературе / Пер. с польск. Э. Я. Гессен. М.: Политиздат, 1980. 360 с.

63. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позицій соціального натуралізму. *Проблеми філософії права. 2003. Т. I. С. 72–78.*

64. Костенко О. М. Про права людини в контексті «натуралістичної» юриспруденції. *Українське право*. 2008. № 1. С. 19–22.

65. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. пр.; відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. Чернівці : Рута, 2009. 532 с.

66. Кравченко А. Антропологічний принцип у філософії права: сутнісна характеристика. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). Львів: Край, 2009. С. 101–114.

67. Критика буржуазных политико-правовых концепций (в марксистской литературе ГДР) / Авт. колл.; пер. с нем. М.: Прогресс, 1977. 216 с.

68. Критика современных буржуазных теорий права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский; Общество по распространению политических и научных знаний РСФСР. Ленинградское отделение. Ленинград. 1961. 56 с.

69. Кузнецов В. Н. Основные тенденции кризиса современной буржуазной философии. М.: «Знание», 1978. 64 с.

70. Кузнецов В. Н. Современная буржуазная философия и религия. *Новое в жизни, науке, технике*. Серия: Научный атеизм. № 11. М.: «Знание», 1976. 63 с.

71. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: Навчальний посібник. К.: Стилос: ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.

72. Культенко В. П. Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств: автореферат... канд. філос. наук. К., 2004. 10 с.

73. Литвинов О. Про межі права в методологічному контексті взаємовідношення антропологічного та культурологічного підходів. *Філософія права і загальна теорія права*. 2021. Вип. 2. С. 39–53.

74. Мадіссон В. В. Деякі питання соціології приватного права / Акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. К., 2003. 124 с.

75. Майхофер В. Естество дела. Перевод А. В. Стовбы. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 2. С. 215–242.

76. Майхофер В. Право и бытие. *Российский ежегодник теории права*. 1. Перевод А. В. Стовбы. 2008. С. 186–259.

77. Максимов С. Антропологічні передумови правової теорії: досвід класичної філософії права. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юридична*. 2002. Вип. 37. С. 64–69.

78. Максимов С. И. Концепция правовой реальности. *Постклассическая онтология права* : моногр.. СПб., 2016. С. 23–59.

79. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Х., 2002. 328 с.

80. Максимов С. І. Класична і неklasична моделі осмислення правової реальності. *Юридичний журнал «Право України»*. 2014. Вип. 1. С. 61–62.

81. Максимов С. Предмет і методологічні засади правової антропології. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Матеріали Першого всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 року). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 240–249.

82. Максимов С. Проблеми правової антропології: антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148–155.

83. Малкович П. Феномен закиненості в філософії екзистенціалізму. *Вісник Львівського університету. Сер. Філософські науки*. Львів:ЛНУ ім. І. Франка, 2009. Вип. 12. С. 116–123.

84. Мальцев Г. В. Понимание права: подходы и проблемы. М.: Прометей, 1999. 419 с.

85. Мальцев Г. В. Социальные основания права: монография. М.: Норма: ИНФРА-М, 2019. 800 с.

86. Мандрищук Л. А. Проблема розрізнення філософії екзистенції та екзистенціалізму. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 3. С. 26–31.

87. Марчук В. П. Соціологічні теорії права в Німеччині: історія і сучасність / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: ЧДУ, 1998. 128 с.

88. Методологія та методика соціологічних досліджень у праві: конспект лекцій / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; уклад. В. Д. Воднік та ін.. Х., 1999. 93 с.

89. Михайлов А. А. Философия обреченных: экзистенциализм — реакционное течение в современной буржуазной философии. № 18 / Общество по распространению политических и научных знаний Белорусской ССР. Минск, 1962.

90. Музика І. В. Історія права як суспільний процес: класичні і сучасні підходи. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 4. С. 9–18.

91. Неклассическая философия права: вопросы и ответы: коллективная монография / под ред. А.В. Стовбы. Х.: Библиотека международного журнала «Проблемы философии права», 2013.

92. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. 896 с.

93. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду Ситнік О.М. від 03 жовтня 2018 року у справі № 826/16892/17.

94. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду Штелик С. П. від 26 січня 2021 року на постанову Великої Палати Верховного Суду у справі № 607/3693/17.

95. Окрема думка судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Желтобрюх І.Л. від 23 листопада 2020 року у справі №826/3508/17.

96. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Катеринчук Л. Й., Гудими Д. А., Пророка В. В. від 12 травня 2022 року на ухвалу Великої Палати Верховного Суду про повернення справи № 922/2960/17.

97. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Прокопенка О. Б., Британчука В. В., Железного І. В., Золотнікова О. С. від 12 жовтня 2022 року на постанову Великої Палати Верховного Суду у справі № 183/4196/21.

98. Павлова Т., Кисленко А. Класична раціональність та соціальна філософія. Гілея: *Науковий Вісник*, 152 (1). 2020. С. 177–179.

99. Панкевич О. Концепт мультикультуралізму крізь призму проблеми забезпечення прав національних меншин. *Право України*. 2019. Вип. 11. С. 128–143.

100. Пермяков Ю. Е. Философские основания юриспруденции. Самара: Изд-во Самарского ун-та, 2006. 248 с.

101. Петлевич Н. Особистість у правовідносинах: персоналістична характеристика. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 року). Львів: СПОЛОМ, 2008. С. 245–256.

102. Петрушенко В. Л. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії): навч. посібник. Львів.: Видавництво Львівської політехніки, 2014. с. 596.

103. Пешка В. Экзистенциалистская философия права. *Против современной правовой идеологии империализма* : сб. статей. / под ред. В. А.Туманова. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. С. 158–189.

104. Попович М. Д Соціально-філософський аналіз антропологічного виміру культури / Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2013. 308 с.

105. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018 року у справі № 338/180/17.

106. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 року у справі № 905/1926/16.

107. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.05.2022 року у справі № 877/0/15-21.

108. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 року у справі № 569/17272/15-ц.

109. Постанова Верховного Суду від 01.09.2022 року у справі № 120/8450/20-а.

110. Постанова Верховного Суду від 02.05.2018 року у справі № 910/16011/17.

111. Постанова Верховного Суду від 02.09.2019 року у справі № 810/4817/18.

112. Постанова Верховного Суду від 03.06.2020 року у справі № 522/17429/17.

113. Постанова Верховного Суду від 04.06.2020 року у справі № 460/354/19

114. Постанова Верховного Суду від 05.10.2020 року у справі № 305/1030/18.

115. Постанова Верховного Суду від 09.06.2022 року у справі № 300/1617/20.

116. Постанова Верховного Суду від 09.11.2020 року у справі № 904/2404/18.

117. Постанова Верховного Суду від 13.01.2021 року у справі № 570/5323/17.

118. Постанова Верховного Суду від 14.09.2021 року у справі № 909/243/18.

119. Постанова Верховного Суду від 15.07.2021 року у справі № 420/779/19.

120. Постанова Верховного Суду від 16.02.2022 року у справі № 204/9189/19.

121. Постанова Верховного Суду від 16.06.2022 року у справі № 905/813/20.

122. Постанова Верховного Суду від 19.01.2022 року у справі № 207/3286/18.

123. Постанова Верховного Суду від 21.01.2020 року у справі № 820/11382/15.
124. Постанова Верховного Суду від 21.04.2021 року у справі № 360/3611/20.
125. Постанова Верховного Суду від 21.05.2021 року у справі № 918/1048/20.
126. Постанова Верховного Суду від 21.06.2022 року у справі № 826/14142/18.
127. Постанова Верховного Суду від 23.02.2022 року у справі № 700/301/20.
128. Постанова Верховного Суду від 25.05.2022 року у справі № 531/1443/20.
129. Постанова Верховного Суду від 26.01.2022 року у справі № 761/3462/13- ц.
130. Постанова Верховного Суду від 26.04.2021 року у справі № 9901/46/21.
131. Постанова Верховного Суду від 27.04.2022 року у справі № 532/571/20.
132. Постанова Верховного Суду від 27.07.2022 року у справі № 907/584/21.
133. Постанова Верховного Суду від 29.01.2020 року у справі № 802/2069/17- а.
134. Постанова Верховного Суду від 29.06.2022 року у справі № 522/12192/17.
135. Постанова Верховного Суду від 29.09.2022 року у справі № 824/293/21.
136. Постанова Верховного Суду від 30.06.2022 року у справі № 700/321/20.
137. Постанова Верховного Суду від 30.10.2019 року у справі № 753/23099/16-а.

138. Постанова Верховного Суду від 31.05.2022 року у справі № 910/3067/21.

139. Постанова Верховного Суду України від 26.01.2022 року у справі № 761/3462/13-ц.

140. Постанова Верховного Суду України від 30.01.2013 року у справі № 6-168цс12.

141. Постанова Вищого господарського суду України від 02.10.2017 року у справі № 909/964/14.

142. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія /А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода та ін.; відп. ред. В. С. Бігун. К. : Реферат, 2009. 316 с.

143. Рабинович С. От сущностной возможности — к социальной функции человека? (полемические заметки о «Праве естества»). *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учків VII Міжнар. «кругл. столу». Львів: Галицький друкар, 2012. С. 472–478.

144. Рабінович С. Розумність у праві: філософсько-правовий та емпірико-юридичний виміри. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1-2 грудня 2006 року). Львів: Край, 2007. С. 214–233.

145. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. *Проблеми філософії права*. 2003. № 1. С. 22–26.

146. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 10-е. Львів : Край, 2008. 224 с.

147. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

148. Рабінович П. М. Праворозуміння як фундамент юридичної науки і практики. *Юридичний вісник України*. 10 листопада 2006 року. № 44 (592). С. 16–21.

149. Рабінович П. М. Соціально-природна правова система суспільства (спроба загальнотеоретичної характеристики). *Українське право*. 2008. № 1 (21). С. 64–76.

150. Рабінович П. Сутність праворозуміння і причини його плюралізму (соціально-антропологічний аспект) *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1-2 грудня 2006 року). Львів: Край, 2007. С. 205–213.

151. Рабінович П. Сучасне європейське праворозуміння: соціально-антропологічні начала. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Матеріали Першого всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 року). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 258–264.

152. Рабінович С. П. Взаємозв'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження. *Проблеми філософії права*, VI-VII. 2008–2009. С. 64–72.

153. Рабінович С. П. Очевидності у праві. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. Харків : Право, 2017. Т 2. : Філософія права. ред. кол. Максимов та ін.. С. 552–555.

154. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.

155. Рабінович С. П., Бесага І. В. Філософсько-правова концепція Вернера Майхофера як предмет дослідження в радянському правознавстві. *Соціально-правові студії*. 2019. № 2(4). С. 8–15.

156. Рабінович С. Правові очевидності як форма позитивації природного права. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників Четвертого всеукраїнського

«круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). Львів: Край, 2009. С. 247–261.

157. Рабінович С. Правові очікування і стандарти поведінки у приватноправових відносинах. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 3-5 грудня 2010 року). Львів: Галицький друкар, 2010. С. 548–552.

158. Радбрух Г. Природа речі як юридична форма мислення. Філософія права. Пер. з нім.. Київ: Тандем, 2006. 316 с.

159. Райда К. Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи. К.: ПАРАПАН, 2009.

160. Римське право крізь призму традиції і судової практики : монографія, за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022.

161. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 07 квітня 2021 року у справі №1-р(П)/2021.

162. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Копецький проти Словаччини» від 26 червня 2014 року, заява № 44912/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_347#Text (дата звернення: 20.05.2022).

163. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Н.К.М. проти Угорщини» від 14 травня 2013 року, заява № 66529/11. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-119704> (дата звернення: 20.05.2022).

164. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пайн Велі Девелопмент Лтд. Та інші проти Ірландії», від 23 жовтня 1991 року, заява № 12742/87. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57816> (дата звернення: 20.05.2022).

165. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Стреч проти Сполученого Королівства» від 24 червня 2003, заява № 44277/98. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-61173> (дата звернення: 20.05.2022).

166. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сук проти України» від 10 березня 2011 року, заява № 10972/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-103893> (дата звернення: 20.05.2022).

167. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Федоренко проти України» від 01 червня 2006 року, заява № 25921/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-75599> (дата звернення: 20.05.2022).

168. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фон Мальтцан та інші проти Німеччини» від 02 березня 2005 року, заяви № 71916/01, 71917/01 та 10260/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-69560> (дата звернення: 20.05.2022).

169. Рішення Європейського суду з прав людини щодо прийнятності заяви у справі «Броньовські проти Польщі», від 22 червня 2004, заява № 31443/96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-70326> (дата звернення: 20.05.2022).

170. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : Рута, 2003. 240 с.

171. Сарабун О. Б. Відповідальність як модус вільного самоздійснення людини у філософії екзистенціалізму: дис.канд. філос. наук: 09.00.03; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2014. 200 с.

172. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. В кн.: Сумерки богів. М.: Политиздат, 1989. С. 319–344. Примітки до твору, С. 387–388.

173. Сатохіна Н. І. Герменевтична філософія права: методологічний та онтологічний виміри. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 3. С. 101–111.

174. Сатохіна Н. Розуміння у здійсненні права: антропологічний вимір. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Матеріали Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 4-5 грудня 2009 року). Львів : Край, 2009. С. 289–301.

175. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права: монографія / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х.: Яшма, 2007. 320 с.

176. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2010. 40 с.

177. Словник основних термінів з філософських дисциплін. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2006.

178. Современная буржуазная политико-правовая идеология: Критический анализ: Монография / В. А. Туманов, Н. И. Козюбра, В. К. Забигаило. Киев: Наукова думка, 1985. 272 с.

179. Современная буржуазная философия : Учеб. пособие / Под ред. А. С. Богомолова, Ю. К. Мельвиля, И. С. Нарского. М. : Высшая школа, 1978. 582 с.

180. Современная западная философия: словарь / сост.: Малахов В. С., Филатов В. П.. М.: Политиздат, 1991, 414 с.

181. Современный экзистенциализм. Критические очерки. М.: Мысль, 1966. С. 108–124.

182. Соловьев Э. Ю. Экзистенциализм и научное познание. Изд-во: М.: Высшая школа, 1966. 156 с.

183. Соціологія права: навч. посіб. / В. Д. Воднік, Ю. І. Золотарьова, Г. П. Клімова та ін.; за ред. Н. П. Осипової. Х.: Право, 2007. 232 с.

184. Стеценко В. Екзистенціалізм як «філософія людини» ХХ сторіччя. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 2. С. 44–54.

185. Стовба А. В. Жизнь и творчество Артура Кауфманна. *Правоведение*. 2013. № 6 (311). С. 200–209.

186. Стовба А. В. Право и неправо: возможна ли негативная онтология права? *Philosophy of Law and General Theory of Law*. 2020. № 1/2020. С. 16–37.

187. Стовба А. В. Правовая ситуация как исток бытия права. Х.: ФОП Лисяк Л. С., 2006. 176 с.

188. Стовба А. Вернер Майхофер: от «Бытия и времени» к «Праву и бытию». *Российский ежегодник теории права*. 2008. № 1. С. 175–185.

189. Стовба А. Нуждается ли теория права в идеях М. Хайдеггера? (ответ на полемические замечания проф. А.В. Полякова). *Правоведение*. 2014. № 5. С. 56–72.

190. Стовба А. Право естества: в попытках переосмысления естественного права. *Российский ежегодник права*. СПб.: ООО «Университ. издат. консорциум «Юрид. книга». 2009. Вып. 2. С. 81–95.

191. Стовба А. Право и событие. Экзистенциально-онтологический анализ. *Российский ежегодник теории права*. № 4. 2011. С. 133–146.

192. Стовба А. Природа вещей или естество дела? Бытие-как Вернера Майхофера. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1/2019. С. 262–282.

193. Стовба А. Темпоральная онтология права. Классическая и постклассическая методология развития юридической науки на современном этапе. Минск : Акад. МВД, 2012.

194. Стовба А. Феномен права как фундаментально-онтологическая основа правосудия. *Проблеми філософії права*. 2008-2009. Вып. VI-VII. С. 147–153.

195. Стовба А. Что есть право? *Правоведение*. 2013. № 4. С. 178–186.

196. Стовба О. В. Динамічне праворозуміння: до питання предметної ідентифікації сучасної філософсько-правової думки. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1-2. С. 162–169.

197. Стовба О. В. Право і час. Х.: Тім Пабліш Груп, 2016. 366 с.

198. Стовба О. В. Сучасне природне право та динамічне праворозуміння. *Право України*. 2021. № 1. С. 88–101.

199. Стовба О. В. Фундаментальна онтологія правосуддя. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / Відп. ред. В. С. Бігун. К., 2009. С. 90–114.

200. Стовба О. Право і за-мовлення: до витоків сучасного мислення права. *Право України*. 2011. № 8. С. 71–78
201. Стовба О. Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Філософія права / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х. 2005.
202. Стовба О. Темпоральна онтологія права : Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.12. Філософія права / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017.
203. Табачковський В. Антропологія. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002.
204. Гарнавська М. І. Моральні оцінки у правозастосовній діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2013. 232 с.
205. Тімуш С. І. Інтегральний погляд на право. К. : Атіка, 2009. 284 с.
206. Гуманов В. А. Буржуазная правовая идеология: К критике учений о праве. М.: Наука, 1971. 381 с.
207. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 29.04.2020 р. у справі № 200/9195/19-а
208. Ухвала Верховного Суду від 28.09.2022 р. у справі № 140/1770/19
209. Ухвала Європейського суду з прав людини у справі щодо прийнятності заяви «S. v. The United Kingdom» від 13 грудня 1984 року, заява № 10741/84.
210. Фальковський А. До проблеми співвідношення аксіологічного й антропологічного підходів у методології права. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). Львів: Край, 2009. С. 324–331.
211. Фаркаш Л. Экзистенциализм, структурализм и фальсификация марксизма. Издательство: Прогресс, 1977. 274 с.
212. Философия: Энциклопедический словарь. / Под ред. А.А. Ивина. М.: Гардарики, 2004. 1072 с.

213. Философская энциклопедия / под ред. Ф.В. Константинова. Издательство: Советская энциклопедия. Серия: Энциклопедические словари и справочники. 1970. Том 5. 740 с.

214. Философский энциклопедический словарь / ред. коллегия С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-огли, Л. Ф. Ильчев, С. М. Ковалев. Москва. Советская энциклопедия, 1989.

215. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / В. П. Андрущенко (авт.-упоряд.). К.: Знання України, 2002. 670 с.

216. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильяк, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009.

217. Філософія права: проблеми і підходи: навч. посіб. для студентів спеціальності «Правознавство» / за заг. ред. П.М. Рабіновича. Юридичний факультет. Лабораторія дослідження теоретичних проблем прав людини. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2005.

218. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство», за заг. ред. Петра Рабіновича. Львів, 2005.

219. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

220. Хайдеггер М. Бытие и время. М.: Ad Marguinem, 1997.

221. Хайдеггер М. Введение к: «Что такое метафизика». Хайдеггер М. *Время и бытие: статьи и выступления*. М., 1993. С. 31–32.

222. Хрестоматія з історії європейської філософії : навч. посіб. / під заг. ред. В. Л. Петрушенка. Львів : Новий Світ-2000, 2013. 572 с.

223. Честнов И. Л. Постклассическое правопонимание / Краснодар: Изд-во Краснодар. ун-та, 2010. 240 с.

224. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права. М.: Наука, 1988. 144 с.

225. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права: на материале философии права ФРГ, Австрии, Швейцарии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1982. 20 с.

226. Шаргородский М. Д. Философия экзистенциализма и буржуазная теория права. *Советское государство и право*. 1958. № 6. С. 122–132.

227. Шевченко С. Л. Методологічна та ідейна кореляція християнської теології і екзистенціалізму: дис. доктора філософських наук: 09.00.11; Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, 2017. 472 с.

228. Шпренгер Г. О месте права в фундаментальной онтологии Мартина Хайдеггера. К ранним исследованиям Вернера Майхофера. Пер. з нім. О. В. Стовби. *Проблеми філософії права*. 2008-2009. Том VI-VII.

229. Экзистенциализм и проблема культуры: (критика философии М. Хайдеггера) / П. П. Гайдено. М.: Высш. школа, 1963. 120 с.

230. Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. / учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь»; под общ. ред. В. И. Павлова, А. Л. Савенка. Минск: Акад. МВД, 2015. 243 с.

231. Яцино К. С. Предмет соціології права та її місце в системі юридичних наук: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. 18 с.

232. Balynska O. M., Skovronska I. Y. Hermeneutics as a methodological direction in jurisdiction. *Hermeneutic of law and philosophy of jurisprudence: collective monograph*. International Science Group. Boston, USA: Primedia eLaunch, 2021. 243 p. P. 102–129.

233. Baratta A. Natur der Sache und Naturrecht. Die Ontologische Begründung des Rechts. *Wege der Forschung*. B. 22. Darmstadt, 1965. S. 104–164.

234. Bollnow O. F. Existenzphilosophie. 3 Aufl. Stuttgart, 1949.

235. Bollnow O. F. Deutsche Existenzphilosophie und französischer Existentialismus. *Zeitschrift für philosophische Forschung*. Bd. 2, H. 2/3. Vittorio Klostermann GmbH. 1948. P. 231–243.

236. Broekman J. M. *Recht und Anthropologie*. Freiburg, 1979.
237. Chaix-Ruy J. *Les principaux courants de la pensée française contemporaine*. Paris, 1958.
238. Cohn G. *Existentialism and Legal Science*. New-York: Occana publications inc., 1967.
239. Cohn G. *Existentialismus und Rechtswissenschaft*. Basel, 1955.
240. Coing H. *Grundzüge der Rechtsphilosophie*, 3. Auflage. D Gruyter, 1976. 365 S.
241. Dernburg H. *Pandekten, I, 5, verb. Aufl.* Berlin, 1896.
242. *Die ontologische Begründung des Rechts*. Hrsg. von A. Kaufmann. Bad Hamburg, 1965.
243. Duden. *Das Onlinewörterbuch*. Cornelsen Verlag GmbH, 2022. URL: <https://www.duden.de/woerterbuch>.
244. Dux G. *Strukturwandel der Legitimation – Das Ende absoluter Werte*. Springer-Verlag, 2018. 267 S.
245. Engisch K. *Die Idee der Konkretisierung in Recht und Rechtswissenschaft unserer Zeit*. Buch 1 der Reihe *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*. C. Winter, 1953. 294 S.
246. Fechner E. *Naturrecht und Existenzphilosophie, Naturrecht oder Rechtspositivismus? Wege der Forschung*. Bd. XVI, 1962.
247. Fechner E. *Naturrecht und Existenzphilosophie. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*. 1955, B.XLI, H. 3.
248. Fechner E. *Rechtsphilosophie*. Tübingen, 1962.
249. Fechner E. *Rechtsphilosophie: Soziologie und Metaphysik des Rechts*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Sibeck), 1956. XX.
250. Foulquié P. *L'Existentialisme*. Paris, 1964.
251. Guardini R. *Welt und Person: Versuche zur christlichen Lehre vom Menschen*. Würzburg: Werkbund Verlag, 1955. 198 s.
252. Heidegger M. *Brief über den «Humanismus»*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main. 1947. 21 S. URL: <https://docplayer.org/37477-Martin->

heidegger-brief-ueber-den-humanismus-vittorio-klostermann-frankfurt-am-main-1947.html

253. Heidegger M. *Sein und Zeit*. 1. Hälfte. Halle a. d. Saale. 1927.

254. Heidegger M. *Sein und Zeit*. 6 Aufl. Hälfte 1. Tübingen, 1949.

255. Heidegger M. *Sein und Zeit*. Tuebingen, 2001.

256. Heidegger M. *Platons Lehre von der Wahrheit: mit einem Brief über den «Humanismus»*. Bern, 1947.

257. Heyde F. *Existenzphilosophie und Naturrecht. Stimmen der Zeit*. 1948, S. 185–198.

258. Hochhuth M. *Existenzphilosophie und Praktische Philosophie. Geschichtliches aus Anlass der politischen Menschen Karl Jaspers und Werner Maihofer. Vortrag in Bad Homburg beim Kolloquium für Werner Maihofer zum 90. Geburtstag*. 2008. S. 82–90.

259. Hollerbach A. *Werner Maihofer in Freiburg. Menschliche Existenz und Würde im Rechtsstaat: Ergebnisse eines Kolloquiums für und mit Werner Maihofer aus Anlass seines 90. Geburtstages*. Kirste, Stephan und Sprenger, Gerhard (Hrsg.); Berlin: Berliner Wissenschafts-Verl. 2010.

260. *Husserliana Dokumente*. Bd. 2/1. Eugen Fink. VI. *Cartesianische Meditation*. Teil 1. Die Idee einer transzendentalen Methodenlehre. Kluwer Academic Publisher. Dordrecht, 1988. 126 S.

261. Jaspers K. *Philosophie*, Bd. II, 1956.

262. Jaspers K. *Philosophie*. 2 Aufl. Berlin; Göttingen; Heidelberg, 1948.

263. Jaspers K. *Philosophie*. Berlin, 1932.

264. Jaspers K. *Was ist Existentialismus?* In: *Karl Jaspers: Aneignung und Polemik. Gesammelte Reden und Aufsätze zur Geschichte der Philosophie*. Piper: München, 1968. S. 497–501.

265. Kant I. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, in: *I. Kant: Werke in zehn Bänden*, hrsg. v. W. Weischedel, Bd. 6, Darmstadt, 1981. S. 9–102.

266. Kant I. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. In: Immanuel Kant: Werke in zwölf Bänden. B.7. Herausgegeben von Wilhelm Weischedel. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. 1977. S. 11–112.
267. Kaufmann A. Das Schuldprinzip. Heidelberg, 1960.
268. Kaufmann A. Naturrecht und Geschichtlichkeit. Stuttgart Koehler, 1956.
269. Kaufmann A. Ontologische Struktur des Rechts (1962). *Rechtsphilosophie im Wandel*. 2. Auf., 1984.
270. Kaufmann A. Ontologische Struktur des Rechts (1962). Wege der Forschung Band XXII: *Die ontologische Begründung des Rechts*, 1965. 705 s.
271. Kaufmann A. Recht und Rationalität. Gedanken beim Wiederlesen der Schriften von Werner Maihofer. *Rechtsstaat und Menschenwürde: Festschrift für Werner Maihofer zum 70. Geburtstag* / hrsg. Arthur Kaufmann, Ernst-Joachim Mestmäcker, Hans F. Zacher. Frankfurt am Main : Klostermann, 1988. S. 11–39.
272. Kaufmann A. Rechtsphilosophie im Wandel: Stationen eines Weges. Frankfurt a. M., 1972.
273. Kaufmann A. Über die Wissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft. Ansätze zu einer Konvergenztheorie der Wahrheit, *ARSP*, 72 (1986), S. 425–442.
274. Kierkegaard S. Abschließende unwissenschaftliche Nachschrift zu den Philosophischen Brocken. 1846.
275. Kierkegaard S. Werke, Bd. II. Düsseldorf, 1949.
276. La Nouvelle critique. Paris, 1966. № 111. P. 130.
277. Lakroix J. Marxisme, existentialisme, personnalisme. Paris 1955. P. 55–60.
278. Legaz-y-Lacambra L. Rechtsphilosophie. Neuwied; B., 1965.
279. Leisner W. G. Existenzsicherung im Öffentlichen Recht. Minimum – Grundlagen – Förderung. Mohr Siebeck, 2007. XXXIII. 530 S.
280. Loidolt S. Einführung in die Rechtsphänomenologie: eine historisch-systematische Darstellung. Mohr Siebeck, 2010. 411 S.
281. Luijpen W. A. Phenomenology of natural law. Pittsburgh, 1967.
282. Luijpen W. Phänomenologie des Naturrechts. Haag: Martinus Nijhoff

Verlag, 1973. 253 S.

283. Maihofer W. Das Problem des Naturrechts. *Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd.46, 1960.

284. Maihofer W. Die Natur der Sache. Die Ontologische Begründung des Rechts. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965. S. 52–86 (за першим виданням: S. 145–176).

285. Maihofer W. Konkrete Existenz. Versuch über die Philosophische Anthropologie Ludwig Feuerbachs. *Festschrift für Erik Wolf*, 1962.

286. Maihofer W. Naturrecht als Existenzrecht. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1963. 54 S.

287. Maihofer W. Recht und Sein. Prolegomena zu einer Rechtsontologie. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1954. 125 S.

288. Maihofer W. Vom Sinn menschlicher Ordnung, 1956.

289. Marcic R. Mensch, Recht, Kosmos: drei Gedankenwege ins Dasein. Wien; Köln; Stuttgart; Zürich: Europa Verlag, 1965.

290. Minkinen P. Thinking without Desire: A First Philosophy of Law. Hart Publishing, 1999. 256 S.

291. Müller M. Die ontologische Problematik des Naturrechts. In: A. Kaufmann (Hrsg.). *Die ontologische Begründung des Rechts*. Darmstadt, 1965. S. 461–469.

292. Müller M. Existenzphilosophie, 4. Aufl. 1986.

293. Naturrecht und Natur der Sache. 1. Aufl. Berlin: Duncker und Humblot, 1976.

294. Peter C. Existenz und Recht. Perspektiven existenzorientierten Rechtsdenkens. Duncker & Humblot GmbH, Berlin 2019. URL: https://www.duncker-humblot.de/_files_media/leseproben/9783428557189.pdf

295. Polak C. Studien zu einer existenzialen Rechtslehre. Gatzert & Hahn. Schramberg, 1933.

296. Radbruch G. Die Erneuerung des Rechts. *Naturrecht oder Rechtspositivismus?. Wege der Forschung* Bd.XVI, 1962.

297. Radbruch G. Die Natur der Sache als Juristische Denkform. In: Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. jur. Rudolf Laun. Hamburg, 1948. S. 157–176.
298. Radbruch G. Rechtsphilosophie. 5 Aufl. Stuttgart, 1956.
299. Savigny F. C. von System des heutigen roemischen Rechts, I, 1840. 473 S.
300. Savigny F. C. von Vom Beruf unserer Zeit fuer Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 3. 1892.131 S.
301. Schönfeld W. Die Logische Struktur der Rechtsordnung. Vieweg+Teubner Verlag, Wiesbaden, 1927. 89 s.
302. Seve L. Marxisme et théorie de la personnalité. Paris, 1969.
303. Shim Z.-W. Die Rechtsphilosophie des Alsseins und die Lehre über den richtigen Namen bei Konfuzius. *Menschliche Existenz und Würde im Rechtsstaat: Ergebnisse eines Kolloquiums für und mit Werner Maihofer aus Anlass seines 90. Geburtstages*. Kirste, Stephan und Sprenger, Gerhard (Hrsg.); Berlin: Berliner Wissenschafts-Verl. 2010. S. 95-101.
304. Spranger E. Zur Frage der Erneuerung des Naturrechts, Naturrecht oder Rechtpositivismus? *Wege der Forschung*, Bd.XVI. 1962.
305. Sprenger G. Lebensweltige Gerechtigkeit. Der existenzialontologische Ansatz Werner Maihofers. *Menschliche Existenz und Würde im Rechtsstaat. Ergebnisse eines Kolloquiums für und mit Werner Maihofer aus Anlass seines 90. Geburtstages*. Kirste, Stephan und Sprenger, Gerhard (Hrsg.); Berlin: Berliner Wissenschafts-Verl. 2010.
306. Sprenger G. Naturrecht und Natur der Sache. Duncker & Humblot, 1976.
307. Sprenger G. Über den Ort des Rechts in der Fundamentalontologie Martin Heideggers. *Rechtsstaat und Menschenwürde. Festschrift für W. Maihofer zum 70 Geburtstag*. V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1988.
308. Stratenwerth G. Das rechtstheoretische Problem der «Natur der Sache». *Recht Und Staat in Geschichte Und Gegenwart*, Band 204. 1957.
309. Thielicke H. Geschichte und Existenz: Grundlegung e. evang. Geschichtstheologie. Gütersloh: Bertelsmann, 1939. 369 s.

310. Thyssen J. Staat und Recht in der Existenzphilosophie. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. 1954, XLI/1.

311. Thyssen J. Zur Rechtsphilosophie des Als-seins. Die Ontologische Begründung des Rechts. *Wege der Forschung*. B. 22. Darmstadt, 1965. S. 328–340.

312. Tokarczyk R. Filozofia prava. Wyd. szóste. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. 333 s.

313. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. 3. Aufl., unveränd. Nachdr. der 2., verm. Aufl., Tübingen: Mohr, 1947. XII. 385 S.

314. Wolf E. Vom Wesen des Rechts in deutscher Dichtung. Hölderlin, Stifter, Hebel, Droste. Frankfurt a. M. 1946.

315. Würtemberger T. Das Naturrecht und die Philosophie der Gegenwart. *Naturrecht oder Rechtspositivismus?*. Bod Homburg, 1962. S. 429–442.